

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΜΣ: ΦΥΛΟ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΘΕΜΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

**«ΦΕΜΙΣΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ
ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΩΝ
ΚΥΡΙΩΝ (1887-1917)»**

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΓΙΑΝΝΙΤΣΙΩΤΗΣ ΓΙΑΝΝΗΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: ΜΠΕΡΙΣΤΙΑΝΙΔΟΥ ΜΑΡΘΑ

ΜΥΤΙΛΗΝΗ

ΜΑΙΟΣ 2016

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η εκπόνηση της παρούσας εργασίας έγινε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί, αν και απόφοιτη της Νομικής Σχολής, ομολογώ ότι δεν είχα αναρωτηθεί πώς «οδηγήθηκε» η κοινωνία στην εισαγωγή του Αστικού Κώδικα στην Ελλάδα το 1946. Μελετώντας την Εφημερίδα των Κυριών από τη σκοπιά του φεμινιστικού λόγου για τα αστικά δικαιώματα, διαπίστωσα ότι οι φεμινίστριες αυτές συνέβαλαν, σε ικανοποιητικό βαθμό, στη μετέπειτα μορφή που πήρε ο Αστικός Κώδικας. Το ενδιαφέρον αυτό επισκίαζε τις όποιες δυσκολίες παρουσιάσθηκαν σε αυτή την προσπάθεια έρευνας, μελέτης και γραφής.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στον επιβλέποντα καθηγητή μου Γιάννη Γιαννιτσιώτη για τις πολύτιμες παρατηρήσεις του σε κάθε στάδιο εκπόνησης της διπλωματικής μου εργασίας, αλλά και για την κατανόηση που επέδειξε όταν χρειάστηκε. Ευχαριστίες οφείλω και στα άλλα δύο μέλη της τριμελούς εξεταστικής επιτροπής, Χάρη Εξερτζόγλου και Μαρία Σταματογιαννοπούλου, που δέχτηκαν να είναι μέλη αυτής. Τέλος, ευχαριστώ την οικογένειά μου και τον Κώστα για την στήριξη που μου παρείχαν, την κατανόηση και την υπομονή τους.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1-4

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΠΛΑΙΣΙΟ ΠΕΡΙΟΔΟΥ, ΔΙΚΑΙΟ ΕΠΟΧΗΣ ΓΙΑ ΤΑ ΑΣΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ Η ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΝ.

1.1. Το πλαίσιο της περιόδου κυκλοφορίας της Εφημερίδας των Κυριών (1887-1917).....	5-14
1.2 Το δίκαιο για τα αστικά δικαιώματα της εποχής εκείνης.....	14-16
1.3. Οι συνθήκες που «δικαιολογούσαν» την έκδοση της Εφημερίδας των Κυριών και η σημασία των αστικών δικαιωμάτων για τις φεμινίστριες της περιόδου.....	16-21

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΑ ΑΣΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΝ

2.1. Το δικαίωμα στην προσωπικότητα.....	22-23
2.1.A. Καταπίεση από γονείς.....	23-25
2.1.B. Καταπίεση της συζύγου μέσα στο γάμο.....	25-30
2.1.Γ. Σεξουαλική βία-κακομεταχείριση	30-37
2.1.Δ. Απιστία	37-41
2.2. Διαζύγιο.....	41-45
2.3. Ηθική αποκατάσταση σε περίπτωση διάλυσης μνηστείας.....	45-49
2.4. Επιμέλεια τέκνων-κηδεμονία	49-58
2.5. Αναγνώριση πατρότητας- δικαίωμα διατροφής.....	58-62
2.6. Συμμετοχή σε οικογενειακά συμβούλια.....	62-64
2.7. Αδυναμία παράστασης ως μάρτυρας στα δικαστήρια.....	64-70
2.8. Διαχείριση περιουσίας.....	70-76
2.8.A. Περίπτωση προίκας	76-84

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	85-86

ΠΗΓΕΣ –ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	87-99

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στα κινήματα των γυναικών, ο λόγος που αρθρώνεται κάθε φορά αναφορικά με τη σχέση του φύλου τους με την πολιτική, το δημόσιο χώρο, ή με τους άνδρες, συνδέεται με τις κυρίαρχες αντιλήψεις της κάθε εποχής καθώς και με την βαρύτητα που έχουν αυτές στις φεμινιστικές ιδέες. Ο τρόπος που κάθε φορά ο λόγος για τα δικαιώματα των γυναικών μετατρέπεται σε πολιτικό λόγο, πρέπει να ερμηνεύεται σε σχέση με την κάθε εποχή. Για παράδειγμα, ο λόγος των γυναικών το 19^ο αιώνα ήταν ανατρεπτικός για τις συνθήκες του αιώνα αυτού και εντασσόταν μέσα σε ένα πλαίσιο ιεράρχησης των δύο φύλων και διαφορετικού προορισμού τους.¹

Όλα τα αιτήματα για δικαιώματα εντάσσονται σε ένα γενικότερο πλαίσιο που σχετίζεται με την υποτελή θέση των γυναικών. Τα προβλήματα της εργασίας, παραδείγματος χάριν, οφείλονται κυρίως στο γεγονός ότι εξέλειπε η επαγγελματική μόρφωση των γυναικών, αλλά και στο ό,τι η κοινωνία ταύτιζε τον ρόλο των γυναικών με αυτόν της μητέρας και της συζύγου. Το παραπάνω, σε συνδυασμό με την αντίληψη ότι η έγγαμη γυναίκα δεν έχει λόγο να εργάζεται, τις εγκλώβιζε στον οίκο, με αποτέλεσμα την εξάρτησή τους από το σύζυγο και την υποταγή τους σε αυτόν, σε σημείο που να μην έχουν γνώμη ακόμη και για τα παιδιά τους. Θύμα αυτής της ανδρικής υποταγής πέφτει και η ανύπαντρη μητέρα.²

Στον ελλαδικό χώρο, το «γυναικείο ζήτημα» δεν εμφανίστηκε για πρώτη φορά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, διατυπώνεται για πρώτη φορά η γυναικεία αμφισβήτηση απέναντι στις κυρίαρχες (ανδρικές) αντιλήψεις γύρω από τη θέση των γυναικών στην κοινωνία. Σε μια περίοδο καθιέρωσης πολιτικών δικαιωμάτων για τους άνδρες, κάνει την εμφάνισή του στον δημόσιο λόγο ένα νέο περιεχόμενο με θετικό πρόσημο για την κοινωνική θέση των γυναικών. Η θετική ανασηματοδότηση της γυναικείας θέσης συνδέεται στενά με την ανερχόμενη μεσαία αστική τάξη. Περιέχει ιδιότητες που ναι μεν ταυτίζονται με τη «γυναικεία

¹ Βλ. Μαρία Ρεπούση, «Ο λόγος για τα δικαιώματα», στο Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 26.

² Βλ. Έφη Αβδελά/Αγγέλικα Ψαρρά, «Εισαγωγή», στο Αβδελά/Ψαρρά (επιμ.), *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία*, Γνώση, Αθήνα 1985, σ. 23- 24.

φύση», ωστόσο εμφανίζονται ισοδύναμες με τις ανδρικές, προβάλλοντας τη συμπληρωματικότητα των δύο φύλων.³

Η πρώτη περίοδος γυναικείας αμφισβήτησης τοποθετείται συνήθως από το 1887 με την έκδοση της Εφημερίδας των Κυριών, έως το 1920, έτος που ιδρύεται ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας. Είναι η περίοδος κατά την οποία γυναίκες των μεσαίων αστικών στρωμάτων διεκδίκησαν κυρίως το δικαίωμα στην εκπαίδευση και την εργασία, διαμορφώνοντας μια ιδιαίτερη «*γυναικεία ιδιότητα του πολίτη*»,⁴ με κοινωνική δράση απέναντι στους «άλλους» πολίτες αλλά και στο έθνος ως μητέρες, κάνοντας χρήση της ήδη υπάρχουσας φιλανθρωπικής⁵ και εθνικιστικής δράσης. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για μια κατασκευασμένη πολιτική ιδιότητα, που απέχει από τους πολιτικούς θεσμούς, και στηρίζεται στη διαφορετικότητα των φύλων, υπό τη μορφή όμως της συμπληρωματικότητας αυτών, η οποία επικράτησε ως «ισότητα στη διαφορά»⁶ που ουσιαστικά εξαιρούσε τη γυναίκα από την πραγματική ιδιότητα του πολίτη. Για αυτές τις φεμινίστριες η πολιτική χειραφέτηση φαίνεται ζήτημα μελλοντικό, που έπεται της κατοχύρωσης των αστικών δικαιωμάτων, καθώς οι τότε κοινωνικές συνθήκες δεν ήταν ακόμα έτοιμες να το δεχτούν.⁷

Αυτό το πρώτο φεμινιστικό ρεύμα, που αποτέλεσε τον πρόδρομο του φεμινιστικού κινήματος την περίοδο του Μεσοπολέμου, διαφοροποιείται από το τελευταίο ως προς το ό,τι ο φεμινισμός του Μεσοπολέμου πρόταξε κυρίως τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών⁸, και διεκδίκησε μεταρρυθμίσεις για να εξισωθούν νομοθετικά οι γυναίκες με τους άνδρες.⁹

³ Βλ. ΈφηΑβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο Χρήστος Χατζηϊωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος*, τόμ.Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 337-338.

⁴ Βλ. Δήμητρα Σαμίου, «Όψεις της έμφυλης ιδιότητας του πολίτη στην Ελλάδα: γυναίκες, κράτος και πολιτικά δικαιώματα τον 19^ο και 20^ο αιώνα», στο Γλαύκη Γκότση, Νίκη Διαλέτη και Ελένη Φουρναράκη (επιμ.), *Το Φύλο στην Ιστορία: Αποτιμήσεις & Παραδείγματα*, Ασίνη, Αθήνα 2015, σ.145-146.

⁵ Ήδη από τη δεκαετία του 1860 αστές μορφωμένες γυναίκες ανέλαβαν δημόσιες πρωτοβουλίες και προσφωνήθηκαν ως «πολίτιδες» από κάποιους φιλελεύθερους διανοούμενους. (Βλ. Σαμίου, «Όψεις της έμφυλης ιδιότητας...», ό.π., σ. 144-145). Για τη γυναικεία φιλανθρωπία βλ. Μαρία Κορασίδου, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, ΙΑΕΝ/ Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1995.

⁶ Βλ. Σαμίου, «Όψεις της έμφυλης ιδιότητας...», ό.π., σ. 145-146.

⁷ Βλ. Δήμητρα Σαμίου «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952)», *Μνήμων* 12 (1989), σ. 167.

⁸ Βλ. Αγγέλικα Ψαρρά, «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: γυναίκες και πολιτική στο Μεσοπόλεμο», στο Γιώργος Μαυρογορδάτος/Χρήστος Χατζηϊωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 67.

⁹ Για παράδειγμα την περίοδο του μεσοπολεμικού φεμινισμού οι γυναίκες διεκδίκησαν εκτός από την ψήφο, ίση αμοιβή με τους άνδρες για ίση εργασία, ίσα δικαιώματα στην οικογένεια, αναγνώριση

Η παρούσα εργασία στηρίχθηκε στην αποδελτίωση άρθρων της Εφημερίδας των Κυριών, γύρω από τα αστικά δικαιώματα των γυναικών. Η εν λόγω εφημερίδα είχε διάρκεια έκδοσης από το 1887 έως το 1917, ωστόσο η έρευνα αφορά την περίοδο 1887-1913, καθώς δεν κατέστη εφικτό να εντοπιστούν τα τεύχη των ετών 1914-1917. Αρχική πρόθεση ήταν η επεξεργασία του υλικού να γίνει με βάση την κατηγοριοποίηση των αστικών δικαιωμάτων σύμφωνα με τη σημερινή διάκριση του Αστικού Κώδικα, ήτοι σε οικογενειακά, εμπράγματα, κληρονομικά, ενοχικά. Ωστόσο, μια τέτοια προσέγγιση θα ήταν ανεπαρκής, καθώς αφενός η χρήση της σύγχρονης κατηγοριοποίησης των αστικών δικαιωμάτων σε μια εποχή που δεν υπήρχε καν Αστικός Κώδικας θα ήταν ιστορικά άστοχη, αφετέρου ο λόγος που αναπτύχθηκε για τα αστικά δικαιώματα μέσα από τη συγκεκριμένη εφημερίδα δεν καλύπτει όλο το φάσμα των δικαιωμάτων αυτών. Συγκεκριμένα, δεν βρέθηκαν αναφορές για κληρονομικά και ενοχικά δικαιώματα. Έτσι παρατέθηκαν και αναλύθηκαν οι αναφορές των φεμινιστριών για την διεκδίκηση αστικών δικαιωμάτων, χωρισμένες σε ενότητες με βάση το δικαίωμα για το οποίο γίνεται λόγος (για παράδειγμα, φεμινιστικός λόγος για το δικαίωμα της επιμέλειας των τέκνων ή της διαχείρισης της περιουσίας κ.α.).

Στόχος της εργασίας μας είναι να επιχειρηθεί η ανάλυση λόγου των άρθρων γύρω από τα αστικά δικαιώματα, προκειμένου να δείξουμε τις διάφορες πτυχές της φεμινιστικής επιχειρηματολογίας για την αναγκαιότητα οι γυναίκες να αποκτήσουν δικαιώματα στις σχέσεις τους μέσα στην οικογένεια και στο γάμο αλλά και σε ζητήματα που αφορούν τη διαχείριση της προίκας ή την ισότιμη μεταχείρισή τους από το νόμο όταν παρίστανται στα δικαστήρια. Οι φεμινίστριες παράλληλα εναντιώνονται σε ένα εξαρχής ανδροκρατούμενο νομικό σύστημα και σε μια κοινωνία που θεωρεί την ανισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών φυσική. Σε αυτό το πλαίσιο, θα εξετάσουμε τις αναπαραστάσεις των γυναικών αλλά και των ανδρών, καθώς επίσης και τη σύνδεση του φύλου με την κοινωνική τάξη. Το τελευταίο παίζει συχνά σημαντικό ρόλο στη φεμινιστική επιχειρηματολογία που έχει σκοπό να μιλήσει για την έμφυλη ανισότητα, να καταγγείλει την ανδροκρατική λογική των νόμων και να πείσει για την ορθότητα των θέσεών της. Οι ποικίλες αναπαραστάσεις των ανδρών

πατρότητας για τέκνα εκτός γάμου, ανώτερη εκπαίδευση για τις γυναίκες, κατάργηση των οίκων ανοχής. Η διαφορά αυτής της περιόδου με την προηγούμενη είναι ότι οι γυναίκες πιστεύουν ότι για να πετύχουν τους στόχους τους χρειάζονται συλλογικοί αγώνες. (Βλ. Αβδελά/Ψαρρά, «Εισαγωγή», ..., ό.π., σ. 23-27).

καταδεικνύουν την ανάγκη να κατανοήσουμε τη θηλυκότητα σχεσιακά, δηλαδή μέσα από το περιεχόμενο που παίρνει ο ανδρισμός.

Η εργασία είναι οργανωμένη σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αποτελείται από τρεις ενότητες. Η πρώτη από αυτές αφορά το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου έκδοσης του περιοδικού, με έμφαση στους τομείς της εργασίας, της εκπαίδευσης και των πολιτικών δικαιωμάτων μέσα από έμφυλες προσεγγίσεις. Η δεύτερη ενότητα αναφέρεται στο δίκαιο της εποχής για τα αστικά δικαιώματα, ενώ η τρίτη αφενός μεν στις συνθήκες που διαμορφώθηκαν την εποχή εκείνη και διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην έκδοση του περιοδικού, αφετέρου δε στους λόγους ενασχόλησης των φεμινιστριών με τα αστικά δικαιώματα. Το δεύτερο μέρος που είναι και το κυρίως μέρος της παρούσης εργασίας ασχολούμαστε με τη φεμινιστική επιχειρηματολογία και τις αναπαραστάσεις της.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΠΛΑΙΣΙΟ ΠΕΡΙΟΔΟΥ, ΔΙΚΑΙΟ ΕΠΟΧΗΣ ΓΙΑ ΤΑ ΑΣΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ Η ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΝ.

1.1.Το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου κυκλοφορίας της Εφημερίδας των Κυριών (1887-1917)

Την περίοδο πριν την έκδοση της Εφημερίδας των Κυριών, παρατηρείται κάποια πρόοδος στην οικονομία του τότε ελληνικού κράτους, η οποία συνοδεύεται από αύξηση του πληθυσμού της χώρας,¹⁰ ενώ η αστική τάξη αρχίζει και ισχυροποιείται επηρεάζοντας την πολιτική ζωή του τόπου.¹¹ Στην πολιτική ζωή πρωταγωνιστεί ο Χαρίλαος Τρικούπης. Από το πρώτο έτος της διακυβέρνησής του, η πολιτική ζωή εμφανίζει κάποια σταθερότητα και η οικονομία νέα πρόοδο, με χαρακτηριστικό αυτής την εισροή ελληνικών και ξένων κεφαλαίων και την εξαιτίας αυτής εμφάνιση κάποιας βιομηχανίας στην Ελλάδα.¹² Οι παράγοντες αυτοί δημιουργούν μια αστική τάξη που από το 1900 και μετά μπαίνει στο καπιταλιστικό σύστημα της Ευρώπης,¹³ ενώ ο αριθμός των αστών αυξάνει σημαντικά.¹⁴

Από τα μισά της δεκαετίας του 1870 έως τα μέσα της δεκαετίας του 1890 η ελληνική οικονομία δοκιμάζεται (π.χ. πτώχευση του κράτους το 1893, αγροτική κρίση της σταφίδας το 1892).¹⁵ Την χρεοκοπία της χώρας ακολουθεί η παρακμή του εμπορίου, ενώ την ίδια περίοδο λαμβάνει χώρα ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897

¹⁰ Για παράδειγμα ο πληθυσμός ενώ το 1840 ήταν 850.246 κάτοικοι, το 1861 φτάνει τους 1.096.810. (Βλ. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, (μτφρ. Αικατερίνη Ασδραγά), Ιστορική Βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 90).

¹¹ Βλ. Σβορώνος, *Επισκόπηση ...*, ό.π., σ. 89-90.

¹² Στην ελληνική βιομηχανία υπάρχει κρίση γύρω στο 1875, αλλά προς τα τέλη της δεκαετίας του 1880 εμφανίζεται κάποια ανάκαμψη. (Βλ. Χριστίνα Αργιαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, ΙΑΕΤΕ, Αθήνα 1986, σ. 227) Όπως αναφέρει ο Φουντανόπουλος: «στα τέλη του 19^{ου} αιώνα η Ελλάδα βρισκόταν σε ένα πρωτο-βιομηχανικό στάδιο εξέλιξης με καπιταλιστικές σχέσεις που λειτουργούσαν μέσα στο πλαίσιο μιας εμπορευματικής οικονομίας». (Κώστας Φουντανόπουλος, «Μισθωτή Εργασίας», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. 1900-1922, οι απαρχές*, τόμ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 88).

¹³ Βλ. Σβορώνος, *Επισκόπηση ...*, ό.π., σ. 100-105.

¹⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο αστικός πληθυσμός το 1907 αποτελεί το 33% του πληθυσμού, ενώ οι κάτοικοι της Αθήνας που το 1860 ήταν 180.000, το 1907 έφτασαν τις 250.000. (Βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977, σ. 167).

¹⁵ Βλ. Αργιαντώνη, *Οι απαρχές της...*, ό.π.

που είχε ως αποτέλεσμα την ήττα της Ελλάδας.¹⁶ Συνέπεια του πολέμου ήταν να επιβληθεί διεθνής οικονομικός έλεγχος στα οικονομικά του κράτους.¹⁷ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο των χρεοκοπιών και της ήττας του 1897, πιέζεται η κατάσταση για την αλλαγή στο πολιτικό σκηνικό.¹⁸ Τελικά το 1909 σχηματίζεται ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος¹⁹ που λύνει το πρόβλημα πραξικοπηματικά και καλείται στην Ελλάδα από την Κρήτη ο Ελευθέριος Βενιζέλος.²⁰ Ο Βενιζέλος και το κόμμα του (Κόμμα των Φιλελευθέρων) εκφράζουν τον ευρωπαϊκό φιλελευθερισμό, συνδυάζοντας τον αστικό εθνικισμό με τον αστικό εκσυγχρονισμό.²¹

Το σχέδιο του Βενιζέλου για τον αστικό εκσυγχρονισμό της χώρας, αφορούσε τόσο την οργάνωση του κράτους όσο και την κοινωνία.²² Ο Βενιζέλος το 1911 επιβάλλει αναθεωρητική Βουλή. Το Σύνταγμα του 1911 εξασφαλίζει ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα,²³ ενώ μαζί με άλλα νομοθετήματα που ακολούθησαν, ο Βενιζέλος κατόρθωσε να δημιουργήσει πρώτος στην Ελλάδα, κράτος δικαίου. Παρόλο που η Ελλάδα τη δεκαετία 1910-1920 συμμετέχει σε πολέμους, που έχουν ως αποτέλεσμα την προσάρτηση νέων εδαφών, εντούτοις γίνονται προσπάθειες βελτίωσης στο εσωτερικό της. Εκτός από οικονομική και πολιτική μεταρρύθμιση την περίοδο εκείνη, έχουμε και κοινωνική.²⁴ Η νομοθετική δραστηριότητα του Βενιζέλου

¹⁶ Χαρακτηριστικό είναι η σημαντική βοήθεια (χρήματα, ρουχισμό, φάρμακα, γυναικεία συνεργεία γιατρών και νοσοκόμων) που προσέφεραν οι γυναίκες στον πόλεμο αυτό, χάρη στην παρότρυνση μέσα από την Εφημερίδα των Κυριών σε συνεργασία με την Ένωση των Ελληνίδων. Η πρωτοφανής αυτή κινητοποίηση των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων, αποτελεί την πρώτη μαζική έξοδό τους στο δημόσιο χώρο. (Βλ. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907*, ΙΕΠΕΤΕ, Αθήνα 1996, σ. 280). Βλ. και Efi Avdela/Angelika Psarra, "Engendering "Greekness": Women's emancipation and irredentist politics in nineteenth-century Greece", *Mediterranean Historical Review* 20/1 (2005), σ. 69.

¹⁷ Βλ. Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. 1900-1922, οι απαρχές*, τόμ. Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 37.

¹⁸ Βλ. Μποχώτης, «Εσωτερική...», ό.π., σ. 40.

¹⁹ Αίτημα ήταν η αναδιοργάνωση του στρατού, η απομάκρυνση του Κωνσταντίνου από τη διοίκησή του, καθώς και η εξυγίανση της διοίκησης, η εξασφάλιση δημόσιας ασφάλειας κ.α. (Βλ. Μποχώτης, «Εσωτερική...», ό.π., σ. 67-68).

²⁰ Βλ. Μποχώτης, «Εσωτερική...», ό.π., σ. 67-72.

²¹ Στην πρώτη περίοδο του Βενιζελισμού (1910-1920) ο αστικός εκσυγχρονισμός έπλεε παράλληλα με την Μεγάλη Ιδέα, ενώ την δεύτερη περίοδο (1922-1932) με την προσπάθεια δημιουργίας ενός νέου εθνικού κράτους με πολίτευμα την αβασίλευτη δημοκρατία. Βλ. Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός», στο Μαυρογορδάτος/Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός ...*, ό.π., σ. 9-11.

²² Βλ. Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και...», ό.π., σ. 12.

²³ Βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Συνταγματικός Εκσυγχρονισμός της χώρας», στο Μαυρογορδάτος/Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός ...*, ό.π., σ. 34-35.

²⁴ Ενδεικτικά αναφέρω ότι δημιουργούνται αγροτικοί συνεταιρισμοί, ότι ψηφίζεται ο ν. 281/1910 που απαγορεύει τη συμμετοχή εργοδοτών στις εργατικές οργανώσεις, ενώ το νέο Σύνταγμα

για τον εκσυγχρονισμό της νομοθεσίας και γενικότερα την αναδιοργάνωση του κράτους επεκτάθηκε σε όλους τους κλάδους του δικαίου. Χαρακτηριστικό είναι ότι ήδη η πρώτη κυβέρνηση Βενιζέλου συγκρότησε νομοπαρασκευαστικές επιτροπές για την σύνταξη Αστικού Κώδικα, μεταρρύθμιση της Πολιτικής και Ποινικής Δικονομίας καθώς και του Εμπορικού Νόμου.²⁵

Σε ό,τι αφορά τον τομέα της εργασίας, η αύξηση της βιομηχανίας έδωσε ώθηση στην εργατική τάξη. Από το 1905 αυξήθηκε σημαντικά ο εργατικός πληθυσμός των πόλεων,²⁶ εξαιτίας και της αγροτικής κρίσης που εκδηλώθηκε τη δεκαετία 1890 και αρχίζει να χαράσσεται εργασιακή πολιτική που μέχρι τότε ήταν ανύπαρκτη. Χαρακτηριστικό είναι ότι την περίοδο 1905-1910 ιδρύονται 150 νέα εργατικά σωματεία, ενώ το 1918 έχουμε την ίδρυση της Γ.Σ.Ε.Ε. και του Σ.Ε.Κ.Ε.²⁷

Μετά το κίνημα στο Γουδί υπάρχει εξέλιξη στην εργατική νομοθεσία. Για παράδειγμα το ίδιο έτος καθιερώνεται η αργία της Κυριακής, με προϋποθέσεις και εξαιρέσεις και ψηφίζονται ο ν. 281/1914 περί σωματείων, ο οποίος εξασφάλιζε την απόκλιση των εργοδοτών στα σωματεία των εργαζομένων,²⁸ καθώς και ο ν. 429/1912 περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων, που ουσιαστικά αποτέλεσε το πρώτο προστατευτικό νομοθέτημα στο χώρο της εργασίας.²⁹ Χαρακτηριστικό είναι ότι το

επιτρέπει την απαλλοτρίωση έναντι αποζημίωσης των μεγάλων γαιών για κοινωνικούς σκοπούς (Βλ. Σβορώνος, *Επισκόπηση*, ό.π., σ. 115-116).

²⁵ Στο πεδίο του Αστικού Δικαίου ξεχωρίζει ο ν. ΓΨΠ'/1911 «περί διαθηκών», του οποίου οι διατάξεις περιλήφθηκαν σχεδόν αυτούσιες στον σημερινό ΑΚ, ο ν. ΓΨΝ'/1911 «περί της εξ αυτοκινήτων ποινικής και αστικής ευθύνης», ο ν. 292/1914 «περί αφάνειας». (Βλ. Ανδρέας Γαζής, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το Ιδιωτικό Δίκαιο», στο Μαυρογορδάτος, *Χατζηιωσήφ (επιμ.), Βενιζελισμός ...* ό.π., σ. 48-53).

²⁶ Σε αντίθεση με το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, όπου οι χειρώνακτες εργάτες παρέμεναν προσωρινά στις πόλεις μέχρι να συγκεντρώσουν το απαιτούμενο χρηματικό ποσό και μετά επέστρεφαν στην ύπαιθρο. (Βλ. Φουντανόπουλος, «Μισθωτή...», ό.π., σ. 91-92).

²⁷ Βλ. Φουντανόπουλος, «Μισθωτή...», ό.π., σ. 104- 114.

²⁸ Για την κριτική στο επιχείρημα που διατυπώθηκε από πολλούς ότι ο συγκεκριμένος νόμος συνέβαλε στην ανάπτυξη του εργατικού κινήματος βλ. Σταύρος Μουδόπουλος, «Ο νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο Μαυρογορδάτος, *Χατζηιωσήφ (επιμ.), Βενιζελισμός και ...*, ό.π., σ. 225-253.

²⁹ Βλ. Γιάννης Ληξουριώτης, «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα: Η περίπτωση της παιδικής εργασίας», στο Μαυρογορδάτος, *Χατζηιωσήφ (επιμ.), Βενιζελισμός...*, ό.π., σ. 205-223. Κάποια χρόνια αργότερα, το 1920 η Ελλάδα επικύρωσε τη σύμβαση με το Διεθνές Γραφείο Εργασίας για την προστασία της εργασίας των γυναικών και των παιδιών. Στη σχετική συζήτηση στο Κοινοβούλιο έγινε σαφές ότι «η σχετική νομοθεσία είχε στόχο να διατηρήσει την ανδρική πρωτοκαθεδρία στην αγορά εργασίας και να εξασφαλίσει ότι οι γυναίκες θα συνέχιζαν να ασκούν ανεμπόδιστα τα οικιακά τους καθήκοντα» (Βλ. Έφη Αβδελά «Το φύλο στην (σε) κρίση• ή τι συμβαίνει στις «γυναίκες» σε χαλεπούς καιρούς», *Σύγχρονα θέματα: τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας* 115 (2011), σ. 20). Επίσης, προστατεύτηκε και η μητρότητα και απαγορεύτηκε η νυχτερινή εργασία, η εργασία σε βαριές και ανθυγιεινές δουλειές, ενώ προβλέφθηκε και άδε

1907 το 24% των εργαζομένων απασχολείτο στο δευτερογενή τομέα της οικονομίας, μεταξύ αυτών γυναίκες³⁰ και παιδιά, των οποίων όμως η εργασία ήταν στο μεγαλύτερο μέρος της αδήλωτη, ενώ η αμοιβή αυτών των ομάδων ήταν πολύ χαμηλότερη από την αντίστοιχη των ανδρών, η οποία ήταν επίσης χαμηλή.³¹ Η Alexander παρατηρεί ότι σε όλη την ιστορία της μισθωτής εργασίας, η γυναικεία εργασία ανέκαθεν σήμαινε για τους άνδρες της εργατικής τάξης φτηνή εργασία και η απειλή της φτηνής εργασίας μετατρέπει τον συνεχώς λανθάνοντα ανταγωνισμό ανάμεσα σε γυναίκες και άντρες σε σφοδρές αντιπαραθέσεις στους χώρους δουλειάς και στα συνδικάτα.³²

Πράγματι, την περίοδο εκείνη η μικρή βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας και οι προοπτικές οικονομικής ανάπτυξης αυτής, θέτουν το ζήτημα της γυναικείας εργασίας. Η νέα μορφή της εργάτριας, προερχόμενης κυρίως από κατώτερα κοινωνικά στρώματα, υπερέβαινε τα οικογενειακά στερεότυπα διαμορφώνοντας για τις γυναίκες μια διαφορετική κοινωνική ταυτότητα που ερχόταν σε αντίθεση με το οικιακό ιδεώδες της εποχής.³³ Παρόλο που στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα η παρουσία των γυναικών στον εργασιακό χώρο είναι περιορισμένη, η παρουσία τους αυτή αποτελεί μια νέα κοινωνική πραγματικότητα. Διαμορφώνεται ένας λόγος την εποχή εκείνη που παρουσιάζει τη νέα εργασία των γυναικών ως απειλή για την

ια ορισμένες εβδομάδες πριν και μετά τον τοκετό. (Βλ. Αβδελά, «Οι γυναίκες...», ό.π., σ. 343).

³⁰ Η Παπαστεφανάκη σχολιάζει ότι η μελέτη της γυναικείας εργασίας την περίοδο εκείνη είναι δύσκολη, καθώς υπάρχει το ζήτημα της καταλληλότητας των πηγών. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: «Η 'υποκαταγραφή' των γυναικών μοιάζει να αποτελεί αναλλοίωτη σταθερά, που υπονομεύει τις προσπάθειες συστηματικής μελέτης της γυναικείας εργασίας. {...} Μέχρι το 1907 οι απογραφές πληθυσμού δεν κάνουν διάκριση ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες στον οικονομικό ενεργό πληθυσμό, ενώ οι γυναίκες συχνά υπάρχουν στην μη ενεργό πληθυσμό. Αλλά και μετά το 1907, οι γυναίκες υποκαταγράφονται στις απογραφές {...}». Κατά την ίδια, η ελλιπής καταγραφή οφείλεται και στην ίδια την έννοια της εργασίας για τις γυναίκες, η οποία τον 19^ο αιώνα ταυτίζεται μόνο με τη μισθωτή εργασία, με αποτέλεσμα η άμισθη εργασία να μένει στην αφάνεια. (Βλ. Λήδα Παπαστεφανάκη, «Ανάμεσα στην ιστορία της βιομηχανίας και την ιστορία της εργασίας: Η οπτική του φύλου στην ελληνική ιστοριογραφία», στο Γκότση/Διαλέτη/Φουρναράκη (επιμ.), *Το Φύλο στην...*, ό.π., σ. 85-88).

³¹ Βλ. Φουντανόπουλος «Μισθωτή...», ό.π., σ. 87-92, 96, 101.

³² Βλ. Σάλι Αλεξάντερ, «Γυναίκες, τάξη και έμφυλη διαφορά στις δεκαετίες 1830 και 1840. Ορισμένες σκέψεις για τη συγγραφή μιας φεμινιστικής ιστορίας», στο Έφη Αβδελά/Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 275.

³³ Η Καλλιρόη Παρρέν με τις συνεργάτριές της κατήγγειλαν την απουσία του κράτους στην προστασία των εργατριών και ανέλαβαν φιλανθρωπική δράση για τις γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων, ώστε να μπορέσουν να συνδυάσουν την οικιακή με τη μισθωτή εργασία. (Βλ. Αβδελά, «Οι γυναίκες...», ό.π., σ. 341)

οικογένεια και για το πρότυπο της γυναίκας-συζύγου-μητέρας, και απευθύνεται κυρίως στα μεσαία αστικά στρώματα.³⁴

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα αυξάνονται οι συζητήσεις για το δικαίωμα των γυναικών της μεσαίας τάξης στην αγορά εργασίας υπό την επίδραση και των φεμινιστριών και τελικά το 1908 έχουμε την ένταξη των γυναικών στα τηλεφωνεία.³⁵ Σε σύντομο χρονικό διάστημα ο αριθμός των γυναικών στα δημόσια γραφεία πολλαπλασιάστηκε.³⁶ Η μισθωτή εργασία των γυναικών αυξήθηκε κατά 50% ανάμεσα στα έτη 1920 -1928. Εκτός από οικιακές βοηθούς και δασκάλες, υπήρχαν εργάτριες βιομηχανίας, δημόσιες και ιδιωτικές υπάλληλοι καθώς και ελεύθερες επαγγελματίες.³⁷

Στο χώρο της εκπαίδευσης, υπήρχε από τα πρώτα χρόνια ίδρυσης του νέου ελληνικού κράτους έμφυλος διαχωρισμός. Παρόλο που το 1834 θεσμοθετήθηκε η στοιχειώδης γυναικεία εκπαίδευση ως υποχρεωτική, το μέτρο ουσιαστικά σε όλο το 19^ο αιώνα δεν εφαρμόστηκε. Για παράδειγμα, το 1879 το ποσοστό αναλφαβητισμού για τις γυναίκες ήταν 93% και για τους άνδρες 69%, ενώ στις αρχές του 20ου αιώνα φτάνει το 80% για τις γυναίκες. Όσο για τη δευτεροβάθμια γυναικεία εκπαίδευση, το κράτος την είχε αφήσει στην ιδιωτική πρωτοβουλία μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, και το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα οι δασκάλες εκπαιδεύονταν σε ιδιωτικά παρθεναγωγεία. Τελικά το 1917 ιδρύθηκαν τα πρώτα γυμνάσια θηλέων. Γενικά, η γυναικεία εκπαίδευση, που ήταν κυρίως συγκεντρωμένη στα αστικά κέντρα σε αντίθεση με την ανδρική, αντιμετωπιζόταν διαφορετικά από την κοινωνία σε σχέση με την ανδρική που είχε δημόσιο χαρακτήρα. Η εκπαίδευση των κοριτσιών και ιδιαίτως η ανώτερη, αποτελούσε προφανώς προνόμιο των πλουσίων, αφού ήταν ιδιωτική, και μάλλον είχε διακοσμητικό χαρακτήρα αφού το μόνο επάγγελμα που επιτρεπόταν ήταν αυτό της δασκάλας. Πάντως, όλο τον 19^ο αιώνα η ανώτερη

³⁴ Βλ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των...*, ό.π., σ. 177-179.

³⁵ Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 141-143. Ωστόσο, αυτή η επιλεκτική είσοδος των γυναικών σε δημόσιες θέσεις ως τηλεφωνήτριες, γραφείς και δακτυλογράφοι, είχε πολλούς περιορισμούς. Δεν υπήρχε προοπτική εξέλιξης, ενώ σε περίπτωση γάμου η απόλυση ήταν αυτόματη. (Βλ. Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σ. 124).

³⁶ Βλ. Αβδελά, «Οι γυναίκες...», ό.π., σ. 344.

³⁷ Βλ. Δήμητρα Σαμίου, «Οι Ελληνίδες 1922-1940. Κοινωνικά ζητήματα και φεμινιστικές διεκδικήσεις», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σ. 67. Σε όλο τον 19^ο αιώνα τα μόνα επαγγέλματα στον δημόσιο τομέα που επιτρέπονταν για τις γυναίκες ήταν αυτό της δασκάλας, της καθαρίστριας και της νοσοκόμας. Πρόταση είχε κατατεθεί το 1900 για την είσοδο των γυναικών στα ταχυδρομεία και τα τηλεγραφεία, ωστόσο απορρίφθηκε. (Βλ. Σάσα Μόσχου-Σακορράφου, *Ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος*, Αθήνα 1990, σ. 109).

γυναικεία εκπαίδευση χαρακτηρίζεται από καλλιτεχνικής φύσης μαθήματα κατά τα δυτικά πρότυπα.³⁸

Περαιτέρω, η σκοπιμότητα της γυναικείας εκπαίδευσης συνδεόταν με τον «φυσικό» προορισμό της γυναίκας ως συζύγου, μητέρας και οικοδέσποινας.³⁹ Ένας δημόσιος λόγος που θεωρούσε τη γυναίκα στυλοβάτη του οίκου, χρησιμοποιούνταν για να στηρίξει την εκπαίδευση των κοριτσιών. Για να ανταποκριθούν τα κορίτσια στο ρόλο τους μέσα στην οικογένεια έπρεπε εκτός από στοιχειώδη γράμματα, να έχουν και ειδικότερες γνώσεις που θα τους βοηθάνε να έχουν ένα οργανωμένο νοικοκυριό.⁴⁰

Ωστόσο παρασκευή νομοσχεδίων που αναζητούσαν μια νέα κατεύθυνση στη γυναικεία εκπαίδευση έχουμε ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1870. Χαρακτηριστική περίπτωση τα νομοσχέδια που εισηγείται ο Ευταξίας το 1899, που εν τέλει δεν ψηφίστηκαν, στα οποία αποτυπώνεται μια αστική αντίληψη για το σχολείο και για το πώς πρέπει να συνδέεται αυτό με την κοινωνία,⁴¹ (αντίληψη που ήδη από το 1870 είχε αρχίσει να διαμορφώνεται)⁴², ενώ αποτυπώθηκε σε αυτά η πρόθεση να ιδρυθούν κρατικά ανώτερα παρθεναγωγεία θηλέων.⁴³ Χαρακτηριστικό πάντως είναι ότι όσο πλησιάζουμε στο τέλος του αιώνα κυριαρχεί η αντίληψη για την εθνική αποστολή του σχολείου. Πάντως η εικόνα της πραγματικότητας σύμφωνα με τον Μπουρνάζο είναι ότι λίγα παιδιά από τις κατώτερες τάξεις καταφέρνουν να τελειώσουν το δημοτικό, αλλά από όσους το καταφέρνουν ένα μεγάλο ποσοστό αυτών συνεχίζουν στις ανώτερες βαθμίδες και στο Πανεπιστήμιο.⁴⁴

Το 1908 κατατίθενται στη Βουλή τα νομοσχέδια του Στάη με παρεμβάσεις και στο χώρο της γυναικείας εκπαίδευσης. Σε αυτό βοήθησε και η παρουσία γύρω στο

³⁸ Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί, 1830-1910. Ένα ανθολόγιο*, ΙΑΕΝ, Αθήνα: 1987, σ. 22-26.

³⁹ Βλ. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη/Ελένη Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, ΙΑΕΝ/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σ. 18, 28.

⁴⁰ Βλ. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και ...*, ό.π., σ. 17-19.

⁴¹ Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», στο Μαυρογορδάτος/Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός...*, ό.π., σ. 189-192.

⁴² Το ενδιαφέρον για το παιδί που παρατηρείται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα αναδεικνύει το αίτημα να προσαρμοστεί το σχολείο στα ιδιαίτερα γνωρίσματα της παιδικής ηλικίας. Το ανωτέρω μαζί με την αστικοποίηση θέτουν θέματα εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Το σχολείο πρέπει να ανταποκρίνεται στις πραγματικές ανάγκες. (Βλ. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και ...*, ό.π., σ. 50-51).

⁴³ Βλ. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και ...*, ό.π., σ. 60.

⁴⁴ Βλ. Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο...», ό.π., σ. 204-205. Η πρώτη Ελληνίδα μπήκε στο Πανεπιστήμιο και συγκεκριμένα στη Φιλοσοφική Σχολή το 1890. (Βλ. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και ...*, ό.π., σ. 56).

1870 μιας σειράς λόγιων γυναικών, κυρίως παιδαγωγών, μεταξύ αυτών και η Καλλιρόη Παρρέν, οι οποίες διεκδίκησαν το δικαίωμα των γυναικών στην εκπαίδευση. Η εκπαίδευση ήταν από τους ελάχιστους χώρους δημόσιας παρουσίας των γυναικών, και έτσι αποτελούσε εφαλτήριο για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους.⁴⁵ Χαρακτηριστική ήταν η θέση της Εφημερίδας των Κυριών που διεκδικεί ισότιμη με τον άνδρα δευτεροβάθμια εκπαίδευση, επαγγελματική μόρφωση και πρόσβαση στο Πανεπιστήμιο, δίνοντας έμφαση στην πνευματική ισότητα των φύλων. Παράλληλα την εποχή εκείνη προβάλλεται ιδιαίτερα η αξία της οικιακής οικονομίας στα παρθεναγωγεία, μάθημα που θα συμβάλει στην καλύτερη ανταπόκριση της γυναίκας στον οικιακό της ρόλο.⁴⁶

Στο λόγο τους οι φεμινίστριες, αν και αντλούν την επιχειρηματολογία τους για τη βελτίωση της γυναικείας εκπαίδευσης από το οικιακό ιδεώδες της εποχής και από τον ύψιστο ρόλο της μητρότητας⁴⁷ που ανάγεται σε κοινωνική και εθνική αποστολή, διατυπώνουν αιτήματα που ξεπερνάνε αυτή την αντίληψη και αποδίδουν έναν διαφορετικό κοινωνικό ρόλο στις γυναίκες.⁴⁸ Εμφανίζονται δύο τάσεις. Από τη μια, η πολιτεία με τους άνδρες παιδαγωγούς ζητάνε μια γυναικεία εκπαίδευση κοντά στη «γυναικεία φύση», και από την άλλη οι φεμινίστριες ζητάνε εκπαίδευση που θα εξασφαλίσει τα επαγγελματικά εφόδια.⁴⁹ Προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ήδη η εκπαίδευση αρχίζει να θεωρείται ως μέσο οικονομικής εξασφάλισης των γυναικών,

⁴⁵ Οι γυναίκες συγγραφείς αυτής της περιόδου που μέσα από τον γραπτό λόγο τους διεκδίκησαν δικαιώματα για το φύλο τους, δεν αναγνωρίζονταν από την ελληνική κοινωνία ως συγγραφείς, παρά ως γράφουσες ή λόγιες. Αυτό γιατί η λέξη συγγραφέας προσέδιδε κύρος, έννοια που φαινόταν ασυμβίβαστη με το γυναικείο φύλο. Χάρη στην εκπαιδευτική τους δραστηριότητα και στην κοινωνική τους θέση (αστές κατά βάση) οι γυναίκες αυτές κινούνταν σε ένα χώρο διανοούμενων με πλούσιες επαφές και διασυνδέσεις. (Βλ. Ελένη Βαρίκα, «Μία δημοσιογραφία στην υπηρεσία της 'γυναικείας φυλής': Γυναικεία περιοδικά στον 19^ο αιώνα», *Διαβάζω* 98 (1988), σ. 7-8). Επίσης για τις «γράφουσες» Ελληνίδες βλ. Ειρήνη Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες. Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοσύνη του 19ου αιώνα*, Κατάρτι, Αθήνα 2007. Επίσης βλ. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και...*, *ό.π.*, σ. 39-40.

⁴⁶ Βλ. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και...*, *ό.π.*, σ. 53-54, 64.

⁴⁷ Όπως αναφέρει η Κορασίδου: «*Η εικόνα της μητέρας ως θετικής παιδαγωγού υπήρξε το πρότυπο που οι φεμινίστριες επιχείρησαν να αναβαθμίσουν για τις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων της αθηναϊκής κοινωνίας*». Αλλά και η θέση της μητέρας στη λαϊκή οικογένεια ήταν ύψιστης σημασίας. Η ίδρυση του Κυριακού Σχολείου των γυναικών και κοριτσιών του λαού το 1889 με πρωτοβουλία της Παρρέν ήταν για αυτό το σκοπό. Η διδασκαλία σε αυτό περιλάμβανε στοιχειώδεις γνώσεις γραφής, ανάγνωσης, αριθμητικής, οικιακής οικονομίας και αποτέλεσε ένα σημαντικό μέσο αντιμετώπισης του αναλφαριθμητισμού των φτωχών κοριτσιών. (Κορασίδου, *Οι άθλιοι των...*, *ό.π.*, σ. 218-222).

⁴⁸ Βλ. Βαρίκα, «Μία δημοσιογραφία...», *ό.π.*, σ. 8. Ήδη στα τέλη του 19ου αιώνα οι φιλόσοφοι, οι γράφουσες και οι δασκάλες, αποτελούν τις μοναδικές εκδοχές γυναικείας δραστηριότητας στο δημόσιο βίο. Βλ. Αβδελά, «Οι γυναίκες...», *ό.π.*, σ. 339.

⁴⁹ Βλ. Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο...» *ό.π.*, σ. 225-226.

σε περίπτωση που παρουσιαζόταν οικογενειακή ανάγκη για εργασία.⁵⁰Εξάλλου, ένα ευρύ κίνημα για την πρόσβαση των γυναικών στην ανώτατη εκπαίδευση είχε αναπτυχθεί δυναμικά σε χώρες της Δύσης από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, με αποτέλεσμα τη δεκαετία του 1870, οι γυναίκες να κερδίζουν το δικαίωμα της επιστημονικής μόρφωσης σε διάφορες χώρες.⁵¹

Στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Βενιζέλου, δίνεται έμφαση στην επαγγελματική κατάρτιση των νέων, η οποία πηγάζει από την αλλαγή που σημειώνεται γενικότερα στην ελληνική κοινωνία την περίοδο εκείνη και βρίσκεται πιο κοντά στο φιλελευθερισμό.⁵² Χαρακτηριστικά της περιόδου είναι τα νομοσχέδια Τσιριμώκου που κατετέθησαν το 1913, στην Εισηγητική Έκθεση των οποίων αναφερόταν ότι έπρεπε να μεταρρυθμιστεί η γυναικεία εκπαίδευση και να είναι αντίστοιχη εκείνης των αγοριών, προβλέποντας και την ίδρυση γυμνασίων θηλέων.⁵³ Παρόλο που τα νομοσχέδια δεν ψηφίσθηκαν από την τότε Βουλή, αποτέλεσαν ωστόσο μια σπουδαία ένδειξη για την αλλαγή που ήδη υπήρχε στο κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο της εποχής για τις σχέσεις των φύλων. Η Δαλακούρα παρατηρεί ότι οι μελέτες τη δεκαετία του 1980 για την γυναικεία εκπαίδευση αναδεικνύουν τον έμφυλο χαρακτήρα αυτής, το πώς κατασκευάζονται έμφυλες διαφορές μέσα από δημόσιους λόγους και τις συνέπειες που έχει αυτό στην οργάνωση της εκπαίδευσης, στη σύνδεση με το δημόσιο χώρο και στην παρουσία των γυναικών σε αυτόν.⁵⁴

Τον 19^ο αιώνα ήταν αυτονόητος ο αποκλεισμός των γυναικών από τα πολιτικά δικαιώματα και ειδικότερα από το δικαίωμα της ψήφου, αποκλεισμός που έρχεται σε αντίθεση με την αρχή της ισότητας των ανθρώπων⁵⁵ και που όπως παρατηρεί η

⁵⁰ Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 141.

⁵¹ Βλ. Londa Schiebinger, "The history of philosophy of women in science: A review essay", *Journal of women in culture and society*, 12/2 (1987), σ. 305-332.

⁵² Βλ. Αλέξης Δημαράς, «Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Βενιζέλου», στο Μαυρογορδάτος, Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και...*, ό.π., σ. 25.

⁵³ Βλ. Μπακαλάκη/Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση ...*, ό.π., σ. 172-178.

⁵⁴ Βλ. Κατερίνα Δαλακούρα, «Ιστορία της εκπαίδευσης και φύλο στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία», στο Γκότση, Διαλέτη, Φουρναράκη (επιμ.), *Το Φύλο...*, ό.π., σ. 65-67.

⁵⁵ Βλ. Σαμίου, «Ώψεις της έμφυλης ιδιότητας...», ό.π., σ. 139-140. Το Σύνταγμα του 1864 είχε κατοχυρώσει την ανδρική καθολική ψηφοφορία στους ενήλικους άνδρες ανεξαρτήτως περιουσίας ή κοινωνικής θέσης. (Βλ. Ελένη Φουρναράκη, «Επί τίνι λόγω αποστερείν αυτήν ψήφου; Καθολική ανδρική ψηφοφορία και αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 181-182).

Αβδελά βρισκόταν σε άμεση σχέση με την κατάσταση των αστικών τους δικαιωμάτων.⁵⁶Οι πρώτες συζητήσεις σε πολιτικό επίπεδο για την ισοπολιτεία των γυναικών ξεκίνησαν στην αρχή του Μεσοπολέμου με νομοσχέδια που κατετέθησαν στη Βουλή το 1919, χωρίς όμως κανένα αποτέλεσμα.⁵⁷Στο Σύνταγμα του 1927 για πρώτη φορά προβλέφτηκε η δυνατότητα απονομής πολιτικών δικαιωμάτων⁵⁸ και στις Ελληνίδες, πρόβλεψη που έδωσε το πράσινο φως για τη μελλοντική κατοχύρωση του δικαιώματος της ψήφου από τις γυναίκες.⁵⁹

Ζήτημα γυναικείας ψήφου είχε αρχίσει ωστόσο να υπάρχει διστακτικά από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα από τη στιγμή που κάποιες γυναίκες διεκδίκησαν την πολιτική τους χειραφέτηση. Ωστόσο, αντιμετώπιστηκε εχθρικά από το κοινωνικό σύνολο, καθώς από τη μία υπήρχε ο κίνδυνος κοινωνικής εξομοίωσης των δύο φύλων και ανατροπής του κλασσικού διαχωρισμού των καθηκόντων σε ανδρικά και γυναικεία, που κατέτασσε τις γυναίκες σε υποτελή θέση, από την άλλη τα πολιτικά δικαιώματα θεωρείτο ότι θα άνοιγαν το δρόμο και για την κατοχύρωση άλλων δικαιωμάτων.⁶⁰

Η ιδιότητα λοιπόν του πολίτη ήταν έμφυλη και αφορούσε μία κατηγορία ατόμων, τους άνδρες. Επρόκειτο για έναν σημαντικό αποκλεισμό αφού «*διαχώριζε τα υποκείμενα σε εκείνα που δυνητικά μπορούσαν να ενταχθούν και σε εκείνα που παρέμεναν εντελώς έξω από το σύστημα της πολιτείας ως 'άλλοι' ή ως 'παρίες'*».⁶¹Το

⁵⁶ Βλ. Αβδελά, «Οι γυναίκες...», ό.π., σ. 340.

⁵⁷ Βλ. Σαμίου, «Οι Ελληνίδες 1922-1940...», ό.π., σ. 66.

⁵⁸ Με τον όρο πολιτικά δικαιώματα εννοούμε την δυνατότητα συμμετοχής των πολιτών στη νομοθετική εκτελεστική και δικαστική εξουσία. Εκτός από το εκλέγειν και εκλέγεσθαι πολιτικό δικαίωμα είναι και η δυνατότητα διορισμού σε δημόσιες θέσεις και πρόσβασης στη δημόσια διοίκηση. Τα πολιτικά δικαιώματα διασφαλίζουν την ισότιμη συμμετοχή του πολίτη στις δημόσιες υπηρεσίες και τα όργανα της κρατικής εξουσίας. Συνεπώς, η απονομή πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες θα σήμαινε ισότιμη αντιμετώπισή τους ως πολίτες. (Βλ. Σαμίου «Τα πολιτικά δικαιώματα...», ό.π., σ. 162-163). Η Pateman συνδέει την έννοια του πολίτη με την πατριαρχία καθώς ο αποκλεισμός των γυναικών από τα πολιτικά δικαιώματα συγκροτήθηκε στη βάση της διαφοράς, έννοια επίσης πατριαρχική. Οι γυναίκες διεκδίκησαν πολιτική ισότητα μέσα σε ένα πλαίσιο πατριαρχίας, αποδεχόμενες ότι η ιδιότητα του πολίτη ήταν πατριαρχική. (Βλ. Carol Pateman, «Equality, difference, subordination: The politics of motherhood and women's citizenship», στο Gisela Bock Susan James (επιμ.), *Beyond equality and difference*, Routledge, London 1992, σ. 17-31).

⁵⁹ Βλ. Σαμίου, «Όψεις της έμφυλης ιδιότητας...», ό.π., σ. 150-151. Τελικά μετά από μαχητικές κινητοποιήσεις των φεμινιστικών οργανώσεων της περιόδου του μεσοπολέμου, με το εκτελεστικό διάταγμα της 30ης Ιανουαρίου 1930 δόθηκε ενεργητικό δικαίωμα ψήφου (εκλέγειν) για τις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές σε όσες Ελληνίδες ήταν πάνω από 30 ετών και γνώριζαν ανάγνωση και γραφή, δηλαδή ποσοστό μικρότερο του 10% του ενήλικου γυναικείου πληθυσμού. Τον Ιούνιο του 1952 παραχωρήθηκαν πια πολιτικά δικαιώματα για τις βουλευτικές εκλογές και στις Ελληνίδες. (Βλ. Δήμητρα Σαμίου «Η ψήφος των γυναικών», στο Θάνος Βερέμης/Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 299).

⁶⁰ Για παράδειγμα στην Εφημερίδα των Κυριών, υπάρχουν αναφορές στα πολιτικά δικαιώματα, μετά το 1910 αλλά με μετριοπαθές ύφος. Βλ. Σαμίου «Τα πολιτικά δικαιώματα...», ό.π., σ. 164-166.

⁶¹ Βλ. Σαμίου, «Όψεις της έμφυλης ιδιότητας...», ό.π., σ. 141.

γεγονός ότι οι γυναίκες στερούνταν το δικαίωμα ψήφου, τις έκανε να στερούνται την ίδια την ιδιότητα του πολίτη και εξαιτίας της έλλειψης αυτής της ιδιότητας δεν απολάμβαναν μέρος των υπολοίπων δικαιωμάτων.⁶² Η Φουρναράκη παρατηρεί ότι ο αποκλεισμός των γυναικών από τα πολιτικά δικαιώματα ήταν ένα από τα στοιχεία που συνθέταν το χαρακτήρα της νέας μεσαιάς τάξης, στην οποία ο ρόλος της γυναίκας ήταν υποβιβασμένος.⁶³

1.2. Το δίκαιο για τα αστικά δικαιώματα της εποχής εκείνης.

Τα αστικά δικαιώματα διακρίνονται σε διάφορες κατηγορίες. Μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα, κατατάσσονταν σε δύο βασικές κατηγορίες, στα απόλυτα και τα σχετικά. Σήμερα γίνεται διάκριση με βάση τη φύση της εξουσίας που απονέμεται στοδικαιούχο κάθε δικαιώματος, σε απόλυτα εξουσιαστικά, σε διαπλαστικά και σε δικαιώματα που περιέχουν απαίτηση. Μια κλασσική διάκριση γίνεται με βάση την κατάταξη της ύλης στα βιβλία του Αστικού Κώδικα. Δηλαδή ενοχικά, εμπράγματα, οικογενειακά, κληρονομικά.⁶⁴ Εκτός από αυτά, στα αστικά συγκαταλέγεται και το δικαίωμα στην προσωπικότητα, καθώς ο σημερινός Αστικός Κώδικας στο άρθρο 57 αυτού, προβλέπει προστασία στο πρόσωπο από τις προσβολές της προσωπικότητάς του.⁶⁵

Την εποχή έκδοσης της Εφημερίδας των Κυριών δεν υπήρχε κωδικοποίηση των νόμων αλλά ένα συνονθύλευμα διατάξεων, ποινικών, αστικών, που είχαν εκδοθεί κατά καιρούς από διάφορες αρχές και εξουσίες. Έτσι το γραπτό δίκαιο είχε ασάφεια

⁶² Βλ. Σαμίου, , « Όψεις της έμφυλης ιδιότητας ...», ό.π., σ. 142.

⁶³ Βλ. Φουρναράκη, «Επί τίνι λόγω αποστερείν...», ό.π., σ. 185.

⁶⁴ Για τις διακρίσεις των δικαιωμάτων βλ. Παναγιώτης Λαδάς, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007, σ. 205-244.

⁶⁵ Η προσωπικότητα είναι μία αόριστη έννοια. Το Σύνταγμα προβλέπει για την προσωπικότητα ότι ο καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του. Ένας ορισμός που μπορεί να δοθεί για την προσωπικότητα είναι ο εξής: «*προσωπικότητα είναι το σύνολο των αγαθών που συνδέονται με την αξία του προσώπου και συγκροτούν τη σωματική, ψυχική, πνευματική και κοινωνική ατομικότητά του*». Η προσωπικότητα έχει πολλές εκφάνσεις πχ στη ζωή, σωματική ακεραιότητα και υγεία του ατόμου, στην τιμή, υπόληψη και αξιοπρέπεια του, περιλαμβάνει επίσης, τον ψυχικό, συναισθηματικό και πνευματικό του κόσμο, τον ιδιωτικό του βίο (πχ αλληλογραφία, σεξουαλική δραστηριότητα, πολιτικές πεποιθήσεις), την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, προσωπικά δεδομένα (πχ δεδομένα που αφορούν θρησκευτικές πεποιθήσεις, συμμετοχή σε σωματείο κτλ). Για το δικαίωμα της προσωπικότητας κατά τον Αστικό Κώδικα βλ. Λαδάς, *Γενικές Αρχές...*, ό.π., σ. 409-468.

και πολυπλοκότητα.⁶⁶ Από την Επανάσταση του 1821 και μετά καθιερώθηκε το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο, ως ισχύον αστικό δίκαιο και ήλθε και πάλι στο προσκήνιο η Εξάβιβλος του Αρμενόπουλου που συντάχθηκε από αυτόν το έτος 1345.⁶⁷ Σημαντική τομή αποτέλεσε το διάταγμα της Αντιβασιλείας του Όθωνα της 23^{ης} Φεβρουαρίου 1835, με το οποίο ορίστηκε ότι οι πολιτικοί νόμοι των βυζαντινών αυτοκρατόρων που περιέχονταν στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου θα ίσχυαν ως επίσημο δίκαιο μέχρι να δημοσιευόταν ο πολιτικός Κώδικας. Παράλληλα αναγνωριζόταν και η ισχύς του εθνικού δικαίου. Κατά την κρατούσα άποψη, το διάταγμα αυτό δεν καθιέρωσε ως αποκλειστική γραπτή πηγή του αστικού δικαίου την Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου, ώστε να ισχύουν οι νόμοι μόνο των βυζαντινών αυτοκρατόρων που περιέχονταν σε αυτή, αλλά καθιερώθηκε ως εθνικό δίκαιο το περιεχόμενο όλων των αυτοκρατορικών νόμων από τον Ιουστινιανό και έπειτα. Συνεπώς, προσφυγή γινόταν και στη λοιπή νομοθεσία που απαρτιζόταν από τις Εισηγήσεις και τον Πανδέκτη (533), τον Κώδικα (534), και τις 168 Νεαρές, που εκδόθηκαν μέχρι το έτος 565. Κάθε διάταξη του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου αποτελούσε δίκαιο που ίσχυε στην Ελλάδα υπό την προϋπόθεση ότι ήταν αστικού περιεχομένου και ότι δεν είχε καταργηθεί από έθιμο που επικράτησε ή από νεότερο νόμο.⁶⁸

Επίσης, παράλληλα με το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο, κατά τόπους υπήρχαν διάφοροι τοπικοί κώδικες, ως ιδιαίτερο αστικό δίκαιο. Για παράδειγμα, στα Επτάνησα ίσχυε ο Ιόνιος Πολιτικός Κώδικας ο οποίος ενσωμάτωνε κάποιες παλαιότερες πρακτικές, όπως τη γυναικεία υπεξουσιότητα, ωστόσο από την άλλη περιείχε κάποιες διατάξεις προς όφελος των γυναικών, όπως την απώλεια της προίκας για τον άνδρα, σε περίπτωση μοιχείας εκ μέρους του.⁶⁹

⁶⁶ Βλ. Σπυρίδων Πλουμίδης, *Γυναίκες και γάμος στην Κέρκυρα (1600-1864). Έμφυλες σχέσεις και οικονομικές δραστηριότητες*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2008, σ. 19-20.

⁶⁷ Η Εξάβιβλος ήταν μια ιδιωτική επιτομή των Βασιλικών, που χρησίμευσε και κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας, κατά την οποία αυτή η χρήση της συλλογής είχε παραχωρηθεί ως προνόμιο στους Έλληνες από τους Οθωμανούς, για να ισχύει στις ιδιωτικές τους σχέσεις. (Βλ. Λαδάς, *Γενικές Αρχές...*, ό.π., σ. 31-32).

⁶⁸ Βλ. Λαδάς, *Γενικές Αρχές...*, ό.π., σ. 33-34 καθώς και Κωνσταντίνος Βαβούσκος, *Εγχειρίδιον Αστικού Δικαίου*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1995, σ. 36-37.

⁶⁹ Βλ. Πλουμίδης, *Γυναίκες και γάμος...*, ό.π., σ.22. Επίσης, υπήρχαν ο Αστικός Κώδικας της Ηγεμονίας της Σάμου από το 1899, ο Κρητικός Κώδικας κλπ. Πάντως, η ισχύς αυτών των τοπικών νόμων εξακολούθησε να υφίσταται και μετά την προσάρτηση των περιοχών αυτών στην Ελλάδα, που αποτέλεσε ρήγμα στην ενότητα του δικαίου. (Βλ. Λαδάς, *Γενικές Αρχές...*, ό.π., σ. 35-37).

Παρά τις υποσχέσεις ήδη από τις αρχές του ανεξάρτητου κράτους για σύνταξη Αστικού Κώδικα, αυτό μέχρι το 1940 δεν είχε καταστεί εφικτό.⁷⁰

Έτσι, μέσα σε ένα τέτοιο νομικό πλαίσιο, η νομική θέση των γυναικών παρουσιάζει ρευστότητα καθώς προσδιορίζεται «από ένα 'αμάλγαμα' τοπικών εθίμων, ρωμαϊκού και βυζαντινού δικαίου, αλλά και μοντέρνας νομολογίας».⁷¹ Μέσα σε αυτό το καθεστώς ρευστότητας, μπορεί τα δικαιώματα των γυναικών μέσα στο γάμο να μην προσδιορίζονται αναγκαστικά σύμφωνα με τα οριζόμενα του τυπικού νόμου, αλλά να απορρέουν από κοινωνικές πρακτικές.⁷²

Την εποχή εκείνη οι γυναίκες αποκλείονταν από θεμελιώδη αστικά δικαιώματα. Ο Νόμος «περί αστικού Ελληνικού Νόμου», (ΦΕΚ 75/15-11-1856) όριζε ότι: «Πας Έλλην απολαύει απάντων των αστικών δικαιωμάτων», αφήνοντας να εννοηθεί με τον τρόπο αυτό ότι οι γυναίκες μπορούσαν να μην έχουν τα ίδια αστικά δικαιώματα με τους άνδρες. Πιο συγκεκριμένα, οι γυναίκες, δεν είχαν το δικαίωμα να παρίστανται ως μάρτυρες στα δικαστήρια ή σε συμβολαιογραφικές πράξεις. Σε ό,τι αφορά το γάμο, ο οποίος ήταν έγκυρος από τα δώδεκα χρόνια τους, παρόλο που διατηρούσαν την ιδιοκτησία της περιουσίας και των εισοδημάτων τους, στην πράξη δεν διαχειρίζονταν αυτά. Επίσης δεν είχαν το δικαίωμα της συμμετοχής στα οικογενειακά συμβούλια, δεν καθίσταντο κηδεμόνες των παιδιών, παρόλο που ο νόμος δεν το απαγόρευε ρητά⁷³ παρά μονάχα σε περίπτωση θανάτου του πατέρα, ή σε περίπτωση που εκείνος αδυνατούσε,⁷⁴ ενώ επίσης χρειάζονταν την άδεια του συζύγου για να κάνουν έναρξη μιας επιχείρησης.⁷⁵

1.3. Οι συνθήκες που «δικαιολογούσαν» την έκδοση της Εφημερίδας των Κυριών και η σημασία των αστικών δικαιωμάτων για τις φεμινίστριες της περιόδου.

⁷⁰ Για τις προσπάθειες σύνταξης Αστικού Κώδικα από την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους και μέχρι τον αναγκαστικό νόμο 2250/1940, η ισχύς του οποίου αναστάλη εξαιτίας του πολέμου, και στις 30/01/1941 δημοσιεύτηκε ο αναγκαστικός νόμος 2783/1941 περί «Εισαγωγικού Νόμου του Αστικού Κώδικος», νομοθετήματα που τελικά επανήλθαν σε ισχύ το 1946 βλ.Λαδάς, *Γενικές Αρχές...*, ό.π., σ. 37-40 και Βαβούσκος, *Εγχειρίδιον ...*, ό.π., σ. 39-44.

⁷¹ Βλ. Φουρναράκη, «Επί τίνι λόγω...», ό.π., σ. 215

⁷² Βλ. Φουρναράκη, «Επί τίνι λόγω...», ό.π., σ. 216

⁷³ Ο νόμος ΧΠΘ'/1861 «περί ανηλίκων, επιτροπείας, χειραφείας και κηδεμονίας αυτών» (ΦΕΚ 42/23-8-1861) όριζε ότι ο ανήλικος τελεί υπό την εξουσία του πατέρα ή του επιτρόπου.

⁷⁴ Βλ. Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η διαμόρφωση της αστικής τάξης, 1860-1910*, Νεφέλη, Αθήνα 2006, σ. 183.

⁷⁵ Βλ. Αβδελά, «Οι γυναίκες...», ό.π., σ. 340.

Το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα με την ανάπτυξη των μικροαστικών και μεσοαστικών τάξεων στις πόλεις έρχεται στο προσκήνιο η γενιά των διανοούμενων του '80, η οποία αναμένει να δει την πρόοδο μέσα από τον εκσυγχρονισμό, την επιστήμη και την γνώση. Οι διανοούμενοι αυτοί ενδιαφέρονται για το άτομο, τον συναισθηματικό του κόσμο και για την καθημερινή ζωή των κατοίκων της πόλης. Ωστόσο, η αυξανόμενη σημασία του χρήματος στις πόλεις, η εμπορευματοποίηση των σχέσεων και η ανεργία που υπάρχει στον χώρο τους, οδηγούν σε μια τάση εξιδανίκευσης του αγροτικού τρόπου ζωής, η οποία όμως δεν φάνηκε λειτουργική, με αποτέλεσμα να στραφούν σε έναν άλλο χώρο, που στον κόσμο των ιδεών μπορούσε να ανακουφίσει την συνείδηση αυτών των ανδρών και δεν ήταν άλλος από το οικιακό περιβάλλον.⁷⁶ Έτσι αναδείχτηκε το οικιακό ιδεώδες της εποχής εκείνης.⁷⁷

Η ανάδυση του αστικού οικιακού ιδεώδους οδηγεί σε μια νέα θεώρηση για τον ρόλο των γυναικών στην κοινωνία. Τις αξίες του οικιακού ιδεώδους τις ενσαρκώνει η γυναίκα, ο στυλοβάτης του οίκου, με τις αρετές της (αγάπη, καλοσύνη, αγνότητα), οι οποίες συνδέονται με τη «γυναικεία» φύση. Το νέο γυναικείο ιδεώδες συμπίπτει με το ενδιαφέρον για το παιδί που αρχίζει να αντιμετωπίζεται ως άτομο με ιδιαίτερες ανάγκες, συμβολίζοντας την οικογενειακή ενότητα και ευτυχία.⁷⁸ Έτσι οι γυναίκες παρουσιάζονται να έχουν μια ηθική ανωτερότητα, εξαιτίας αρετών που πηγάζουν από τη φυσική τους διαφορά με τους άνδρες και τα δύο φύλα αρχίζουν να εμφανίζονται διαφορετικά μεν αλλά συμπληρωματικά, και να εξιδανικεύεται ο ρόλος των γυναικών στη δική τους σφαίρα, ως αντιστάθμισμα από τον αποκλεισμό τους από την κοινωνική ζωή.⁷⁹

⁷⁶ Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των...*, ό.π., σ. 101-105. Εξάλλου, πολλές από τις κοινωνιολογικές απόψεις για την ζωή στις πόλεις αναπτύχθηκαν γύρω από τη διχοτομία πόλη/ύπαιθρο, σύμφωνα με την οποία η ζωή στη δεύτερη παρουσιαζόταν εξιδανικευμένη, ταυτισμένη με τη «φύση», την ασφάλεια, και την αθωότητα μακριά από το άγχος και την υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος της πρώτης, από την οποία εκλείπουν οι ανθρώπινες σχέσεις. Εξαιτίας της Βιομηχανικής Επανάστασης και της αστικοποίησης που αυτή επέφερε, αυτή η διχοτομία αποκτά μεγαλύτερη φανταστική δύναμη. (Βλ. Ντεμπορα Στιβενσον, *Πόλεις και αστικοί πολιτισμοί*, (μτφρ. Ιουλία Πεντάζου, πρόλογος-επιμέλεια Γιάννης Γιαννιτσιώτης), Κριτική, Αθήνα 2007, σ. 46-48).

⁷⁷ Ο οίκος εκπροσωπεί την σταθερότητα που στηρίζεται με τη σειρά της στην σταθερότητα των έμφυλων σχέσεων, και στον έμφυλο καταμερισμό ανάμεσα στην ιδιωτική και δημόσια σφαίρα, με τη γυναίκα να συνδέεται με τον οίκο και τον άνδρα με το δημόσιο χώρο. (Βλ. Χάρης Εξερτζόγλου, *Οι «χαμένες πατρίδες» πέρα από τη νοσταλγία. Μια κοινωνική-πολιτισμική ιστορία των Ρωμίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (μέσα 19^{ου}- αρχές 20^{ου} αιώνα)*, Νεφέλη, Αθήνα 2010, σ. 191).

⁷⁸ Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των...*, ό.π., σ. 107-115, 126-127.

⁷⁹ Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των...*, ό.π., σ. 156.

Παράλληλα, η γυναικεία κοινωνική ιδιότητα του πολίτη, που στηρίχθηκε στην παρουσία των γυναικών στο δημόσιο χώρο μέσω της φιλανθρωπίας⁸⁰ και της εθνοφελούς δράσης, συνδυάστηκε με ένα κλίμα απόδοσης στις γυναίκες καθηκόντων συνδεδεμένων με την μητρότητα και την οικογένεια. Αυτή τη φορά όμως επρόκειτο για γυναικεία καθήκοντα προς το ίδιο το κράτος, γεγονός που αναδείκνυε την μητρότητα σε ιερό ρόλο⁸¹, καθώς η μητέρα ήταν αυτή που θα ανάθρεφε σωστά τους αυριανούς πολίτες και πολεμιστές της πατρίδας, δεδομένης της έξαρσης του εθνικισμού την περίοδο εκείνη. Το γεγονός αυτό κάνει τις Ελληνίδες να γίνονται αποδεκτές ως πολίτιδες του έθνους.⁸² Ο ύψιστος αυτός ρόλος της μητέρας πρόσφερε νομιμοποιητικό πεδίο για να αναπτύξουν οι αστές της περιόδου κάποια δημόσια δράση. Σε αυτό το πλαίσιο, η μητρότητα αποκτά νέο κοινωνικό ρόλο.

Ωστόσο, η πραγματική θέση των γυναικών απέχει από τα ιδεώδη της εποχής. Οι έγγαμες δεν έχουν δικαίωμα στην προσωπική τους ζωή, δεν έχουν λόγο σε οικογενειακές υποθέσεις, ούτε διαχειρίζονται την περιουσία τους. Η προίκα θεωρούνταν απαραίτητη προϋπόθεση για τον γάμο, ενώ η αγαμία των γυναικών κατακρίνεται. Η οικιακή εργασία δεν αναγνωρίζεται, ενώ αποκλείονται από τη μισθωτή.⁸³

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, κάποιες γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων, αντιλαμβάνονται τη θέση τους στην κοινωνία συνυφασμένη με τον αποκλεισμό και την καταπίεση, καθώς στη νέα αστική κοινωνία, ο ρόλος τους ήταν εξαιρετικά υποτιμημένος, απέχοντας από τα ιδεώδη της εποχής, ενώ ήταν αποκλεισμένες από το δημόσιο χώρο γενικά. Έτσι άρχισαν να διαμορφώνουν μία συνείδηση φύλου.⁸⁴ Αυτή η συνείδηση του φύλου αποτέλεσε γόνιμο έδαφος πάνω στο οποίο αναπτύχθηκε το πρώτο φεμινιστικό ρεύμα στην Ελλάδα.⁸⁵

Η γυναικεία γραφή αποτελούσε για την ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα ένα πρώτο μέσο αμφισβήτησης της θέσης των γυναικών και ιδιαίτερα προσιτό στο

⁸⁰ Η φιλανθρωπία επέτρεψε σε μία κατηγορία γυναικών της μεσαίας τάξης να δραστηριοποιηθούν στο δημόσιο χώρο, προκαλώντας ρωγμή στις διαχωρισμένες δραστηριότητες των φύλων. (Βλ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των...*, ό.π., σ. 222).

⁸¹ Βλ. Αγγέλικα Ψαρρά, «Μητέρα ή πολίτης; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)», στο Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, *Το φύλο των ...*, ό.π., σ. 97-99.

⁸² Βλ. Σαμίου, «Όψεις της έμφυλης ιδιότητας...», ό.π., σ. 146.

⁸³ Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των...*, ό.π., σ. 120-124, 187.

⁸⁴ Βλ. Φουρναράκη, «Επί τίνι λόγω...», ό.π., σ. 185.

⁸⁵ Βλ. Ελένη Βαρίκα, «Μία δημοσιογραφία στην υπηρεσία της 'γυναικείας φυλής': Γυναικεία περιοδικά στον 19^ο αιώνα», *Διαβάζω* 98 (1988), σ. 10.

εγγράμματο γυναικείο κοινό.⁸⁶ Μέσα σε αυτό το κλίμα εκδίδεται η Εφημερίδα των Κυριών το 1887. Είναι το πρώτο περιοδικό που συντασσόταν από γυναίκες και απευθυνόταν σε γυναίκες, αστές κυρίως. Κύριος στόχος της ήταν να εισαγάγει και στην Ελλάδα τους φεμινιστικούς προβληματισμούς που ήδη απασχολούσαν τις γυναίκες των άλλων δυτικοευρωπαϊκών κρατών.⁸⁷

Η έκδοσή του σηματοδοτεί τη μετάβαση σε μια φεμινιστική συνείδηση με στόχο μια συλλογική γυναικεία ταυτότητα, που για να επιτευχθεί προϋποθέτει ότι οι γυναίκες πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι μπορούν να αλλάξουν την κοινωνική τους θέση. Πρωτοπορεί στο ό,τι για πρώτη φορά αναλύεται συστηματικά η κοινωνική θέση των γυναικών και τίθενται συγκεκριμένες διεκδικήσεις για την χειραφέτηση αυτών.⁸⁸ Όσο για την εκδότρια του περιοδικού Καλλιρόη Παρρέν,⁸⁹ στην οποία οφείλονται και τα περισσότερα άρθρα του, υπήρξε η ριζοσπαστικότερη φεμινίστρια της εποχής της για την βελτίωση της θέσης της γυναίκας. Η προσωπικότητά της έδωσε ιδιαίτερο χαρακτήρα στο περιοδικό και το ταύτισε με το όνομά της.

Το περιοδικό, που απευθύνεται κυρίως στις γυναίκες των μεσαίων αστικών στρωμάτων, θέτει το θέμα της χειραφέτησης των γυναικών κυρίως μέσα από την εκπαίδευση και εργασία⁹⁰ και διεκδικεί νομοθετικές μεταρρυθμίσεις για αυτά τα δύο πεδία αλλά και για τη θέση των γυναικών στην οικογένεια.⁹¹ Από την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων και έπειτα, το περιοδικό αρχίζει και ελαττώνει την ύλη για το γυναικείο ζήτημα και προσηλώνεται στις πολεμικές ειδήσεις.⁹²

⁸⁶ Βλ. Βαρίκα, «Μία δημοσιογραφία...», ό.π., σ. 6-7.

⁸⁷ Υπήρξε το μακροβιότερο ελληνικό γυναικείο περιοδικό τον 19^ο αιώνα, αφού είχε διάρκεια τριάντα χρόνια, τα πρώτα είκοσι ως εβδομαδιαίο και τα δέκα ως δεκαπενθήμερο, ενώ το πρώτο τουλάχιστον εξάμηνο του 1892 κατέλαβε τη δεύτερη θέση στον εβδομαδιαίο τύπο των Αθηνών. (Βλ. Ριζάκη, *Οι «Γράφουσες»...*, ό.π., σ. 67). Από το 1908 που το περιοδικό γίνεται δεκαπενθήμερο, αλλάζει και η θεματολογία του, καθώς αυξάνει ιδιαίτερα η γυναικεία λογοτεχνία και περιορίζονται τα φεμινιστικά άρθρα. (Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των...», ό.π., σ. 28).*

⁸⁸ Βλ. Βαρίκα, «Μία δημοσιογραφία...», ό.π., σ. 10-12.

⁸⁹ Εκτός από την Εφημερίδα των Κυριών, η Καλλιρόη Παρρέν το 1888 άρχισε να εκδίδει και το Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών. Το 1895 ίδρυσε το Άσυλον της Αγίας Αικατερίνης, το 1896 το Άσυλον Ανιάτων και την Ένωσιν των Ελληνίδων, σωματείο με εκπαιδευτική, φιλανθρωπική και εθνική δράση, υπεύθυνο για την ίδρυση το 1897 της Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής, και το 1911 το Λύκειο των Ελληνίδων. Η Παρρέν προσπάθησε ιδιαίτερος να κατοχυρώσει τα δικαιώματα των γυναικών στην εργασία και την παιδεία, τονίζοντας ιδιαίτερος τη σημασία της πρακτικής και οικοκυρικής μόρφωσης των κοριτσιών. (Βλ. Μπακαλάκη/Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση εις...», ό.π., σ. 64-72).* Για τη βιογραφία και το έργο της Καλλιρόης Παρρέν, βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση...», ό.π., σ. 274-278* και Μαρία Αναστασοπούλου, *Καλλιρόη Παρρέν. Η συνετή απόστολος της γυναικείας χειραφεσίας. Η ζωή και το έργο*, Ηλιοδρόμιον, Αθήνα χ.χ.

⁹⁰ Βλ. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση...», ό.π., σ. 49.*

⁹¹ Βλ. Αβδελά, «Οι γυναίκες...», ό.π., σ. 339.

⁹² Βλ. Μπακαλάκη/Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση εις...», ό.π., σ. 197.*

Οι φεμινίστριες του περιοδικού επωφελήθηκαν από τον νέο εθνικό και κοινωνικό ρόλο που αποδόθηκε στις γυναίκες στο τομέα των ιδεών, ζητώντας την βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης. Για το λόγο αυτό συχνά επικαλούνταν γυναικεία καθήκοντα άμεσα συνδεδεμένα με φυσικά, υποτίθεται, χαρακτηριστικά της γυναίκας, τα οποία παρουσιάζονταν ανώτερα από τα ανδρικά, μέσα από τη λογική των έμφυλων διαφορών και όχι των πανανθρώπινων δικαιωμάτων. Προέβαλαν έτσι δύο σφαίρες ίσης σημασίας, συνδεδεμένες με τη φύση του κάθε φύλου, το γνωστό δόγμα της ισότητας στη διαφορά. Η θεωρία αυτή που προβάλλει την συμπληρωματικότητα των δύο φύλων, κυριαρχεί σε όλο το φεμινιστικό λόγο των συγγραφέων της Εφημερίδας των Κυριών. Ο λόγος αυτός, που στόχο έχει να διεκδικήσει δικαιώματα, χωρίς να προκαλέσει σφοδρές αντιδράσεις από τους άνδρες,⁹³ δεν είναι χαρακτηριστικό την περίοδο εκείνη μόνο στον ελλαδικό χώρο. Φεμινίστριες στη Γαλλία, τη Γερμανία, την Αμερική διατυπώνουν παρόμοιο λόγο, που εξαρτά την ισότητα από τη διαφορά στα πλαίσια των γυναικείων καθηκόντων που ισοδυναμούν στο λόγο τους με αρετές.

Με το να εξιδανικεύουν οι φεμινίστριες της Εφημερίδας των Κυριών αυτή τη διαφορά, εκτός από το ό,τι προσπαθούν να μην «προκαλέσουν» τους άνδρες, προσπαθούν να πείσουν τις γυναίκες ότι έχουν δικαιώματα.⁹⁴ Οι αρετές αυτές αφορούν για τις ίδιες όλη την κοινωνία. Ωστόσο, η διαφορά αυτή άλλοτε διεκδικείται γιατί νομιμοποιεί τα αιτήματά τους και άλλοτε καταγγέλλεται ως υπαίτια για την κατωτερότητα των γυναικών.⁹⁵ Οι φυσικές ιδιότητες ωστόσο του κάθε φύλου, οριοθετούν συγκεκριμένους αυστηρούς κανόνες συμπεριφοράς για το καθένα από αυτά και κατασκευάζουν ένα διαφορετικό ανδρικό και γυναικείο προορισμό. Ο γυναικείος προορισμός συνδέεται με τον οίκο, ο οποίος όμως αυτή τη φορά είναι εξιδανικευμένος και λειτουργεί προς όφελος της κοινωνίας και του έθνους.⁹⁶

Άλλοτε πάλι, οι φεμινίστριες προσπαθούσαν να αποδείξουν ότι επειδή είναι κι αυτές άνθρωποι όπως και οι άνδρες, η ανισότητα των φύλων αποτελεί κοινωνική κατασκευή που σχετίζεται με την ανδροκεντρική δομή της κοινωνίας και όχι

⁹³ Για παράδειγμα ένα από τα κύρια αιτήματα του περιοδικού ήταν η ίδρυση πρακτικής σχολής, στην οποία τα κορίτσια θα μαθαίνουν γενικότερα οικιακά που θα βοηθήσει κυρίως όσες δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να προσλάβουν οικιακή βοηθό. (Βλ. Μπακαλάκη/Ελεγκμίτου, *Η εκπαίδευση...*, ό.π., σ. 64, 71).

⁹⁴ Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των...*, ό.π., σ. 291-294.

⁹⁵ Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των...*, ό.π., σ. 286-288.

⁹⁶ Βλ. Αβδελά, «Οι γυναίκες, ...», ό.π., σ. 338.

αποτέλεσμα της γυναικείας φύσης, παρουσιάζοντας έναν αγώνα που δεν αφορά μόνο τις ίδιες, αλλά όλη την κοινωνία.⁹⁷

Η θέση των γυναικών στην οικογένεια αποτελεί σημείο εκκίνησης της Εφημερίδας των Κυριών. ⁹⁸Η διεκδίκηση αστικών δικαιωμάτων που συνδέονται με αυτή τη θέση, έδινε την δυνατότητα στις φεμινίστριες να προτάσσουν παραδοσιακά γυναικεία καθήκοντα και με τον τρόπο αυτό να φαντάζει πιο λογική μια τέτοιου είδους παραχώρηση που δεν προκαλούσε τόσο πολύ την κυρίαρχη ανδροκρατική τάξη πραγμάτων. Για να μην κατηγορηθεί η Παρρέν για ακραίες απόψεις, προχωράει σε διεκδικήσεις σταδιακά. Στρέφεται στα αστικά δικαιώματα, εκτόςβέβαια από τα κοινωνικά όπως η εκπαίδευση και η εργασία, τα οποία αποτελούν τους κύριους στόχους της φεμινιστικής ρητορικής του περιοδικού, αφήνοντας το θέμα της ψήφου στο περιθώριο, διότι δεν θέλει να κατηγορηθεί ότι προσπαθεί να προκαλέσει ριζοσπαστικές αλλαγές στις κοινωνικές σχέσεις των φύλων. ⁹⁹ Το πλαίσιο της «ισότητας στη διαφορά» που είδαμε παραπάνω και ταυτόχρονα η μη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων από τις φεμινίστριες του περιοδικού, προσπαθεί να προωθήσει μια «λογική» γυναικεία χειραφέτηση, ενταγμένη μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο της εποχής, διαμορφώνοντας ταυτόχρονα μια ιδιαίτερη ιδιότητα του πολίτη για τις γυναίκες, που μέχρι τότε δεν τους είχε αποδοθεί καμία πολιτική ιδιότητα.¹⁰⁰

Από την άλλη, φαίνεται ότι οι φεμινίστριες εκείνης της περιόδου προτάσσουν τα αστικά δικαιώματα ως απαραίτητη κατοχύρωση για τη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων στο μέλλον. Ωστόσο, η Φουρναράκη παρατηρεί ότι αν και γίνεται δεκτό ότι ο αποκλεισμός των γυναικών από τα πολιτικά δικαιώματα αποτελεί συνέπεια της νομικής τους ανισότητας μέσα στην οικογένεια, το επιχείρημα αυτό δεν λαμβάνει υπόψη ότι υπήρχαν διαφοροποιήσεις αστικών δικαιωμάτων ανάμεσα σε ενήλικες γυναίκες, καθώς το όποιο νομικό αστικό πρόβλημα δεν αφορούσε πάντα όλες τις γυναίκες, αλλά κυρίως τις έγγαμες, αφού ο γάμος κυρίως αποτελούσε το πλαίσιο ύπαρξης της γυναικείας εξάρτησης. Από την άλλη, το ίδιο επιχείρημα αγνοεί ότι μέσα σε ένα ασαφές νομικό πλαίσιο εκείνης της περιόδου, οριοθετούνταν συμπεριφορές που δεν απέρρεαν αναγκαστικά από το γράμμα του νόμου, αλλά απλά

⁹⁷ Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των...*, ό.π., σ. 254, 283.

⁹⁸ Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των...*, ό.π., σ. 289.

⁹⁹ Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των...*, ό.π., σ. 314-315.

¹⁰⁰ Βλ. Αβδελά, «Οι γυναίκες, ...», ό.π., σ. 338.

ήταν κοινωνικές πρακτικές, οι οποίες όμως εφαρμόζονταν ως νόμος.¹⁰¹ Πάντως, οι φεμινίστριες μέσα από το περιοδικό, φαίνεται ότι ταυτίζουν την γυναικεία χειραφέτηση εκείνης της περιόδου με την κατάκτηση κοινωνικών και αστικών δικαιωμάτων.

Περαιτέρω, η διεκδίκηση συγκεκριμένων αστικών δικαιωμάτων, (πχ. επιμέλεια τέκνων, συμμετοχή σε οικογενειακά συμβούλια, αναγνώριση της πατρότητας σε τέκνα εκτός γάμου, διαχείριση περιουσίας), συνδέεται με το οικιακό και γυναικείο ιδεώδες της εποχής, όπως είδαμε ανωτέρω. Σε μία εποχή που ο οίκος εξιδανικεύεται σε χώρο θαλπωρής και ψυχικής ηρεμίας, γεννώντας αναπαραστάσεις της γυναίκας «στυλοβάτη» αυτού, με αναβαθμισμένα καθήκοντα να φροντίζει τα μέλη της οικογένειάς της και να μεγαλώσει σωστά τους αυριανούς πολίτες και πολεμιστές της πατρίδας, προφανώς η διεκδίκηση αυτών των δικαιωμάτων έχει στα μάτια των φεμινιστριών πρωταρχική σημασία.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΑ ΑΣΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΩΝ

ΚΥΡΙΩΝ

2.1. Το δικαίωμα στην προσωπικότητα

Η προσβολή της προσωπικότητας, και οι αξιώσεις που αυτή εγείρει, όπως αυτή αποτυπώνεται στον σημερινό Αστικό Κώδικα¹⁰² δεν υπήρχε ως θεμελιωμένο αστικό δικαίωμα την εποχή εκείνη. Ωστόσο, η ισότιμη ένταξη των γυναικών στην κοινωνία άρχισε να πραγματοποιείται μέσα από την αντίχνευση και την σταδιακή αξιολόγηση των δυνατοτήτων τους, να διεκδικούν το δικαίωμά τους στην προσωπικότητα. Μορφές αυτής της συλλογικής διεκδίκησης αποτυπώνονται μέσα από την Εφημερίδα των Κυριών με πλείστες αναφορές που παραπέμπουν στην γνωστή σε εμάς έννοια της «Προσωπικότητας» και στον σεβασμό σε αυτήν, που

¹⁰¹ Φουρναράκη, «Επί τίνι λόγω...», ό.π., σ. 213-215.

¹⁰² Σύμφωνα με το άρθρο 57 του σημερινού ΑΚ: «Όποιος προσβάλλεται παράνομα στην προσωπικότητά του έχει δικαίωμα να απαιτήσει να αρθεί η προσβολή και να μην επαναληφθεί στο μέλλον. {...} Αξίωση αποζημίωσης σύμφωνα με τις διατάξεις για τις αδικοπράξεις δεν αποκλείεται». Στην Ελλάδα για πρώτη φορά εισάγεται αξίωση για ικανοποίηση ηθικής βλάβης, όμως μόνο για εκείνον που υπέστη ψυχική οδύνη από κολάσιμη πράξη, με τον ν. 1699/1919 «περί της ικανοποιήσεως του αδικηθέντος κ.λ.π.». (Βλ. Γαζής, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και...», ό.π., σ. 55-56).

πρέπει να τυγχάνει η κάθε γυναίκα. Οι συγγραφείς των άρθρων αποδίδουν αρνητική χροιά σε συμπεριφορές που προσβάλλουν την «Προσωπικότητα» των γυναικών και διεκδικούν αξιοπρεπή μεταχείριση από τους άνδρες σε όλες τις εκφάνσεις του βίου τους.¹⁰³ Με τον τρόπο αυτό, οι γυναίκες σταδιακά προσπάθησαν να κατακτήσουν την κοινωνική αναγνώριση, την αυτονομία τους, και την ισότητα των δυο φύλων.

Μέσα από την Εφημερίδα των Κυριών φαίνονται οι καθιερωμένες πολιτισμικές αντιλήψεις της περιόδου εκείνης για τις γυναίκες οι οποίες θεωρούνται εξαιρετικά υποτιμημένες« {...} εκηρύσσετο επισήμως εις θρησκευτικά συμβούλια επιφανών, πλάσμα χωρίς ψυχήν»¹⁰⁴. Επιπλέον, στο τεύχος 86 του έτους 1888, αναφέρεται ότι: «η γυνή εις όλη αυτή την ιστορία θεωρηθεί και εκκριθεί περισσότερο ως πράγμα ή ως άνθρωπος». Η αδιαμφισβήτητη υποτιμητική στάση απέναντι στην ύπαρξη των γυναικών δηλώνεται μέσα από τους απαξιωτικούς χαρακτηρισμούς όπως: « το σκεύος το χωρίς ψυχήν» , « το όργανον της ηδονής, το φερέπονον όλων των αρρένων με τους δυνατούς γρόνθους το πρώτον από τα οικόσιτα κτήνη»¹⁰⁵.

Στα πλαίσια συγκεκριμένων κοινωνικών διαδικασιών, διαμορφώθηκαν και επιβλήθηκαν ως αυτονόητες όλες οι παραπάνω νοηματοδοτήσεις και παραδοχές σχετικά με τις γυναίκες, οι οποίες ταυτίζονταν με τον εγκλωβιστικό και παραδοσιακά προκαθορισμένο ρόλο, αυτόν της γυναίκας - αντικειμένου.

Στο πλαίσιο των παραπάνω διαπιστώσεων, η προσβολή που υφίστανται οι γυναίκες και συνακόλουθα η διεκδίκηση του «δικαιώματος της προσωπικότητας», παίρνουν στην Εφημερίδα των Κυριών τη μορφή καταγγελιών ενάντια στην καταπίεση που τους ασκούν οι γονείς τους και ο σύζυγος,¹⁰⁶(για τον τελευταίο καταγγέλλονται η κακομεταχείριση που εκδηλώνεται ακόμη και με σεξουαλική βία μέσα στον γάμο και η απιστία του συζύγου απέναντί τους).

2.1.A. Καταπίεση από γονείς

¹⁰³Σχεδόν ένα αιώνα μετά την έκδοση του περιοδικού, με τη μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου (ν. 1329/1983), για πρώτη φορά κατοχυρώθηκε η ελευθερία στην ανάπτυξη της προσωπικότητας των συζύγων, μία από τις πιο σπουδαίες καινοτομίες του νόμου (Βλ. Αθηνά Κοτζαμπάση, «Το “ιδιωτικό και δημόσιο” ενδιαφέρον για το γάμο και την οικογένεια”, στο *Όρια και σχέσεις δημόσιου και ιδιωτικού: 5ο Επιστημονικό Συνέδριο, (του Ιδρύματος Σάκης Καράγιωργα) Πάντειον Πανεπιστήμιο, Ίδρυμα Σάκης Καράγιωργα, Αθήνα 1994, σ. 86-87).*

¹⁰⁴«Αι παλαιοί νόμοι και αι γυναίκες», 994 (1910).

¹⁰⁵ «Το γυναικείον ...», ό.π.

¹⁰⁶ Η Σκουτέρη χαρακτηριστικά αναφέρει ότι η σχέση της γυναίκας προς τον πατέρα και στη συνέχεια προς τον σύζυγο ήταν μία σχέση υποταγής. (Βλ. Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα.*, Ο Πολίτης, Αθήνα: 1984, σ. 125).

Η απουσία ανεξαρτησίας και κύρους των γυναικών μέσα στην οικογένεια, κατέχει κεντρική θέση στην Εφημερίδα των Κυριών. Η υποτιμητική θέση της γυναίκας απεικονίζεται, όχι μόνο στα πλαίσια του έγγαμου βίου αλλά και εντός του πατρικού οίκου. Η εξάρτηση και ο καθημερινός έλεγχος από την πλευρά κυρίως του πατέρα γίνονταν ακόμη πιο ασφυκτικός, αν σκεφτεί κανείς ότι η επιλογή του συζύγου αποτελούσε υπόθεση και μόνο των γονιών της νέφης.

Σύμφωνα με τον Πλουμίδη, ο γάμος έθετε τη γυναίκα υπό την κυριαρχία του συζύγου και η επιλογή του γαμπρού από τους γονείς επέτεινε τη δυστυχία της. Η γονική εξουσία έπαυε με το γάμο, ειδάλως με το θάνατο του πατέρα, όπως προέβλεπαν άλλωστε και οι βασικές πηγές του Μεταβυζαντινού Δικαίου, όπως η Εξάβιβλος του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου. Αυτό στην πράξη σήμαινε ότι οι γονείς έπρεπε να δώσουν την συγκατάθεση για τη σύναψη του γάμου.¹⁰⁷

Η εξασφάλιση ενός καλού γάμου εξακολουθούσε να είναι ένας από τους πιο σοβαρούς προβληματισμούς των οικογενειών τόσο στην πόλη όσο και στην ύπαιθρο.¹⁰⁸ Επί του συγκεκριμένου ζητήματος, *«ούτε οι γονείς ως επί το πολύ αλλά ούτε η μνηστή λαμβάνουσιν τον κόπον να μεριμνήσωσι και εξετάσωσι προ του γάμου περί του χαρακτήρος, των αρετών ή των ελαττωμάτων και εν γένει περί του ιδιωτικού βίου του ανδρός αρκεί να είναι πλούσιος»*¹⁰⁹.

Η μη αναγνώριση των γυναικείων αναγκών και συναισθημάτων μέσα στα πλαίσια της πατριαρχικής τότε οικογένειας, πολύ συχνά παρουσιάζεται ως μια κατάσταση ανυπόφορη και μαρτυρική. Συγκεκριμένα, αποτυπώνεται με πολύ γλαφυρό τρόπο μέσα από άρθρο της εφημερίδας, ότι οι πατέρες δεν πρέπει να γίνονται *« {...} τυραννικοί ω πατέρες, όσον αφορά εις την απακατάστασιν, των τέκνων σας, μη ιδιότροποι, πείσμωνες και εγωισταί, εξασκήσατε τα τυραννικά σας δικαιώματα {...} »*¹¹⁰.

Η πατριαρχία της περιόδου εκείνης,¹¹¹ δεν βοήθησε στην ενσωμάτωση των γυναικών στον κοινωνικό ιστό, καθώς τις απέκλεισε από το σώμα της κοινωνίας των

¹⁰⁷ Βλ. Πλουμίδης, *Γυναίκες και γάμος...*, ό.π., σ. 23,43,44.

¹⁰⁸ Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 121.

¹⁰⁹ «Γάμος και εργασία, στοιχεία απαραίτητα δια την ευδαιμονίαν της γυναικός», 35 (1887).

¹¹⁰ «Γάμοι ήτοι συναλλαγαι εμπορικά», 21 (1887).

¹¹¹ Ο όρος πατριαρχία έχει απασχολήσει τις φεμινίστριες ιστορικούς ήδη από τη δεκαετία του 1960, για να ερμηνευτεί η γυναικεία καταπίεση, όπως έκανε η προερχόμενη από το χώρο του σοσιαλιστικού φεμινισμού ιστορικός Alexander Sally, αλλά και η ανδρική κυριαρχία. Άλλες φεμινίστριες, κυρίως οι σοσιαλίστριες, ασχολήθηκαν με τη συσχέτιση πατριαρχίας και τάξης. (Βλ. Αβδελά/Ψαρρά,

πολιτών, με την έννοια της δημόσιας σφαίρας, της οικονομίας-εργασίας αλλά και της ιδιότητας τους ως πολιτών και ως ατόμων ικανών και ελεύθερων να καθορίζουν το ατομικό τους συμφέρον και να μην καθορίζεται αυτό από το τι επιθυμούσαν οι γονείς. οι οποίοι θα έπρεπε σύμφωνα με τις φεμινίστριες να σκέπτονται λογικά στο ζήτημα της αποκατάστασης των θυγατέρων τους, αγνοώντας την υλικότητα που θα τους παρείχε ένα πλούσιος γάμος. Οι πεπειθήσεις της εποχής, περιστρέφονταν γύρω από την παντοδυναμία του χρήματος του μέλλοντα γαμπρού « *συγκαλύπτοντας άπασας τας κακίας και τα ελαττώματα του ανδρός*»¹¹², ενισχύοντας έτσι περισσότερο την πρόθεση των γονιών να αποκαταστήσουν την κόρη τους μέσα από έναν επιτυχημένο γάμο. Κατά συνέπεια, ο γάμος θεωρούνταν περισσότερο μια κερδοσκοπική επιχείρηση παρά ένας ιερός θεσμός.

Η Παρρέν σε σχετικό άρθρο αναφέρει ότι οι πατέρες «*ρίπτωσι τας δεκαπενταετείς θυγατέρας των εις τας αγκάλας του πρώτου τυχόντος*». Η επιβολή του κτηνώδη πατέρα στη θέληση και στις ανάγκες της κόρης έρχεται σε αντιδιαστολή με το άβουλο πρόσωπο της μητέρας, η οποία υποτάσσεται στη θέληση του πατέρα και των γιών, υπογραμμίζοντας για άλλη μια φορά το μαρτύριο της καταπίεσης των γυναικών στο σπίτι αλλά και την ελάχιστη τοποθέτηση της μητέρας, σε σχέση με τον πατέρα, στην επιλογή του συζύγου της κόρης.¹¹³

Σε αυτό το σημείο, η άποψη της Παρρέν για τα νεαρά κορίτσια της εποχής είναι διαφορετική από την αντίστοιχη των γονιών τους για αυτά: «*η κόρη ενστιγματικός κατανοεί και εμβαθύνει μετά θαυμαστής διορατικότητας εις τα νύχια της ψυχής εκείνου, μεθ' ου θέλει συνδέσει δια παντός την τύχην αυτής*»¹¹⁴, που όντας άβουλα ως προς την έκφραση των πραγματικών επιθυμιών τους, μπροστά στο φόβο της έκθεσης και του σεβασμού, επέλεξαν να συμβιβαστούν με την επιθυμία των γονιών.

«Ξαναγράφοντας το παρελθόν. Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών», στο Έφη Αβδελά/Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 71-78). Οι φεμινίστριες στη Μεγάλη Βρετανία συνομιλούσαν με τον σοσιαλισμό και υποστήριζαν ότι η πατριαρχία δεν είναι απόρροια του καπιταλισμού. (Βλ. Ποθητή Χατζαρούλα, «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του φύλου», στο Βενετία Καντζά, Βασιλική Μουτάφη, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Μελέτες για το φύλο στην ανθρωπολογία και την ιστορία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ. 143). Η JudithBennettπάλι έχει ασχοληθεί με την έννοια της πατριαρχίας ως αίτιο για την υποτελή θέση των γυναικών στην εργασία. Για την ίδια η πατριαρχία αποτελεί ένδειξη της υποταγής των γυναικών, ενώ είναι μία έννοια που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να ερμηνευτούν και άλλα συστήματα που δημιουργούν έμφυλες ανισότητες. (Βλ. JudithBennett, “‘Historythatstandsstill’: Women’sworkintheEuropeanpast”, *FeministStudies*14/2 (1988), σ. 269-283).

¹¹²Στο ίδιο.

¹¹³Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*,ό.π.

¹¹⁴Στο ίδιο.

Η Παρρέν δεν ενστερνίζεται την παραπάνω θέση της γυναίκας «ως απλού όργανου», όπως αυτήν προβάλλονταν στην ελληνική κοινωνία τη συγκεκριμένη περίοδο και αντιτίθεται παρουσιάζοντας μέσα από παραδείγματα την διαφορετική νοοτροπία που επικρατούσε στην Άπω Ανατολή και την Αμερική. Οι τολμηρές γιαπωνέζες «*νυμφεύονται όταν αυτά εγκρίνουν τον παρουσιαζόμενο προς αυτές μελλονύμφων, ή και εκλέγουν αυτόν ανευ επεμβάσεως των οικείων*»¹¹⁵, ενώ στην Αμερική η γυναίκα επιλέγει τον σύζυγο, εκείνη διαπραγματεύεται την τέλεση του γάμου, και στέλνει «*προς τον μελλονύμφον εν κάνιστρον πλήρες σπαρταριστών ιχθύων. Εάν ούτος δέχεται την πρότασίν της αποστέλλει αυτή εν δέρμα ελάφου, εξού αυτή κατασκευάζει υποδήματα ενόσω ζη. Ο γαμπρός υιοθετείται παρά της οικογενείας της συζύγου, εισάγεται εν αυτή και μένει μέχρις ίδιας αποκαταστάσεως*»¹¹⁶.

2.1.B. Καταπίεση της συζύγου μέσα στο γάμο

Στα μεσοαστικά σπίτια οι έγγαμες γυναίκες, όχι μόνο δεν είχαν δικαιώματα αλλά έπρεπε να δίνουν λογαριασμό και για το παραμικρό ζήτημα¹¹⁷, καθώς ήταν υποχρεωμένες να διαγράψουν όλες τις συνήθειες που είχαν αποκτήσει μέχρι τότε από τα πατρικά τους σπίτια.¹¹⁸ Η γυναίκα σύζυγος συχνά παρουσιάζονταν ως «*δυστυχεστάτη, στερούμενη πρωτοβουλίας, αδιακόπως βασανίζεται υπό του φόβου της αποδοκιμασίας*»¹¹⁹. Η Παρρέν συμβουλεύει την έγγαμη γυναίκα να μην αντιμετωπίζει την εριστική και αυστηρή συμπεριφορά της πεθεράς η οποία «*αποστρέφεται αυτό και μισεί εκείνο {...} η πενθερά άξιοί να χρησιμεύσει ως οδηγός, εν τη νέα ζωή της νύμφης αυτής*»¹²⁰, να μένει μακριά της και αν είναι δυνατόν και το επιτρέπουν τα οικονομικά, να ζει σε διαφορετικό σπίτι, ώστε να εξασφαλίσει την ηθική και υλική ευημερία της οικογένειας.

Η έντονα καταπιεστική συμπεριφορά του συζύγου παρόλ' αυτά διαφαίνεται περισσότερο στην ύπαιθρο. Ειδικότερα στα ελληνικά χωριά, το φαινόμενο της ψυχολογικής καταπίεσης και της σωματικής καταπόνησης των γυναικών από την

¹¹⁵ «Η γυνή εν Ιαπωνία: τελετή γάμου», 369 (1894).

¹¹⁶ «Όπου αι γυναίκες εκλέγουσι τους άνδρας», 86 (1888).

¹¹⁷ Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 27.

¹¹⁸ Στα πλαίσια έρευνας που διεξήχθη στη Κέρκυρα, φαίνεται ότι κάτι αντίστοιχο ίσχυε και εκεί, καθώς μετά το γάμο η γυναίκα ετίθετο υπό την κηδεμονία του συζύγου της, κάτι το οποίο προέβλεπε και ο ίδιος ο Ιόνιος Αστικός Κώδικας. (Βλ. Πλουμίδης, *Γυναίκες και γάμος...* ό.π., σ. 44).

¹¹⁹ «Τις πταίει;», 11 (1887).

¹²⁰ Στο ίδιο.

πλευρά των ανδρών, δεν ήταν σπάνιο. Η αγρότισσα γυναίκα στα πλαίσια της καταπίεσης από τον σύζυγό της εργάζεται και καταπονείται σωματικά, τόσο όσο και ο άνδρας που αναλαμβάνει να εκτελέσει εργασίες που απαιτούν ιδιαίτερη μυϊκή δύναμη. Μαζί θα θερίσουν, θα οργώσουν, θα σπείρουν, θα αλωνίσουν.¹²¹ Όλη η εργασία γίνεται «από κοινού». Ωστόσο, είναι η μοναδική περίπτωση στην οποία, οι άνδρες δεν διαμαρτύρονται για την εκτός σπιτιού εργασία των γυναικών, την οποία επιβάλλουν με τον τρόπο τους. Ομολογούν μάλιστα ότι πολλές φορές το αποτέλεσμα της εργασίας των γυναικών είναι πολύ καλύτερο από το δικό τους και ότι χωρίς εκείνες «θα ήταν χαμένοι»¹²². Παράλληλα με τις εργασίες στους αγρούς, οι χωρικές γυναίκες ασχολούνται και με όλες τις εργασίες του σπιτιού, τεκνοποιούν και μεγαλώνουν υγιή παιδιά, συγκριτικά με εκείνα που γεννιούνται και ανατρέφονται στις πόλεις.

Η γυναίκα της υπαίθρου είναι τελείως αναλφάβητη, διακατέχεται από το φόβο του συζύγου και δεν έχει ζήσει έξω από το χωριό.¹²³ Σύμφωνα με αναφορά σε άρθρο της Εφημερίδας των Κυριών, η γυναίκα του αγρού ακολουθεί πεζοπόρος τον έφιππο σύζυγό της, μετά το πέρας των αγροτικών εργασιών, ακόμα και αν χρειαστεί να μεταφέρει στην πλάτη της τα βρέφη της.¹²⁴ Ανάλογο περιστατικό καταπίεσης και άνισων δικαιωμάτων και καθηκόντων μεταξύ ανδρών και γυναικών του αγρού αναφέρεται σε ένα χωριό της Δωριδας. Συγκεκριμένα, νεαρή γυναίκα λέγεται πως σήκωσε στα χέρια της τον άνδρα της, προκειμένου αυτός να μην βραχεί κατά τη διάβαση του ποταμού Μόρνου.¹²⁵

Σε αντίθεση με τη συχνά υποτιμητική απεικόνιση των γυναικών των αγροτικών κοινωνιών σε ό,τι αφορά στις χειρωνακτικές εργασίες στην ύπαιθρο αλλά και σε άλλες υπαίθριες δραστηριότητες, περιορισμένες είναι οι αναφορές που αφορούν στην οικιακή εργασία στο αστικό περιβάλλον.

Η κοινωνική ζωή των φύλων στην πόλη παρουσιαζόταν οργανωμένη σε δύο παράλληλες πραγματικότητες φαινομενικά ισοδύναμες αλλά ετερογενείς ως προς τον τρόπο αντιμετώπισης και αποδοχής τους. Άνδρες και γυναίκες ασκούσαν διαφορετικά

¹²¹ Κάτι αντίστοιχο αναφέρει και ο Πλουμίδης για την κοινωνία της Κέρκυρας (έναν αιώνα περίπου πριν από την περίοδο που μελετάμε) ότι η καταπίεση των γυναικών στα χωριά συνίστατο επιπλέον στην ανάθεση σε αυτές από τους άνδρες τους γεωργικών και δύσκολων χειρωνακτικών εργασιών, πρακτική που συνεχίστηκε και τον 19^ο αιώνα. (Βλ. Πλουμίδης, *Γυναίκες και γάμος..... ό.π.*, σ. 100-101).

¹²² «Η αγρότισσα», 971 (1909).

¹²³ «Η Ρουμελιώτισσα χωρική», 973 (1909).

¹²⁴ Στο ίδιο.

¹²⁵ Στο ίδιο.

καθήκοντα και είχαν διαφορετικές εξουσίες. Η εξουσία των γυναικών στον οικιακό χώρο εμφανιζόταν ισοδύναμη με την ανδρική, χωρίς όμως να αναγνωρίζεται ότι η κατανομή των καθηκόντων ενσωματωνόταν σε ένα σύστημα ιεραρχικών αξιών που σημασιοδοτούσε τις εργασίες των γυναικών ως υποδεέστερες.¹²⁶

Στο πλαίσιο της καταπιεστικής εικόνας των γυναικών, η οικιακή εργασία δεν αναγνωρίζεται ως εργασία και αποκρύπτεται, παρότι παραμένει απαραίτητη για την επιβίωση της οικογένειας, αφού η γυναίκα έχει την υποχρέωση να μεγαλώσει τα παιδιά της και να φροντίσει το σπίτι και το σύζυγό της: «*έργον αυτής σύντονον, μέλημα, αντικείμενον αγάπης και μέριμνα φιλόστοργος είναι να πράττη παν ό, τι δύναται να συντελέση εις την ευτυχίαν του οίκου, των γονέων, του συζύγου, των τέκνων, των αδελφών, της κοινωνίας και της πατρίδος*»¹²⁷. Ο άνδρας παραμένει ο άρχοντας και η γυναίκα «*αρχόμενη και δούλα*»¹²⁸. Σύμφωνα με τη Rosaldo η έμφυλη ανισότητα σε όλες τις κοινωνίες ανταποκρίνεται σε έναν θεσμικό διαχωρισμό μεταξύ οικιακής και δημόσιας σφαίρας. Η οικιακή σχετίζεται με την «*αναπαραγωγή, τους συναισθηματικούς και οικογενειακούς δεσμούς, και είναι ιδιαίτερα περιοριστική για τις γυναίκες*», ενώ η δημόσια σχετίζεται με την «*συλλογικότητα, τη δικαιοκλή τάξη και την κοινωνική συνεργασία, που οργανώνονται κυρίως από τους άνδρες*».¹²⁹

Οι έννοιες δημόσιο και ιδιωτικό καθώς και ο διαχωρισμός των δύο αυτών σφαιρών αποτέλεσαν αντικείμενα διερεύνησης ήδη από την περίοδο του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Τα ζητήματα της ανισότητας και της ιεραρχίας ανάμεσα στα δύο φύλα αποτελούσαν κεντρικά νοητικά πλαίσια, στη βάση των οποίων οργανώνονταν και κατανοούνταν, οι έμφυλες σχέσεις και οι ταξικές ταυτότητες.¹³⁰ Η δημιουργία της

¹²⁶ Βλ. Ντ. Βολντμάν/Κρ. Κλαπίς-Ζιμπέρ/Ρ. Μ. Λαγκράβ κ.ά., «Πολιτισμός και εξουσία των γυναικών: δοκίμιο ιστοριογραφίας», στο Αβδελά/Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες...*, ό.π., σ. 337-370.

¹²⁷ «Τα καθήκοντα της γυναίκας προς την πατρίδα», 365 (1894).

¹²⁸ «Το γυναικείον ...», ό.π.

¹²⁹ Μισέλ Ροζάλντο, «Χρήση και κατάχρηση της ανθρωπολογίας: Σκέψεις για τον φεμινισμό και τη διαπολιτισμική κατανόηση», στο Αλεξάνδρα Μπακαλάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 199.

¹³⁰ Το διχοτομικό σχήμα άνδρας/γυναίκα επικράτησε στη Δύση, από την εποχή του Διαφωτισμού. Η ιεραρχική σχέση του άνδρα και της γυναίκας, υπήρξε παγιωμένη ήδη σε προηγούμενους αιώνες και βασιζόταν στη θεοκρατική αντίληψη που αποδεχόταν το πατριαρχικό μοντέλο ως το κυρίαρχο όργανο της κοινωνικής ζωής. Με την έλευση του Διαφωτισμού το πατριαρχικό αυτό μοντέλο νομιμοποιείται και προτάσσει την ανδρική φιγούρα ως την κυρίαρχη, μεταξύ των δύο φύλων. (Βλ. Thomas Laqueur, *Κατασκευάζοντας το φύλο. Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόντ* (μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου), Πολύτροπον, Αθήνα 2003). Συγκροτείται έτσι, η φυσιογνωμία μιας «μοναδικής ανθρώπινης φιγούρας» που δεν είναι άλλη από το αρσενικό, έλλογο ον (άνδρας), ο οποίος συνοδεύεται στη ζωή από κάποια δευτερεύοντα υποκείμενα, όπως είναι οι γυναίκες οι οποίες μαζί με άλλες κατηγορίες (τρελοί, χρόνια άρρωστοι) παραμένουν εκτός της δημόσιας σφαίρας και

έμφυλης ταυτότητας θεωρήθηκε άρρηκτα δεμένη με τον διαχωρισμό των δύο σφαιρών. Το δημόσιο και το ιδιωτικό αποτελούσαν έννοιες στη βάση των οποίων το δημόσιο οριζόνταν ως αποκλειστικό ανδρικό πεδίο και το ιδιωτικό ως γυναικείο, με τις γυναίκες να απασχολούνται μόνο στον οικιακό χώρο καθώς οι κοινωνικές και οι ιστορικές συνθήκες της εποχής απέκλειαν τις γυναίκες, τόσο από την πολιτική όσο και από την οικονομική δραστηριότητα.¹³¹ Πιο συγκεκριμένα, η ανδρική ταυτότητα διαμορφώθηκε σε σχέση με την συμμετοχή και την παρουσία του άνδρα στον έξω χώρο (δημόσιο)¹³², δηλαδή στην οικονομική και πολιτική σφαίρα ενώ ο οικιακός χώρος προσδιορίστηκε και ταυτίστηκε ιδεολογικά με τις γυναίκες μέσα στο σπίτι (ιδιωτικό) ως μητέρες και συζύγους.

Την περίοδο εκείνη δεν αναγνωριζόταν ότι ο διαχωρισμός ανάμεσα στην δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα, παρήγαγε έμφυλη ανισότητα, αφού σύμφωνα με το δόγμα των χωριστών σφαιρών, οι δύο σφαίρες είναι διαχωρισμένες αλλά εξίσου σημαντικές. Υπήρχε η πεποίθηση ότι «η φύση της γυναίκας» είναι πιο κοντά στην οικιακή σφαίρα και με τον τρόπο αυτό στην πραγματικότητα νομιμοποιούνταν η γυναικεία υποτέλεια στους άνδρες. Η φεμινιστική κριτική αμφισβήτησε τη διχοτομία δημόσιο-ιδιωτικό και τη θεώρησε καθοριστική για την καταπίεση των γυναικών, αφού όσο κι αν φαίνεται ότι οι δύο σφαίρες λειτουργούν συμπληρωματικά, ωστόσο οι δύο χώροι δεν είχαν την ίδια σπουδαιότητα, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω ¹³³, ενώ «η διχοτομική πρόσληψη των δύο σφαιρών απέκλειε τη συμμετοχή κάθε φύλου και στα δύο αξιακά σύνολα, επιτείνοντας συμβολικά το ιεραρχικό περιεχόμενο της σχέσης ανδρών-γυναικών».¹³⁴

εκτοπίζονται στην ιδιωτική (σπίτι). Μην ξεχνάμε αυτό που ισχυρίζεται στα περισσότερα φύλλα του περιοδικού της η Παρρέν, ότι οι γυναίκες ήταν τόσο απύσυχες όσο και άορατες την εποχή εκείνη και η θέση τους εθνογραφικά απροσδιόριστη και ασαφής.

¹³¹ Βλ. Ποθητή Χατζαρούλα, «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του φύλου», στο Βενετία Καντζά, Βασιλική Μουτάφη, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Μελέτες για το φύλο στην ανθρωπολογία και την ιστορία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ. 177.

¹³² Ο χώρος και ο τόπος δεν εξαντλείται μόνον στην υλική του υπόσταση αλλά περιλαμβάνει, και συνδιαμορφώνεται στη βάση ενός συνόλου στοιχείων και κοινωνικών σχέσεων που λειτουργούν μεταξύ τους με νόρμες, κοινωνικές συνήθειες, αξίες και πεποιθήσεις, και τα οποία αλληλεπιδρούν είτε «συγκροσιακά είτε συναινετικά» σε μια συγκεκριμένη τοποθεσία επηρεάζοντας και καθορίζοντας, το τι θεωρείται «άνδρας» ή «γυναίκα» σ' έναν συγκεκριμένο τόπο, σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή. Βλ. Κώστας Γιανακόπουλος/Γιάννης Γιαντισιώτης, *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ.15.

¹³³ Βλ. Χατζαρούλα, «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις...», ό.π., σ. 176-177.

¹³⁴ Βλ. Φουρναράκη, «Επί τίνι λόγω...», ό.π., σ. 222.

Η διενέργεια αυτών των «έμφυλων επιτελέσεων» ως νοητικά πλαίσια κατανόησης και απόδοσης συμπεριφορών, επηρεάζεται σύμφωνα με την κυρίαρχη τάξη των πραγμάτων όπως αυτή διαμορφώνεται μέσα στο δεδομένο κοινωνικό πλαίσιο της εποχής. Στην προσέγγιση αυτή, το φύλο στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, παρουσιάζεται να έχει μία οντολογική υπόσταση, η οποία καθορίζει και επηρεάζει την κυρίαρχη αντίληψη για το ζήτημα της έμφυλης ιεραρχικής διαφοροποίησης, προτάσσοντας τον άνδρα ως το ανώτερο και λογικότερο πλάσμα επί της Γής.¹³⁵ Ωστόσο το 19^ο αιώνα, αναπτύσσεται και διαμορφώνεται μια νέα προσέγγιση της έμφυλης διαφοράς και του χώρου, η οποία ανατρέπει την παραπάνω διχοτομία (των ορίων του δημοσίου και του ιδιωτικού), καθώς οι γυναίκες της περιόδου σταδιακά ταυτίζονται με τη φύση (NatureMother) και συνειδητοποιούν την αξία του φύλου τους, η οποία τους βοηθάει να ανακτήσουν την προσωπικότητά τους και να διεκδικήσουν θέση στο δημόσιο αστικό χώρο.¹³⁶

Μέσα στην Εφημερίδα των Κυριών αποτυπώνονται συχνά τέτοιου είδους αναπαραστάσεις που ταυτίζουν τις γυναίκες με την οικιακότητα και τους άνδρες με το δημόσιο βίο, κυρίως όταν αναπτύσσεται λόγος για τη βελτίωση της θέσης των γυναικών στην οικογένεια.

2.1.Γ. Σεξουαλική βία-κακομεταχείριση

Στην «Εφημερίδα των Κυριών», οι γυναίκες αναπαριστώνται να διέπονται από έναν χείμαρρο στοργής και αυταπάρνησης, συγκεντρώνοντας πληθώρα «γυναικείων» αρετών: «*δια της γλυκότητος, υπομονής και πραότητός της αφοπλίζει τον άνδρα εν ταις οικογενειακές μάχαις*»¹³⁷. Οι αρετές αυτές, που για τις φεμινίστριες αποκτούν έμφυλη ταυτότητα, δικαιολογούν την ανωτερότητα των γυναικών σε σχέση με τους, που παρουσιάζονται από την «φύση» τους εγωιστές, διακατεχόμενοι από άπληστα πάθη και υλισμό. Από την άλλη, οι άνδρες από την μεριά τους εμφανίζονται σε άρθρα του περιοδικού να αποδίδουν στις γυναίκες συγκεκριμένα χαρακτηριστικά

¹³⁵ Βλ. Κώστας Γιαννακόπουλος, *Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και Πολιτικές της Ανθρωπολογίας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

¹³⁶ Βλ. Denise Riley, “A Short History of Some Preoccupations”, στο Judith Butler/Joan Scott (επιμ.), *Feminists Theorize the Political*, Routledge, London και New York 1992, σ. 121-129.

¹³⁷ «Η γυνή και ο κακός σύζυγος», 104 (1889).

τα οποία διαφοροποιούν την ανδρική από τη γυναικεία φύση,¹³⁸ όπως για παράδειγμα, η αεργία, ο στολισμός,¹³⁹ και ο παρασιτισμός,¹⁴⁰ Αυτά τα «γυναικεία» ελαττώματα, που οι άνδρες συνδέουν με τη γυναικεία φύση, για τις φεμινίστριες αποτελούν προϊόν ανδροκρατίας.¹⁴¹

Ο τρόπος με τον οποίο αποτυπώνονται οι διαφορές των δύο φύλων ενδεικνύει το κοινωνικό φύλο (gender), δηλαδή την ταξινόμηση των ανθρώπων σε άνδρες και γυναίκες με βάση χαρακτηριστικά που τους αποδίδει η κοινωνία, όπως έχει υποστηρίξει στο παρελθόν η Oakley. Κατά την ίδια, οι διαφορές των φύλων είναι κοινωνικές κατασκευές στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου πολιτισμικού πλαισίου, ενώ η έμφαση που αποδίδεται συχνά σε βιολογικές/ανατομικές/σεξουαλικές διαφορές αποτελεί κοινωνική πρακτική που υποδηλώνει την ύπαρξη της πατριαρχίας.¹⁴²

Οι αναφορές στα πάθη, τους πειρασμούς και το αχαλίνωτο σεξουαλικό ένστικτο των ανδρών, εκφράζουν από την σκοπιά των γυναικών μια πληθωρική ανδρική σεξουαλικότητα, η οποία έρχεται σε αντίθεση με την αγνότητα και την ωραιότητα της γυναικείας φύσης¹⁴³: «{....}, επειδή η φύσις δεν τας εφωδίασε με ένστικτα προστατευτικά κατά της αδικίας, {....} επειδή πιστεύουν εις την αγάπην, η οποία είναι ψεύδος, πίπτουν θύματα εις την εκατόμβην των ανδρικών απολαύσεων»¹⁴⁴. Οι γυναίκες εδώ οριοθετούν και κατανοούν το φύλο τους σε αντίθεση από το ανδρικό, χρησιμοποιώντας την σεξουαλικότητα, την οποία, αφού της αποδώσουν αρνητική χροιά, συνδέουν με την «ανδρική φύση». Το ανωτέρω αποτελεί μία ένδειξη της άποψης ότι το «φύλο μπορεί να κατανοηθεί μόνο συσχετικά, δηλαδή σε συνδυασμό με άλλες κατηγορίες (τάξη, φυλή, σεξουαλικότητα, ηλικία) που παραπέμπουν σε συστήματα παραγωγής της ιεραρχίας και της διαφοράς»¹⁴⁵.

¹³⁸ Η Αβδελά παρατηρεί ότι η σύγχρονη ιστορία των γυναικών αποδεικνύει ότι η ιστοριογραφία είχε πάντα φύλο (Βλ. Έφη Αβδελά, «Το φύλο στην ιστορία: Ελληνικές αναπαραστάσεις», *Μνήμων* 19 (1997), σ. 227).

¹³⁹ Όπως παρατηρεί ο Εξερτζόγλου: «Η ροπή των γυναικών στη πολυτέλεια ανάγεται στην ίδια τη γυναικεία φύση» (Βλ. Εξερτζόγλου, *Οι «χαμένες πατρίδες»...*, ό.π., σ. 158).

¹⁴⁰ Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 303.

¹⁴¹ Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 298.

¹⁴² Βλ. Ann Oakley, «Sex, Gender and Society (Towards a New Society)», Harper and Row, New York 1972.

¹⁴³ Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 304.

¹⁴⁴ «Τα αιώνια θύματα», 794 (1904).

¹⁴⁵ Βλ. Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Η ιστορία της σεξουαλικότητας και η αναλυτική κατηγορία του χώρου», στο Γκότση/Διαλέτη/Φουρναράκη (επιμ.), *Το Φύλο στην Ιστορία...*, ό.π., σ. 236.

Η θεώρηση των γυναικών ως σεξουαλικών αντικειμένων και σκεύους ηδονής («*όργανον μόνον στιγμιαίας ηδονής*»)¹⁴⁶, συνδέεται με την εικόνα της γυναίκας, ως πειθήνιο όργανο, χωρίς βούληση και αξία, στα χέρια των ανδρών: «*οφείλει να γνωρίζει πρωτίστως ότι είναι θήραμα ηδονής κατόπιν του οποίου θα τρέξουν ακράτητοι γέροντες και νέοι, μεσήλικας και έφηβοι. Οφείλει να γνωρίζει ότι οι πολλοί, οι πλείστοι άνδρες δι ολίγας στιγμάς εφημέρου απολαύσεως γίνονται ψεύσται, υποκριταί, διεφθαρμένοι, ανήθικοι και ανίεροι*»¹⁴⁷. Συχνά δε η γυναικεία ύπαρξη συνοδευόταν από υποτιμητικούς επιθετικούς προσδιορισμούς, χαρακτηρισμούς και διαπιστώσεις όπως: «*κάτω τα φουστάνια και πήγαινε να κουνήσεις το μωρό*»¹⁴⁸, που υποδεικνύουν την τότε επικρατούσα ιδεολογία σχετικά με τη θέση της γυναίκας στο κοινωνικό βίο, η οποία κυρίως σχετίζεται με την αναπαραγωγική λειτουργία και την αδιάκοπη τεκνοποίηση. Όπως παρατηρούν οι Μπακαλάκη και Ελεγκίτου, ο διαχωρισμός της ανθρώπινης φύσης σε ανδρική και γυναικεία, καθώς και η θέση ότι οι γυναίκες είναι πιο κοντά στη φύση από ότι οι άνδρες, αποτελεί ακόμη και σήμερα βασική αντίληψη για τα φύλα. Η σύνδεση των γυναικών με τη φύση, αποτελεί βασικό επιχείρημα για όσους υποστηρίζουν την κατώτερότητα του γυναικείου φύλου.¹⁴⁹ Η ιεραρχία των φύλων στο νεωτερικό κόσμο συνδέει την νομιμοποίηση της κυριαρχίας του άνδρα με το πεδίο της φύσης.¹⁵⁰

Σε αυτό το πλαίσιο, συχνό φαινόμενο φαίνεται ότι αποτελούσε, η σεξουαλική παρενόχληση των γυναικών: «*δούλαι των ορέξεων και της αυθαιρεσίας και των παθών και των εκμεταλλεύσεων του πρώτου τυχόντος επιτηδείου και κακοήθους εκμεταλλευτού*»¹⁵¹, η οποία επισημαίνεται ως ένα σοβαρό κοινωνικό και πολιτικό πρόβλημα της εποχής εκείνης. Στην ελληνική επικράτεια, η τιμωρία του άνδρα δεν ήταν επιβεβλημένη αλλά ούτε και νομικά θεσμοθετημένη. Αυτή η ανοχή της ατιμωρησίας που απολαμβάνουν οι άνδρες, ενισχύονταν από την θεώρηση ότι η γυναίκα είναι «*πρόσωπον δευτερεύουσας σημασίας*»¹⁵² και ότι ο άνδρας χαίρει

¹⁴⁶ «Ο συμβατικός γάμος», 635 (1900).

¹⁴⁷ «Και δευτέρα παράβασις του συμβολαίου», 685 (1901).

¹⁴⁸ «Αποδοκίμασις της υφηγήτριας ιατρού Αγγελικής Παναγιώτατου από μερίδα ανδρών φοιτητών στο ΕΚΠΑ.», 967 (1909).

¹⁴⁹ Βλ. Μπακαλάκη/Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση ...*, ό.π., σ. 18-19.

¹⁵⁰ Βλ. Ελένη Βαρίκα, «Φυσιολογία της κυριαρχίας και νόμιμη εξουσία στην κλασική πολιτική θεωρία», στο Αθηνά Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Νήσος, Αθήνα 2006, σ. 511.

¹⁵¹ «Οι φιλελεύθεροι και αι γυναίκες», 995 (1910).

¹⁵² «Το γυναικείον ζήτημα εις την Βουλήν», 615 (1900).

εκτιμήσεως και αξίας ως το υπέρτατο όν: «ο άνδρας δεν έχει ποτέ να δώσει λόγον πότεν έρχεται, αλλά πού πηγαίνει. Οι κοινωνικοί νόμοι είναι κατασκεύασμα ιδιόν του και δια αυτό είναι τόσοσ γενναίοι και τόσοσ θωπευτικοί και τόσοσ επιεικείς»¹⁵³.

Αντιθέτως, σε χώρες της Δύσης οι παρενοχλούντες σεξουαλικά συνήθως τιμωρούνταν με χρηματικές ποινές, αλλά και κράτησης, ενώ άλλοτε με κοινωνική διαπόμπευση και στιγματισμό, όπως συνέβαινε στην Αγγλία: « αλλά εν Αγγλία, ο νόμος είναι αυστηρότατος {...} πλην της επιβαλλομένης αυτό χρηματικής αποζημιώσεως ην αδυνατόν να πληρώσει, φυλακίζεται»¹⁵⁴. Οι φεμινίστριες συχνά χρησιμοποιούν παραδείγματα από τη Δύση για να προσδώσουν κύρος στην επιχειρηματολογία τους για τις μεταρρυθμίσεις που πρέπει να γίνουν στον ελλαδικό χώρο. Εδώ επικαλούνται την Αγγλία, καθώς επρόκειτο για μία χώρα στην οποία ήδη από τις δεκαετίες του 1830 και 1840 οι γυναίκες είχαν ξεκινήσει να αμφισβητούν τη σχέση τους με τους άνδρες και τη θέση τους στη κοινωνία, να διαμαρτύρονται για τις συνθήκες της ζωής τους και να οργανώνουν καμπάνιες για κάποιες μεταρρυθμίσεις, ενώ το 1889 μία ομάδα γυναικών ίδρυσε τον Σύνδεσμο για το δικαίωμα ψήφου των γυναικών και αγωνιζόταν για την ισότητα των φύλων στο διαζύγιο, στα κληρονομικά δικαιώματα και την επίβλεψη των παιδιών.¹⁵⁵

Η απάντηση στην αντιμετώπιση τέτοιων περιστατικών σεξουαλικής βίας και παρενόχλησης εντοπίζεται στην παρότρυνση της Παρρέν μέσα από άρθρο της: «ας ζητήσωμεν να εξασκήσωμεν την επιρροήν μας εις χαλιναγωγήσιν των ορμητικώτερον εκδηλούμενων παθών των ανδρών»¹⁵⁶ καθώς «διαφθορείς άνδρες ξεγελούν φτωχές κοπέλες με ανταλλάγματα και τις οδηγούν στο βόρβορο»¹⁵⁷. Η Παρρέν εδώ επιχειρεί να ανασκευάσει την άποψη που θέλει τις γυναίκες «υπεύθυνες για την απώλεια του Παραδείσου, να στερούνται θέλησης και αποφασιστικότητας, να υποτάσσονται εύκολα στη ζωική τους φύση, να είναι έρμαια των σεξουαλικών τους ενστίκτων, απειλώντας την ηθική αρμονία και την κοινωνική ευταξία και που θεωρεί την σεξουαλικότητα των

¹⁵³ «Η ανατροφή των ανδρών», 780 (1904).

¹⁵⁴ «Τιμωρείτε τους αθετούντας τας περί γάμου υποσχέσεις των», 71 (1888).

¹⁵⁵ Βλ. Σίλα Ροουμποθαμ, *Στο περιθώριο της ιστορίας: 300 χρόνια γυναικείας καταπίεσης και αγώνων* (μτφρ Ελένη Βαρίκα, επιμ. Εκδοτική Ομάδα Γυναικών), Γνώση, Αθήνα, 1984, σ. 72-77. Αλλά και η Ρένταλ αναφέρει ότι από το 1860 έως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο υπήρχε οργανωμένο γυναικείο κίνημα στην Βρετανία, ενώ μέχρι το 1869 ένας μικρός αριθμός γυναικών μεσαίας τάξης εξασφάλισε ψήφο στις δημοτικές εκλογές και στις αρχές της δεκαετίας του 1870 κάποιες γυναίκες διορίστηκαν στην τοπική αυτοδιοίκηση. (Βλ. Τζέιν Ρένταλ, «Διεκδικώντας την ιδιότητα του πολίτη: Γυναίκες και δικαίωμα ψήφου στη Βρετανία, π. 1860-1890», στο Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, *Το φύλο των...*, ό.π., σ. 75-76).

¹⁵⁶ «Τι εννοούμεν γυναικείαν χειραφέτησιν», 387 (1895).

¹⁵⁷ «Αναπτύξωμεν το αίσθημα της αξιοπρέπειας παρά τη γυναικί», 23 (1887).

γυναικών και τις λειτουργίες του γυναικείου σώματος πηγή μιαιρότητας και κινδύνων»¹⁵⁸.

Τα κορίτσια της εποχής εκείνης ενηλικιώνονταν στην ηλικία των δώδεκα ετών και αντιμετωπίζονταν ως γυναίκες έτοιμες να αναλάβουν ευθύνες και καθήκοντα, κάτι που προκαλεί τον επικριτικό σχολιασμό της Παρρέν: «Ο νόμος την αφήνει έρμαιον της τύχης της από του δωδεκάτου της ηλικίας έτους»¹⁵⁹. Οι συσχετίσεις περί ορίων ενηλικίωσης της γυναίκας είναι πολλαπλές και διάχυτες στη γηραιά ήπειρο. Πιο συγκεκριμένα, «η Γερμανία προ δύο ή τριών ετών εψήφισε τον νόμον της ενηλικιότητας της κόρης μετά τα δεκα έξι έτη»¹⁶⁰, ενώ σε άλλο σημείο: «Εις την Δανία {...} εψηφίσθη τελευταίως νόμος καθιστώντας την γυναίκα ενήλικα ως και τον άνδρα από του εικοστού πρώτου έτους της ηλικίας της»¹⁶¹. Στην δε Γαλλία, χάρη στο φεμινισμό και την πολιτική δράση των γυναικών, ψηφίσθηκε νόμος για την ενηλικίωση στα δέκα έξι έτη, για να προστατευτεί η τιμή και η ηθική κυρίως των λαϊκών τάξεων από περιστατικά σωματεμπορίας.¹⁶²

Στην Εφημερίδα των Κυριών καταγγέλλεται η αντίληψη της ενηλικίωσης των κοριτσιών στην πρόιμη εφηβική ηλικία: «Διατί το κορίτσι της των δέκατριών χρόνων μένει έρμαιον της φαυλότητας του πρώτου τυχόντος, ως ενήλικον;»¹⁶³. Η Καλιρρόη Παρρέν σε άρθρο της Εφημερίδας των Κυριών ζητά ευθέως από το Πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο, την τροποποίηση του νομοθετικού πλαισίου για το ζήτημα της ενηλικίωσης από τα δώδεκα έτη που ήτανε την εποχή εκείνη στα δεκαέξι: «όχι εις τα δώδεκα, αλλά εις τα δέκα έξι έτη το κορίτσι να έχη ευθύνην των πράξεών του και μέχρι της ηλικίας αυτής να το προστατεύη ο νόμος, ο οποίος το προστατεύει μόνον μέχρι των δώδεκα»¹⁶⁴. Για να επιτύχει το επιθυμητό αποτέλεσμα, ξεκαθαρίζει ότι: «Ημείς ζητούμεν απλούστατα νόμους θεμελιωδώς προστατευτικούς δια την γυναίκα», μετριάζοντας με τον τρόπο αυτό την όποια ριζοσπαστικότητα των αιτημάτων της, καθώς δεν ζητάνε από τον Βενιζέλο να τους εξασφαλίσει την πολιτική

¹⁵⁸ Βλ. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Εισαγωγή: Από τη σκοπιά του φύλου. Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης και Θόδωρος Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992, σ. 46.

¹⁵⁹ «Μία γυναικεία εορτή», 641 (1900).

¹⁶⁰ «Και δευτέρα παράβασις», ό.π.

¹⁶¹ «Η γυναικεία νομοθεσία εν Δανία», 807 (1904).

¹⁶² «Νόμον κατά του εμπορίου των λευκών», 977 (1909).

¹⁶³ «Οι παλαιοί νόμο. . .», ό.π.

¹⁶⁴ «Εις τα δεκα έξι έτη», 996 (1910).

τους χειραφέτηση.¹⁶⁵ Το ζήτημα της πρόωμης ενηλικίωσης στην Ελλάδα, όταν ακόμα το γυναικείο σώμα δεν έχει πλήρως αναπτυχθεί, εγκυμονεί κινδύνους για το σώμα της γυναίκας, ενώ παράλληλα την καθιστά σεξουαλικά ευάλωτη.

Για την προστασία των παιδιών και δη των κοριτσιών δεν υπάρχει σχετική νομοθεσία που να προβλέπει την προστασία τους από ανθρωποεμπόρους.¹⁶⁶ Εξάλλου, όπως παρατηρεί η Παρρέν: *«και εφόσον η κόρη είναι ανήλιξ την επαύριον της συμπληρώσεως του δωδεκάτου έτους της ηλικίας της, πώς θα τιμωρηθή το κακούργημα της εκμεταλλεύσεως της αθωότητός της»*¹⁶⁷. Οι νεαρές γυναίκες οφείλουν να γνωρίζουν ότι πάντα αποτελούν αντικείμενο πόθου και ηδονής, ασυγκράτητης επιθυμίας γερόντων, *«κακοήθων εκμεταλευτών»*¹⁶⁸, νέων και εφήβων, και ο πόθος αυτός μπορεί να μετατραπεί ακόμη και σε βία: *«οι πολλοί, οι πλείστοι άνδρες, δια ολίγας στιγμάς, εφήμερου απολαύσεως γίνονται ψεύται, υποκριταί, διεφθαρμένοι, ανήθικοι και ανίαιοι»*¹⁶⁹, με αποτέλεσμα συχνά να καταγράφονται περιστατικά σεξουαλικής εκμετάλλευσης και εμπορίας ως φαινόμενα κοινωνικής αποδιοργάνωσης. Μέσα στα αιτήματα στην Κυβέρνηση των Φιλελευθέρων περιλαμβάνεται και αυτό της: *«κατάργησιν της σωματεμπορίας, η οποία εκτελείται εις ευρυτάτην κλίμακα επί παιδιών ανηλίκων ακόμη και υπονομεύει τας λαϊκὰς τάξεις»*.¹⁷⁰

Η Παρρέν αναφέρει ότι προκειμένου να βρεθεί μια λύση σχετικά με το παραπάνω φαινόμενο πρέπει νόμος *«να θέση φραγμόεις την φανλοκρατίαν, η οποία υπονόμει την τιμή και την ηθικήν των λαϊκών τάξεων»*¹⁷¹. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Τζάνα Πομάτα *«Η έννοια της αξίας της τιμής χρησίμευε για να οριστούν οι οικογενειακές μονάδες και να οργανωθούν τα μέλη της οικογένειας γύρω από έναν κοινό στόχο, ο οποίος ήταν η ακεραιότητα του γυναικείου σώματος ως μονάδα με άθικτα σύνορα και ακέραια, συνδεδεμένη με την διατήρηση των κοινωνικών ορίων: της οικογένειας, όπως συμβαίνει στην περίπτωση ολόκληρης της Μεσογείου»*¹⁷². Ωστόσο, *«η προστασία της κόρης θα μείνη μόνον ωραίον όνειρον»*¹⁷³ αν η ελληνική Βουλή, δεν

¹⁶⁵ «Οι φιλελεύθεροι...», ό.π.

¹⁶⁶ «Νόμον κατά του...», ό.π.

¹⁶⁷ «Νόμον κατά του „,», ό.π.

¹⁶⁸ Στο ίδιο.

¹⁶⁹ «Και δευτέρα παράβασις», ό.π.

¹⁷⁰ «Οι φιλελεύθεροι κα...», ό.π.

¹⁷¹ «Νόμον κατά του εμπορίου ...», ό.π.

¹⁷² Βλ. Τζάνα Πομάτα, «Η ιστορία των γυναικών: ένα ζήτημα ορίων», στο Αβδελά/Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες...*, ό.π., σ. 199.

¹⁷³ «Νόμον κατά του εμπορίου ...», ό.π.

προβεί στη θέσπιση σχετικού ποινικού νόμου: «ο οποίος θα επιπέση αμείλικτος εναντίον των εκμεταλλευτών της αθωότητός των»¹⁷⁴.

Σε άλλο άρθρο η Παρρέν για να χτίσει την επιχειρηματολογία της για την ενηλικίωση των κοριτσιών σε μεγαλύτερη ηλικία, καθώς πέφτουν θύματα σεξουαλικής εκμετάλλευσης σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, μεταφέρει στο κράτος την διαχείριση της προστασίας των νεαρών κοριτσιών ανάγοντας την τιμή σε θεμελιώδη αξία και συνδέει την ατομική τιμή της κόρης με την οικογενειακή, κάτι το οποίο άλλωστε κάνει συχνά: «{...} νόμον, ο οποίος να προστατεύη όχι πλέον την γυναίκα, όχι το ανίδεον κορίτσι που από τα δέκα τρία του χρόνια ημπορεί να πέση θύμα της ατιμίας αυτής, αλλ αυτήν την οικογένειαν, αυτούς τους πατέρας και τους αδελφούς και τους συζύγους από το όνειδος της ατιμώσεώς των από τον πρώτον τυχόντα κακοήθη»¹⁷⁵. Η επιχειρηματολογία της Παρρέν εδώ θυμίζει την παρατήρηση της Αβδελά αναφορικά με την έρευνα που διεξήγαγε ο Κάμπελ στην κοινότητα των Σαρακατσάνων. Από την έρευνα προέκυψε (για την συγκεκριμένη πολιτισμική κοινότητα) ότι μια οικογένεια έχει τιμή από τη στιγμή που η κοινότητα κρίνει ότι τα μέλη της έχουν κοινωνική αξία. Η τιμή της οικογένειας συνδέεται άμεσα με την υπόληψη και το κύρος της οικογένειας στη κοινωνία και τα μέλη της οφείλουν να την υπερασπίζονται. Η τιμή έχει έμφυλη διάσταση, παρόλο που και τα δύο φύλα έχουν τιμή, ωστόσο το περιεχόμενο αυτής διαφέρει για τους άνδρες και για τις γυναίκες. Η τιμή συνδέεται με τον ανδρισμό των ανδρών, γι' αυτό και ο άνδρας κρίνεται από την ικανότητά του να προστατεύσει τη τιμή της οικογένειάς του, ενώ με την ντροπή για τις γυναίκες, οι οποίες την απειλούν. Η γυναικεία σεξουαλικότητα συνδέεται με την σταθερότητα των σεξουαλικών σχέσεων.¹⁷⁶

Η έως τότε έλλειψη νομοθετικού πλαισίου, η οποία άφηγε απροστάτευτα τα νέα κορίτσια, θεωρώντας τα υπαίτια των ασυλλόγιστων και ανώριμων πράξεων και επιλογών τους καθώς και η σεξουαλική εκμετάλλευση του γυναικείου φύλου, εμφανιζόταν ως ένα συνονθύλευμα πολλαπλών εξωγενών κοινωνικών παραγόντων

¹⁷⁴ «Εις τα δεκα...», ό.π.

¹⁷⁵ «Η τιμή», 994 (1910).

¹⁷⁶ Βλ. Αβδελά, «Διά λόγους τιμής»- Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα., Νεφέλη, Αθήνα 2006, σ.217.

¹⁷⁷, που τρέφουν την κοινωνική ανισότητα και ενισχύουν το δίκαιο του ισχυρότερου¹⁷⁸, τόσο στην αστική κοινωνία αλλά και στην ελληνική ύπαιθρο.

Η ιδέα ότι ο άνδρας είναι ανώτερος, (συνεπώς αξίζει περισσότερο) σε σχέση με την γυναίκα ήταν μια καθολική διαπίστωση της εποχής. Σε άρθρο στην «Εφημερίς των Κυριών» που αναφέρεται στην ελληνική ύπαιθρο,¹⁷⁹ βρέθηκαν σημάδια κακοποίησης στην πλάτη μιας γυναίκας στα πλαίσια ιατρικής εξέτασης.¹⁸⁰ Η πεποίθηση ότι οι άνδρες είχαν το δικαίωμα να συμμορφώνουν τις γυναίκες τους όχι μόνον με λεκτικές προσβολές αλλά και δια της βίας, ήταν μια καθολική συνήθεια στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Όπως υποστηρίζει η Olzen Hufton «οι σύζυγοι ποτέ δεν αρνούνταν στο δικαστήριο ότι χτυπούσαν τις γυναίκες τους αλλά ισχυρίζονταν ότι η γυναικεία φύση συναινεί στην αυτή πράξη κατόπιν προκλήσεως».¹⁸¹ Όταν λοιπόν ρωτήθηκε ο σύζυγος, που συμπωματικά ήταν και ο πρόεδρος του χωριού, τι συνέβη στην γυναίκα του, τότε εκείνος με περισσό θάρρος απάντησε: «Α! ούλα κι ούλα γιατρεμ', αλλ' άντρας που δε δέρνει τη γυναίκατ' μία φορά την ημέρα δεν είναι άντρας' μη μ' του λες εμένα!!!»¹⁸². Καθόλου τυχαίο δεν είναι το γεγονός ότι τα λόγια αυτά προέρχονται από την Αρχή του τόπου, γεγονός που καταδεικνύει ότι πέρα από την έμφυλη διάσταση στο ζήτημα αυτό, υπάρχει και μία πολιτική (διάσταση), η οποία ενισχύει τη θέση του άνδρα στη διαφορά με τη γυναίκα, ως βάση για την κατοχύρωση του δικαιώματος στην ανάληψη πολιτικών καθηκόντων. Ενδιαφέρον είναι το στοιχείο ότι ο ιατρός που εξέτασε τη γυναίκα παρότι άνδρας «επενέβη κάπως πλαγίως, ως ιατρός τουλάχιστον»¹⁸³ επιδιώκοντας, να μάθει το λόγο για τον οποίο η γυναίκα εμφάνιζε τα συγκεκριμένα σημάδια στο σώμα της.

¹⁷⁷ Οι παράγοντες (οικονομικοί, πολιτικοί, ανθρωπιστικοί κ.α) αυτοί δεν αποτελούν απλά και μόνο εσωτερικευση του σεξουαλικού πουριτανισμού της εποχής αλλά ξεκινούσαν από την διεκδίκηση της ανθρώπινης και λογικής υπόστασης των γυναικών (Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 304).

¹⁷⁸ Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 306.

¹⁷⁹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρατήρηση του Πλουμίδη που μελέτησε τις έμφυλες έγγαμες σχέσεις στην Κέρκυρα την περίοδο 1600-1864, σύμφωνα με την οποία: «Η συντριπτική πλειονότητα των αγωγών για κακοποίηση αφορούσε γυναίκες 'του κοινού λαού'. Ωστόσο, ταξική διαφοροποίηση στη βίαιη συμπεριφορά φαίνεται ότι δεν υπήρχε. {...}. Η κακοποίηση γυναικών στις αρχοντικές κατοικίες μάλλον απεισιωπάτο εύλογα, προκειμένου να μη θιγεί το κοινωνικό κύρος του ευγενούς οικοδεσπότη» (Βλ. Πλουμίδης, *Γυναίκες και γάμος.....* ό.π., σ. 103).

¹⁸⁰ Η κατ'οίκον κακοποίηση των γυναικών, αποτελεί ακόμη μια ένδειξη της πεποίθησης ότι ο άνδρας είναι ανώτερος. (Βλ. Πλουμίδης, *Γυναίκες και γάμος.....* ό.π., σ. 23).

¹⁸¹ Olzen Hufton, *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)* (μτφρ. Ειρήνη Χρυσόχου, επιμ. Δήμητρα Λαμπροπούλου), Αθήνα 2003 σελ. 332-336.

¹⁸² «Η Ρουμελιώτισσα.....», ό.π.

¹⁸³ «Η Ρουμελιώτισσα χωρική», ό.π.

Η διαπίστωση του άνδρα γιατρού της κακοποίησης της συζύγου από τον σύζυγο αποκαλύπτει τις κοινωνικές και πολιτισμικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες αυτού του είδους η κακοποίηση διατηρείται και αναπαράγεται. Το διαφορετικό μορφωτικό επίπεδο του συγκεκριμένου άνδρα του επιτρέπει να δει πέρα από τα κοινά στερεότυπα και τις έμφυλες διαφορές, ωστόσο από την άλλη ο φόβος για την πολιτική εξουσία του Προέδρου αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα για την διατύπωση τυχόν επικριτικού λόγου στο σύζυγο για την συμπεριφορά του.

2.1.Δ. Απιστία

Η απιστία του συζύγου, την οποία οι φεμινίστριες, όπως θα δούμε παρακάτω, συνδέουν για άλλη μια φορά με την «ανδρική φύση» αποτελεί ακόμη μια συμπεριφορά προσβολής της προσωπικότητας της γυναίκας, που συνδέεται με την τιμή και την υπόληψή της.

Ήδη από τα πρώτα έτη της Εφημερίδας, οι προσδοκίες αιώνιας ευτυχίας παρουσιάζονται να αποτελούν όνειρο των γυναικών, ωστόσο σύντομα καταρρίπτονται και καταδικάζονται εξαιτίας της απιστίας κυρίως του συζύγου. Στην αρχή ο γάμος είναι ρόδινος, ωστόσο μετά από σύντομο χρονικό διάστημα, η γυναίκα, η οποία είναι: *«καλή, πιστή και ενάρετος»*¹⁸⁴ εγκαταλείπεται από τον άντρα της, που αναζητά νέες ερωτικές κατακτήσεις: *«κορέσας τα πάθη του, εξαντλήσας πάσαν πηγήν των ευγενών αυτής αισθημάτων εγκατέλειψεν αυτήν μετά τον μήνα του μέλιτος εις την τύχην της, ζητών νέας κατακτήσεις, νέας συγκινήσεις {....} νέαν ζωήν.*¹⁸⁵ Η Παρρέν εδώ κατηγορεί τους άνδρες πως ξεχνούν ότι η γυναίκα περιμένει από τον σύζυγο αγάπη και αφοσίωση: *«{....}έχει δικαιώματα και επί της αγάπης, της ηθικής ενθαρρύνσεως και αφοσίωσης αυτού»*¹⁸⁶, παρουσιάζοντας την γυναίκα, ως ανθρώπινο πλάσμα με συναισθήματα, που εκτός από υλικές ανάγκες, έχει και συναισθηματικές, τις οποίες ο άνδρας της, παρόλο που μπορεί να ικανοποιήσει, ωστόσο δεν το κάνει.

Ωστόσο, ενώ θα περίμενε ίσως κάποιος από την Παρρέν να διεκδικήσει για μια τέτοια παραμελημένη και απατημένη γυναίκα όχι μόνο τον σεβασμό, αλλά ακόμα και το δικαίωμά της να ζητήσει διαζύγιο, εντούτοις η ίδια την παροτρύνει: *«εν τη βιβλιοθήκη της ευρίσκουσα ψυχαγωγόν ενασχόλησιν {....} Προϊόντος δε του χρόνου η*

¹⁸⁴«Διατί αι γυναίκες παρεκτρέπονται;», 48 (1888)

¹⁸⁵Στο ίδιο.

¹⁸⁶Στο ίδιο.

μετριοπάθεια και υπομονή αυτής συγκινούσι τον άνδρα μάλλον ή οι θρήνοι, αι σκηναί και τα παρόμοια»¹⁸⁷. Η Παρρέν εδώ προβάλλει την μόρφωση των γυναικών, αλλά και για μια ακόμη φορά τις γυναικείες αρετές, ως τα αντίδοτα για την θλίψη που τους προξενούν τέτοιου είδους συμπεριφορές.¹⁸⁸

Από την άλλη, η μητρότητα παρουσιάζεται ως η υπέρτατη σχέση, που κάνει τις απατημένες γυναίκες να «ξεφεύγουν» από την ταπείνωση που υφίστανται: «Αλλά εκείνη έχει τας απολαύσεις και τας χαράς και τας γοητείας {...} της μητρότητος. {...} Διότι η σύζυγος και όταν παύση να αγαπάται {...} και όταν η σκληρά πραγματικότης της αποκαλύψη εν προς εν τα ψεύδη {...} τότε εις ποίον βωμόν καταφεύγει δια να προσευχηθεί; Εις το παιδικόν λίκνον»¹⁸⁹. Βλέπουμε εδώ ότι η μητρότητα, η οποία είναι άμεσα συνδεδεμένη με την γυναικεία φύση, αποτελεί αυτοσκοπό που τελικά δεν οδηγεί στην αυτονομία των γυναικών και στην διεκδίκηση της ισότητάς τους με τους άνδρες μέσα (εκτός των άλλων) και από την κατοχύρωση ισότιμων ερωτικών σχέσεων, αλλά διαιωνίζει την άνιση μεταχείριση των γυναικών εξαιτίας της απιστίας του συζύγου, που προβάλλεται ως μια «φυσική» εξέλιξη ενός γάμου: «Και αυτός ο ανήρ θα ήρχιζε βαθμηδόν και κατ'ολίγον να αρέσκηται εις τοιούτον οίκον {...} διότι θα εύρισκον διαφοράν μεταξύ αυτού και των άλλων εκείνων οίκων, εν οίς σήμερον αφήνουσιν υγείαν και περιουσίαν, μεταξύ της νομίμου γυναικός και της άλλης...»^{190&191}.

Ο άνδρας εμφανίζεται στην επιχειρηματολογία των συγγραφέων της Εφημερίδας των Κυριών να έχει από την φύση του ροπή στην απιστία: «Μήπως οι σύζυγοι κατά το πλείστον, δεν προδίδουσιν και τας νέας και τας ωραίας και αμερίμνους και αέργους και ανθηράς γυναίκας των; Και δεν είναι ο ανήρ, κατά το μάλλον και

¹⁸⁷ Στο ίδιο.

¹⁸⁸ Τόσο στον οθωνοκρατούμενο χώρο, όσο και στην Ευρώπη, η μοιχεία δεν αποτελούσε ποινικό αδίκημα για τους άνδρες, αλλά μάλλον «φυσική τους αδυναμία που απαιτούσε επανόρθωση με την επιστροφή στη συζυγική κατοικία, και δεν επέσυρε τιμωρία». Εξάλλου και οι αγωγές διαζυγίου των γυναικών για μοιχεία του άνδρα ήταν λίγες. (Βλ. Πλουμίδης, *Γυναίκες και γάμος..... ό.π.*, σ. 73).

¹⁸⁹ «Αι αδικούσαι και αι αδικούμεναι», 550 (1898).

¹⁹⁰ «Επιστολή φίλης προς νέαν μητέρα», 231 (1891).

¹⁹¹ Όπως αναφέρει η Ortner προσπαθώντας να ερμηνεύσει την οικουμενική υποβάθμιση των γυναικών: «όπως θα έλεγαν οι ντετερμινιστές της βιολογίας, τα αρσενικά του είδους έχουν εγγενώς κάποιο γενετικό χαρακτηριστικό που τα κάνει να είναι από τη φύση τους το κυρίαρχο φύλο. Αυτό το «κάτι» δεν το έχουν τα θηλυκά και συνεπώς οι γυναίκες είναι όχι μόνο από τη φύση τους υποταγμένες, αλλά γενικά αρκετά ικανοποιημένες με τη θέση τους εφόσον αυτή τους εξασφαλίζει την προστασία και την ευκαιρία να μεγιστοποιούν τις χαρές της μητρότητας, που γι αυτές είναι οι πιο ευχάριστες εμπειρίες της ζωής» (Σέρι Όρτνερ, «Είναι το θηλυκό για το αρσενικό ό,τι η φύση για τον πολιτισμό;», στο Αλεξάνδρα Μπακαλάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 81).

ήττον, ον πολύγαμον;»¹⁹². Η πολυγαμία συνδέεται εδώ με τον βιολογικό ντετερμινισμό, καθώς πηγάζει από την ανθρώπινη υπόσταση του άνδρα και αποτελεί φυσικό χαρακτηριστικό του. Θύματα αυτής της πολυγαμίας εμφανίζονται εδώ όλες οι γυναίκες, τι κι αν είναι νέες και όμορφες, γεγονός που επιτείνει ακόμη περισσότερο την άποψη ότι οι άνδρες είναι άπιστοι «εκ φύσεως».¹⁹³ Αλλά και σε άλλο σημείο ο άνδρας παρουσιάζεται: «ζυμωμένος με τα ελαττώματα, και τα πάθη, {....} αι οποίαι απορρέουν, {....} από τα αχαλιναγώγητα ένστικτα {....}»¹⁹⁴. Ο τρόπος με τον οποίο οι φεμινίστριες παρουσιάζουν τον άνδρα, αποτελεί ένδειξη του κοινωνικού φύλου (gender), «η διαπίστωση, δηλαδή, ότι το φύλο είναι κοινωνική σχέση και πολιτισμικό σύμβολο και όχι δεδομένο της φύσης»¹⁹⁵. Το φύλο έχει χρησιμοποιηθεί για να «ανατρέψει» την έμφυλη διαφορά και ανισότητα που στηρίζεται στη φύση και για να ερμηνεύσει το πώς έμφυλες σχέσεις ιεραρχίας συγκροτούνται από την κοινωνία.¹⁹⁶

Για άλλη μία φορά, οι φεμινίστριες, παρουσιάζουν τους άνδρες να έχουν ελαττώματα εκ γενετής: «Τυφλωμένοι από τα πάθη των {....} φρονούν ότι {....} δικαιούνται αδιακρίτως να απολαμβάνουν κάθε ηδονήν από όπου τους αρέσει και τους ευχαριστεί»¹⁹⁷. Τέτοιες συμπεριφορές έχουν ως αποτέλεσμα: « {....} δια την ικανοποίησιν του εγώ ενός ανθρωπαρίου πολλάκις, {....} την βεβήλωσιν της συζυγικής στέγης {....}»¹⁹⁸. Η επιλογή της λέξης «ανθρωπάριο» δεν είναι τυχαία. Σε αντιδιαστολή με την ανθρώπινη υπόσταση, την οποία συχνά επικαλούνται οι φεμινίστριες στην προσπάθειά τους να διεκδικήσουν ισότητα με τον άνδρα, προβάλλοντας την κατωτερότητα των γυναικών ως μια κοινωνική κατασκευή της εποχής, ο άνδρας παρουσιάζεται από τη φύση του όχι ως άνθρωπος, αλλά ως

¹⁹²«Αι αδικούσαι και...», ό.π.

¹⁹³ Σύμφωνα με την Hall υπάρχουν δύο συστήματα αναπαραστάσεων που σχετίζονται μεταξύ τους. Κατά το πρώτο, όλα τα αντικείμενα, τα γεγονότα και οι άνθρωποι συνδέονται με νοητικές αναπαραστάσεις, όπως τις σκέφτεται το κάθε υποκείμενο. Από την άλλη, η γλώσσα είναι το δεύτερο σύστημα που περιλαμβάνεται σε όλη αυτή τη διαδικασία κατασκευής νοημάτων, για να συσχετιστούν αυτά τα νοήματα/ιδέες με συγκεκριμένο γραπτό ή προφορικό λόγο ή με ορατές εικόνες, δηλαδή με κάποια σημεία. Τα σημεία δηλώνουν τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα σε αυτό που αντιλαμβάνεται κάποιος και στο κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο ανήκει, κάτι το οποίο πραγματοποιείται μέσω της κοινής γλώσσας. Η διαδικασία που συνδέει το «πράγμα» με το νοητικό και το σημείο, καλείται αναπαράσταση. (Βλ. Stuart Hall, *Representation: Cultural representations and signifying practices*, Open University, London 1997, σ. 17-19).

¹⁹⁴«Ταμεγάλαθύματα», 890 (1906).

¹⁹⁵ Βλ. Παπαταξιάρχης, «Εισαγωγή...», ό.π., σ. 22.

¹⁹⁶ Βλ. Donna Haraway, “ ‘Gender’ for a marxist dictionary: The sexual politics of a word” , στο Donna Haraway (επιμ.), *Simians, cyborgs and women: The reinvention of nature*, Free Association Books, London 1991, σ. 127-148

¹⁹⁷ «Η ανατροφή.....», ό.π.

¹⁹⁸ «Η ανατροφή.....», ό.π.

ανθρωπάριο, ακριβώς για να τονιστεί η κατωτερότητα του σε σχέση με τη γυναίκα, η οποία πρεσβεύει την αρετή της ηθικής.

Σε άλλο σημείο, η Παρρέν παρουσιάζει την συζυγική απιστία εκ μέρους των ανδρών όχι ως αποτέλεσμα της παρορμητικής φύσης τους στις πρόσκαιρες ερωτικές απολαύσεις, αλλά (ως αποτέλεσμα) της ίδιας της κοινωνίας: «*Εάν αι αρχαί του γάμου παρεβιάσθησαν {...}, εάν αυτά κατεπατήθησαν παρά του ισχυρότερου, ως συμβαίνει συχνότερα, δια της προδοσίας της συζυγικής πίστεως {...}, εάν ο ανήρ κατώρθωσε να πιστεύση ότι δικαίωμά του είναι να συζή και μετ' άλλων γυναικών πλήν της νομίμου {...}, εις τούτο δεν πταίει ο γάμος, αλλ' η ασθενής και άδικος ανθρωπότης, η μεροληπτική και επιεικής κοινωνία δια τον έτερον μόνον των εις τον γάμον συμβαλλομένων*»¹⁹⁹. Εδώ, η κοινωνία είναι αυτή που ευθύνεται για την πεποίθηση των ανδρών ότι νομιμοποιούνται να απατούν τη σύζυγό τους. Η επιχειρηματολογία της Παρρέν στο σημείο αυτό μετατοπίζεται από το πεδίο της φύσης σε αυτό του πολιτισμού. Ο άνδρας εξαιτίας του τρόπου με τον οποίο μεγαλώνει και της κοινωνίας που παράγει και διατηρεί έμφυλα στερεότυπα, δεν σέβεται την σύζυγό του και γι' αυτό τον λόγο προδίδει δια της απιστίας τον έγγαμο βίο.

Πάντως, μελετώντας κανείς την Εφημερίδα των Κυριών, φαίνεται ότι σε γενικές γραμμές η απιστία αποτελεί μια «ανδρική συμπεριφορά», που ενοχλεί τις φεμινίστριες, και για τον λόγο αυτό οι ίδιες υποστηρίζουν το να αναχθεί σε μια ποινικοποιημένη πράξη. Σε άρθρο της η Παρρέν το 1911, αναφερόμενη στον τότε Υπουργό Δικαιοσύνης της κυβέρνησης Βενιζέλου κ. Δημητρακόπουλο, μεταφέρει πως ο ίδιος δήλωσε ότι θα προωθήσει νόμους προστατευτικούς για την γυναίκα, οι οποίοι θα προβλέπουν τιμωρία για πράξεις που προσβάλλουν την τιμή και την ηθική, μεταξύ των οποίων και: «*τας πράξεις {...} της απιστίας*»²⁰⁰.

2.2. Διαζύγιο

Όπως είδαμε και παραπάνω, ο γάμος αποτελούσε ύψιστης κοινωνικής σημασίας γεγονός. Η γυναίκα μέσα από το γάμο δεν αποκτούσε μόνο κάποια κοινωνική θέση, αλλά επί της ουσίας λόγο ύπαρξης. Στο πλαίσιο αυτό, το διαζύγιο, ως το μέσο λύσης ενός γάμου, αποτελούσε: «*τρομερόν τούτο διάβημα*»²⁰¹.

¹⁹⁹ «Ο Συμβατικός...», ό.π.

²⁰⁰ «Νόμοι δια τας γυναίκας», 998 (1911)

²⁰¹ «Τις πταίει;», ό.π.

Για τους λόγους αυτούς, οι συνέπειες για μια χωρισμένη γυναίκα ήταν αρνητικές. Αντιμετωπίζεται από το περιβάλλον της με καχυποψία, δεν έχει το δικαίωμα να έχει την επιμέλεια των παιδιών της, η ηθική της μπαίνει συνεχώς στο στόχαστρο της οικογένειάς της και της κοινωνίας, ενώ φαίνεται ότι μετά τον χωρισμό επιστρέφει στο πατρικό της και στην κυριαρχία του πατέρα.²⁰²

Μελετώντας κανείς την Εφημερίδα των Κυριών διαπιστώνει ότι το δικαίωμα διάζευξης των γυναικών, οι οποίες ως επί το πλείστον παρουσιάζονται να μην περνάνε καλά μέσα στο γάμο τους, καταπιεσμένες και υποταγμένες στον τυραννικό σύζυγο, δεν προβάλλεται από τις φεμινίστριες ως η λύτρωση από έναν αποτυχημένο γάμο. Σε άρθρο η συγγραφέας παρατηρεί ότι αυτό που συμβαίνει συνήθως στις οικογένειες είναι η σύζυγος, η οποία δεν αντέχει άλλο την φρίκη που βιώνει μέσα στο γάμο της, είτε να: «μαραίνεται, εξαντλείται και αποθνήσκει»²⁰³, είτε να διεκδικεί τα δικαιώματά της και έτσι «το διαζύγιον θέτει τέρμα εις τον αβίωτον βίον της»²⁰⁴. Ωστόσο, παρόλο που μια τέτοια λύση προβάλλεται ως αναγκαία, δεν συνάδει στη φύση της γυναίκας: «δεν είναι ανάλογος προς τον προορισμόν, προς αυτήν την φύσιν της γυναικός»²⁰⁵. Η «φύση της γυναίκας» για άλλη μια φορά οριοθετεί συμπεριφορές. Η γυναίκα: «χάρις εις την αγγελικήν υπομονήν της αντί του διαζυγίου, αντί της αποσυνθέσεως της οικογενείας, {...} η οικογένεια προάγεται εν σχετική ειρήνη»²⁰⁶. Η γλυκύτητα και η υπομονή²⁰⁷ προβάλλονται για άλλη μια φορά ως τα στοιχεία που θα

²⁰² Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 124. Ιδιαίτερη παρατήρηση κάνει η Σταματογιαννοπούλου μελετώντας περιπτώσεις διαζυγίου και διατροφής στη Λέσβο που απασχόλησαν τα Εκκλησιαστικά Δικαστήρια την περίοδο 1884-1895 και 1908-1910, σύμφωνα με την οποία το δικαίωμα διατροφής δεν αποτελεί δικαίωμα της συζύγου μετά τη λύση του γάμου, αλλά μόνο ενόσω ο γάμος υφίσταται. Για τον λόγο αυτό η εγκαταλελειμμένη σύζυγος εμφανίζεται στις αγωγές διατροφής να ζητάει να επιστρέψει ο άνδρας στη συζυγική οικία, (αυτός είναι άλλωστε και ο απώτερος στόχος), άλλως να υποχρεωθεί να της καταβάλλει διατροφή. (Βλ. Μαρία Σταματογιαννοπούλου, «Μακράν κοίτης και τραπέζης. Οι συζυγικές συγκρούσεις στη Λέσβο του 1900», *Μνήμων* 16 (1994), σ. 111-114).

²⁰³ «Η γυνή και ...», ό.π.

²⁰⁴ «Η γυνή και ...», ό.π.

²⁰⁵ «Η γυνή και ...», ό.π.

²⁰⁶ «Η γυνή και ...», ό.π.

²⁰⁷ Βλέπουμε ότι αυτό που αναφέρει ο Δημητρίου για τη γυναίκα στις αναπτυγμένες κοινωνίες φαίνεται να ισχύει και εδώ: «Στις συνθήκες των αναπτυγμένων κοινωνιών {...}, η γυναίκα γίνεται το κλειδί για την τήρηση της οικογενειακής γαλήνης». (Σωτήρης Δημητρίου, «Καταγωγή και διαπραγματεύση της ασυμμετρίας των φύλων», στο Σωτήρης Δημητρίου (επιμ.), *Ανθρωπολογία των Φύλων*, Σαββάλας, Αθήνα 2001, σ. 59)

πατάζουν: «τας δυσχερείς του βίου περιστάσεις»²⁰⁸, ενώ η γυναίκα αναπαριστάνεται να έχει προικιστεί από το Θεό με την ικανότητα να υπερασπίζεται την αγάπη, την επιείκεια και την αγαθότητα: «ο Θεός όστις επροίκισε τον άνδρα δι ισχυρών μυών, προώρισε δια την γυναίκα ως όπλον υπερασπίσεως την αγάπην, την επιείκειαν και την αγαθότητα»²⁰⁹. Ο γυναικείος ψυχισμός αποδίδεται στη φύση, άλλως στο Θεό και δεν συμβαδίζει με συμπεριφορές που θα έθεταν τέλος σε ένα γάμο, καθώς το διαζύγιο εκλαμβάνεται ως μια πράξη αντίθετη της υπομονής και της επιείκειας.

Φαίνεται ότι το οικιακό ιδεώδες του 19^{ου} αιώνα κρατάει της φεμινίστριες εγκλωβισμένες σε συμπεριφορές και στάσεις που εκ πρώτης όψεως δεν συνάδουν με την διεκδίκηση της ισότητας των φύλων και με αιτήματα για την κατοχύρωση του σεβασμού απέναντι στις γυναίκες.²¹⁰ Η Αβδελά παρατηρεί ότι ο φεμινισμός αποκάλυψε ότι πίσω από τον αποκλεισμό των γυναικών από την ιδιότητα του πολίτη βρίσκεται η παλιά διχοτομία δημόσιο/ιδιωτικό. Αυτή η διχοτομία εγκλώβιζε τις γυναίκες μέσα σε σχέσεις κυριαρχίας σε όλες τις εκφάνσεις του βίου τους. Η διχοτομία αυτή αποκλείει τις γυναίκες από το δημόσιο χώρο της πολιτικής, εξαιτίας της φύσης τους, που τις ταυτίζει με μητέρες και συζύγους. Η φεμινιστική έρευνα έχει δείξει ότι πρόκειται για μία κοινωνική κατασκευή που επικαλείται τη φύση για να στηρίξει έμφυλες σχέσεις εξουσίας. Σημαντική συνέπεια αυτής της διχοτομίας είναι ότι θέτει τις γυναίκες σε υποδεέστερη θέση όχι μόνο μέσα στην οικογένεια αλλά και στους τομείς της εργασίας και της πολιτικής.²¹¹

Μέσα από τέτοιου είδους αναφορές διαφαίνεται ότι οι φεμινίστριες προσπαθούν να διαφυλάξουν το γάμο, πιστές στο δόγμα της εποχής που τον θεωρεί πρωταρχικής σημασίας γεγονός για τις γυναίκες, των οποίων η ζωή ήταν άμεσα συνδεδεμένη με αυτόν και την οικογένεια.²¹² Ανάλογη παρατήρηση κάνει και η

²⁰⁸ «Η γυνή και ...», ό.π.

²⁰⁹ «Η γυνή και ...», ό.π.

²¹⁰ Η Cott έχει υποστηρίξει ότι το οικιακό ιδεώδες των τελών του 19^{ου} αιώνα, που απέδωσε στη γυναίκα χαρακτηριστικά υπομονής και υποταγής ήταν υπεύθυνο για τον περιορισμό των γυναικών στο σπίτι. (Βλ. Nancy Cott, *The Bonds of Womanhood: 'Women's Sphere' in New England, 1780-1835*, Yale University Press, New Haven 1977).

²¹¹ Βλ. Έφη Αβδελά, « Φεμινιστικές κριτικές της ιδιότητας του πολίτη: Από την ψευδή οικουμενικότητα, στη διεκδίκηση της πολιτικής», στο Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, *Το φύλο των...*, ό.π., σ. 552.

²¹² Βλ. Πλουμίδης, *Γυναίκες και γάμος...*, ό.π., σ.22.

Σταματογιαννοπούλου, ότι δηλαδή η αγωγή διαζυγίου συχνά αποτελούσε το τελευταίο πια στάδιο, σε μια διαδικασία χωρισμού και έντασης του ζεύγους.²¹³

Σύμφωνα με άρθρο στην Εφημερίδα των Κυριών οι παράγοντες αύξησης των διαζυγίων την εποχή εκείνη συνοψίζονται στην άσκηση επιρροής των γονέων, στην αμάθεια και στην επιπολαιότητα με τις οποίες συνάπτονται οι γάμοι: «*όχι δεν πταίει ούτε ο πολιτισμός ούτε η πρόοδος, ούτε ο εξευρωπαϊσμός μας, αλλά πταίνουν αυτοί οι γονείς, πταίει αυτή η εγωίστρια και χωρίς καρδιάν κοινωνία μας, πταίει η πρόληψις, και η αμάθεια και η επιπολαιότης μεθ' ης συνάπτονται σήμερον οι γάμοι*»²¹⁴. Ενώ θα περίμενε κανείς από τις φεμινίστριες να στοχοποιήσουν προπάντων τον «τυραννικό» σύζυγο για την αύξηση των διαζυγίων, εντούτοις βλέπουμε ότι δεν συμβαίνει αυτό. Μπορεί τα «*εννέα δέκατα των ανδρών*»²¹⁵ να ζητάνε «*το βάρος του χρυσίου, το οποίον θα συνοδεύη την επίγαμον κόρην*»²¹⁶, ωστόσο φαίνεται ότι η στάση αυτή δεν αποδίδεται σε κάποιο έμφυτο χαρακτηριστικό του άνδρα, αλλά σε όλη την κοινωνία που αναπαράγει τέτοιες συμπεριφορές εξαιτίας του τρόπου με τον οποίο αντιμετωπίζει τη γυναίκα: «*Αρκεί να ενθυμηθώμεν ποιον ορισμόν δίδει η κοινή γνώμη εις την κόρην, η οποία ευρίσκεται εις ώραν γάμου {....} Είναι συναλλάγματα, κυρία μου, τα κορίτσια, μας έλεγε {....} καθορίζων με την εμπορικωτάτην αυτήν λέξιν το εφόδιον, το οποίον θεωρείται μοναδικόν και απαραίτητον δια την σύναψιν του γάμου*»²¹⁷.

Μάλιστα σε άλλο σημείο μία από τις αιτίες των διαζυγίων αποτελεί η ανηθικότητα της νεαρής γυναίκας «*διότι τι άλλο είναι η διαφθορά της νέας γυναικός και τα άλλα αίτια τα καταλήγοντα εις τα διαζύγια, η ατέλεια των νοητικών και ηθικών δυνάμεων;*»²¹⁸. Παρόλο που η κατά φύλα ανισότητα και κατωτερότητα των γυναικών μέσα στο γάμο επισημαίνεται και κατακρίνεται συνεχώς σε όλη τη διάρκεια της έκδοσης της Εφημερίδας των Κυριών, αποδιδόμενη στην άσχημη συμπεριφορά του

²¹³ Βλ. Σταματογιαννοπούλου, «Μάκραν κοίτης...», ο.π., σ. 114.

²¹⁴ «Τα Διαζύγια», 717 (1902). Η Σταματογιαννοπούλου από την άλλη, στη μελέτη της για την τοπική κοινωνία της Λέσβου εντοπίζει τις αιτίες διαζυγίου α) στην άρνηση της γυναίκας να ακολουθήσει τον άνδρα σε τόπο διαφορετικό από εκείνον που βρίσκεται η προικωά οικία β) στην εγκατάλειψη της συζυγικής οικίας από υπαιτιότητα του άνδρα, που παρουσιάζεται ως το όριο ανοχής της συζύγου απέναντι στην ανδρική συμπεριφορά, με αποτέλεσμα οι περισσότερες αγωγές διαζυγίου να έχουν κατατεθεί για τον λόγο αυτό και ιδιαίτερα για περιπτώσεις που υπάρχει άλλα γυναίκα γ) στην εγκατάλειψη της συζυγικής οικίας από την σύζυγο χωρίς την έγκριση του συζύγου δ) στην περίπτωση μοιχείας της συζύγου ε) σε περίπτωση που ο άνδρας παρουσιάζεται είτε φυσικά είτε κοινωνικά ανίκανος για τη σύζυγο και τα μέλη της οικογένειάς του (Βλ. Σταματογιαννοπούλου, «Μακράν κοίτης...», ό.π., σ. 119-136).

²¹⁵ Στο ίδιο.

²¹⁶ Στο ίδιο.

²¹⁷ Στο ίδιο.

²¹⁸ «Η προίξ και ο γάμος», 234 (1891).

συζύγου απέναντι στη σύζυγο, βλέπουμε ωστόσο ότι για άλλη μια φορά και η γυναίκα εμφανίζεται υπαίτια για την λύση ενός γάμου με διαζύγιο. Ενδεχομένως αυτό να συμβαίνει γιατί όπως είδαμε και παραπάνω οι φεμινίστριες δεν αντιλαμβάνονται το δικαίωμα διάζευξης ως κάτι που συνάδει στην φύση της γυναίκας και ως εκ τούτου, ενώ φαίνεται ότι ταυτίζουν έναν κακό έγγαμο βίο με την συμπεριφορά του συζύγου, ωστόσο δεν μπορούν να συνδυάσουν το διαζύγιο, ως νομική κατάσταση και επιλογή, με τον άνδρα, αφού η γυναίκα ήταν εκείνη που συγκεντρώνει τις «γυναικείες» αρετές της υπομονής, επιείκειας και αγαθότητας έχει τη δύναμη από τη φύση της να επιφέρει την γαλήνη στο σπίτι και να διατηρήσει τον οικογενειακό ιστό.

Βέβαια, δεν λείπουν και οι αναφορές, όχι όμως τα πρώτα χρόνια κυκλοφορίας του περιοδικού, οι οποίες υπονοούν ότι όταν η σύζυγος ταλαιπωρείται στον έγγαμο βίο, πρέπει να δίνει τέλος στον γάμο.²¹⁹ Για παράδειγμα, η Παρρέν σε άρθρο της απαντάει στα επικριτικά σχόλια δημοσιογράφου στην γνωστή εφημερίδα της εποχής «Ακρόπολις». Ο ίδιος την κατηγορεί ότι μέσα από το μυθιστόρημά της «Η Χειραφετημένη»²²⁰ ανακηρύσσεται: «ριζοσπαστικώτατα υπέρ του συμβατικού γάμου»²²¹, καθώς η πρωταγωνίστρια του μυθιστορήματός της, επειδή: «ευρίσκεται εις αδιέξοδον αθλιότητων και ραδιουργιών και απογοητεύσεων{...}, αι οποίαι ευθύς από την επαύριον του γάμου της την περιβάλλουν, επαναστατεί και φεύγει»²²². Εδώ, θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι μια τέτοια αντιμετώπιση προκρίνεται ως λύση από την συγγραφέα σε έναν αποτυχημένο γάμο, σε αντίθεση με τις «γυναικείες» αρετές που όπως είδαμε ανωτέρω πρέπει να κρατήσουν ενωμένη την οικογένεια.

Στην προσπάθεια της η Παρρέν να διεκδικήσει την αλλαγή του νόμου για το δικαίωμα της γυναίκας να έχει την επιμέλεια των τέκνων της μετά τη λύση του γάμου με διαζύγιο, προβάλλει παράλληλα το θέμα του δικαιώματος διάζευξης, καθώς το παρουσιάζει ως μια αναπόφευκτη και απολύτως λογική επιθυμία μιας γυναίκας που υποφέρει σε έναν γάμο: «{...}επιβάλλει εις τα τρία τέταρτα των δυστυχών γυναικών να

²¹⁹Χαρακτηριστικός νόμος για το δικαίωμα διάζευξης υπήρξε ο 2228/1920 «περί διαζυγίου», ο οποίος εισήγαγε τον υπαίτιο ισχυρό κλονισμό ως σχετικό λόγο διαζυγίου, όχι όμως τον αντικειμενικό κλονισμό με αποτέλεσμα να υπάρχουν προβλήματα στην εφαρμογή του. (Βλ. Γαζής, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και...», ό.π., σ. 56).

²²⁰Η Χειραφετημένη, Αθήνα 1900, μαζί με τη Μάγισσα, Αθήνα 1901 και το Νέον Συμβόλαιον, Αθήνα 1902 αποτελούν την γνωστή τριλογία της Παρρέν Τα βιβλία της ανής. (Βλ. Βαρίκα, Η εξέγερση των κυριών..., ό.π., σ. 366)

²²¹«Ο συμβατικός...», ό.π.

²²²«Ο συμβατικός...», ό.π.

υποφέρουν κάθε μαρτύριον και κάθε σκαιότητα και απανθρωπίαν κακού συζύγου, παρά να ζητήσουν να διαζευχθούν από αυτόν»²²³. Τελικά η γυναίκα και σε αυτήν την περίπτωση αποφεύγει να ζητήσει διαζύγιο, αλλά για λόγο διαφορετικό από εκείνον που θέλει την γυναίκα που υποφέρει να μην χωρίζεται, επειδή το διαζύγιο δεν ταιριάζει στην φύση της: «*Η μητέρα είναι ηναγκασμένη να υποφέρει όλα, {...}, παρά να ζητήσει διαζύγιον, διότι τότε θα χάση εντελώς τα παιδιά της {...}*»²²⁴.

2.3. Ηθική αποκατάσταση σε περίπτωση διάλυσης μνηστείας

Στην Εφημερίδα των Κυριών εκτός από τις περιπτώσεις διάλυσης γάμων, αναφέρονται και εκείνες της διάλυσης της μνηστείας, οι οποίες συνδέονται συνήθως με τα φαινόμενα της νυμφοθηρίας και της προικοθηρίας: «*Μια των μαστιζουσών την κοινωνία ημών πληγών είναι και η νυμφοθηρία, ή μάλλον η προικοθηρία των ανδρών και η εξ' αυτής παραγκώνιση και εγκατάλειψις των μη πλουσίων νεανίδων.*»²²⁵.

Όπως και ο θεσμός του γάμου, έτσι και ο αρραβώνας, φαίνεται ότι αποτελεί ύψιστης σημασίας κοινωνικό γεγονός μετά τη σύναψη του οποίου όλη η οικογένεια προετοιμάζεται για τον γάμο, ο οποίος την εποχή εκείνη, όπως θα δούμε σε ακόλουθο κεφάλαιο, φαίνεται ότι ήταν άμεσα συνδεδεμένος με την προίκα της κόρης: «*Η οικογένεια υποβάλλεται εις θυσίας, συνάπτουσα δάνεια ή εκποιούσα την κτηματικήν περιουσίαν της, όπως έστω και μετρίως προικίση την θυγατέρα. {...}, η κόρη ετοιμάζει το γαμήλιον ένδυμα {...}*»²²⁶.

Οι μέλλοντες γαμπροί όμως εμφανίζονται στα πλαίσια της προικοθηρίας τους να τάζουν υποσχέσεις σε πολλές ταυτόχρονα οικογένειες: «*ρίπτουσι τα δίκτυα των, εις άγραν προσκαίρων ερώτων ους επισημοποιούσιν δ' υποσχέσεων γάμου, εσθ' ότι δε και δι' επίσημον ανταλλαγής αρραβώνων*»,²²⁷ μέχρι να πετύχουν την «κατάλληλη» νύφη. Για τον λόγο αυτό ξαφνικά ο μέλλοντας γαμπρός εξαφανίζεται και οι συνέπειες για τις οικογένειες: «*Και αντί μιας δυστυχούς γίνονται δύο, πολλάκις δε και πέντε και δέκα και οικογένειαι ολόκληροι, {...}*»²²⁸, που έστρεψαν όλη τους την

²²³«Αι Ελληνίδες και ο νόμος», 733 (1903).

²²⁴Στο ίδιο.

²²⁵«Τιμωρείται τους αθετούντας...», ό.π.

²²⁶«Τιμωρείται τους αθετούντας...», ό.π.

²²⁷«Τιμωρείται τους αθετούντας...», ό.π.

²²⁸«Τιμωρείται τους αθετούντας...», ό.π.

προσοχή στον μελλοντικό γάμο της κόρης είναι οδυνηρές: «πάσα ελπίς, παν όνειρον, πας πόθος καταρρέει. Το πλήρες μαγείας μέλλον αποσβέννεται, {....}. Ο πατήρ συναπόλλυσι μετά της μικράς περιουσίας ην εδαπάνησεν εις προετοιμασίαν της προικός και την ηθικήν του τέκνου αυτού ησυχίαν»²²⁹.

Πέρα όμως από το ανωτέρω, η κόρη στιγματίζεται από την διάλυση ενός αρραβώνα γιατί η κοινωνία θεωρεί την ίδια υπεύθυνη για μια τέτοια εξέλιξη: «Η κόρη δυσφημείται, του κόσμου πάντοτε προθυμοποιουμένου να ρίψη επί της ράχεως αυτής πάντα τα ελαττώματα και πάσας τας κακίας, αίτινες δήθεν προκάλεσαν την του μνηστήρος απομάκρυνσιν»²³⁰. Η κοινή γνώμη φαίνεται να δίνει ελαφρυντικά στον άνδρα, όταν εγκαταλείπει την μνηστήρα του, στοχοποιώντας για άλλη μια φορά την γυναίκα: «ης το μέλλον παραβλάπτεται και ης αι αρχαί και τα αισθήματα δια της εγκαταλείψεως τίθενται κάπως εν αμφιβόλω παρά της κοινωνίας,»²³¹, στα πλαίσια της κυρίαρχης ιδεολογίας της εποχής, που θέλει τη γυναίκα κατώτερη από εκείνον και ως εκ τούτου φορτωμένη με ελαττώματα.

Εξαιτίας των συνεπειών αυτών, η Παρρέν ζητάει από τον Έλληνα νομοθέτη να επέμβει για την ικανοποίηση της ηθικής βλάβης της εξαπατημένης μέλλουσας νύφης και της οικογένειάς της, εξαιτίας τέτοιων συμπεριφορών, καθώς: «Μόνον η ατελής νομοθεσία μας {....} αδιαφορεί δια την προσγινομένην προς την κόρην και προς ολόκληρον έντιμον οικογένειαν ηθικήν βλάβην, υποθάλλπτουσα, ούτως ειπείν, και επιδοκιμάζουσα την αισχράν ταύτην και κακοήθη εκμετάλλευσιν της ηθικής της Ελληνικής οικογενείας {....}»²³². Αλλά και κάποια χρόνια αργότερα, η Παρρέν επανέρχεται στο θέμα αυτό και ζητά από την Ελληνική Βουλή, νομοσχέδιο το οποίο θα προβλέπει ρητά ότι «Κάθε ανήρ, ο οποίος ήθελεν αθετήσει την περί γάμου υπόσχεσίν του, να υποβάλλεται εις υλικήν αποζημίωσιν προς την παρ αυτού εγκαταλειπομένην. Η αποζημίωσιν αυτηθά ποικίλλη από 5-25 χιλ. δρ.»²³³.

Η εισαγωγή μιας τέτοιας ρύθμισης θα αποκαταστήσει την αδικία που υφίσταται η γυναίκα, αλλά προπαντός θα προστατεύσει την οικογενειακή τιμή: «{....} το ζήτημα της προστασίας της οικογενειακής τιμής κατά των επιβούλων και επιπολαίων ψευδομνηστήρων {....} αλλά καθαρώς οικογενειακής ασφαλείας και προασπίσεως της τιμής, η οποία είναι κοινή δι όλα τα μέλη του οίκου, άνδρας και γυναίκα, κοινή δι όλας

²²⁹ «Τιμωρείται τους αθετούντας...», ό.π.

²³⁰ «Τιμωρείται τους αθετούντας...», ό.π.

²³¹ «Οι βουλευταί και αι γυναίκες», 694 (1902).

²³² «Οι βουλευταί και...», ό.π.

²³³ «Οι βουλευταί και...», ό.π.

τας κοινωνικές τάξεις άνευ ουδεμίας διακρίσεως»²³⁴. Χαρακτηριστικό είναι ότι το ζήτημα της οικογενειακής τιμής είναι τόσο σημαντικό αφού αφορά και τα δύο φύλα, καθώς και όλες τις κοινωνικές τάξεις. Η Αβδελά παρατηρεί ότι οι τελευταίες ιστορικές μελέτες για την τιμή καταλήγουν σε κάποια κοινά συμπεράσματα: « το περιεχόμενο του κώδικα της τιμής δεν είναι στατικό, αλλά προσδιορίζεται από τα ιστορικά, κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα, ενώ μετασχηματίζεται μέσα στο χρόνο και ανάλογα με την κοινωνική ομάδα που τον επικαλείται, δεύτερον, ότι {...} η τιμή είναι έμφυλη και τρίτον, ότι η τιμή δεν αποτελεί προνόμιο κάποιων, αλλά όλες οι κοινωνικές ομάδες διαθέτουν μία ορισμένη αντίληψη του εαυτού που μπορεί να προσβληθεί {...} και η προσβολή γεννά σε όλους έντονα συναισθήματα και την τάση να υπερασπιστούν την τιμή τους ακόμη και προσφεύγοντας στη βία».²³⁵

Η εξιδανίκευση της οικογενειακής ζωής και του οίκου τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και η ανάδειξη αυτού στο νοητικό πεδίο σε χώρο όπου οι άνδρες βρίσκουν θαλπωρή και ξεγνοιασιά, μακριά από τα άγχη της καθημερινής ζωής²³⁶, ανάγει την οικογενειακή τιμή σε ύψιστο αγαθό, το οποίο οι φεμινίστριες προσπαθούν να καταστήσουν έννομο. Η προσβολή λοιπόν αυτού του αγαθού, από εκείνους που δεν σέβονται την υπόσχεση τους για γάμο, θα πρέπει κατά τις φεμινίστριες να τιμωρείται με επιβολή χρηματικής αποζημίωσης. Ίσως η Παρρέν να θέτει την οικογενειακή ασφάλεια και τιμή σε πρωτεύουσα θέση, σε σχέση με την τιμή της κόρης, για να μπορέσει να κερδίσει την προσοχή της ανδροκρατούμενης κοινωνίας, αφού τέτοιες συμπεριφορές παρουσιάζονται να προσβάλλουν όχι μόνο τη γυναίκα, αλλά πρωτίστως τον άνδρα, ως πατέρα και αδελφό, καθώς η οικογένεια έχει πατριαρχική δομή και αποτελεί πεδίο άσκησης ανδρικής εξουσίας. Εξάλλου βρισκόμαστε σε μία εποχή όπου τα νομοσχέδια σχεδιάζονται από άνδρες και ψηφίζονται από αυτούς, συνεπώς οι εκκλήσεις για έναν νόμο που θα προστάτευε μόνο τη γυναικεία υπόσταση, ενδεχομένως να έπεφταν στο κενό.

Στην προσπάθειά της να πείσει για την εισαγωγή μιας τέτοιας νομοθετικής ρύθμισης χρησιμοποιεί και πάλι παραδείγματα από άλλες χώρες, των οποίων η νομοθεσία περικλείει διάταξη για την τιμωρία όχι μόνο του μέλλοντα γαμπρού που παραβαίνει την υπόσχεση γάμου αλλά και της μέλλουσας νύφης: «*En Ευρώπη ως και εν ταις ηνωμέναις πολιτείαις της Αμερικής {...} ο νόμος προβλέπει την περίστασιν, καθ*

²³⁴ «Αι γυναίκες και η Βουλή», 695 (1902).

²³⁵ Βλ. Αβδελά, «*Δια λόγους τιμής*»..., ό.π., σ. 23-24.

²³⁶ Βλ. Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία*..., ό.π., σ.228.

ην μνηστήρ ή και μνηστή παραβαίνει την δοθείσαν περί γάμου υπόσχεσιν και τιμωρεί τούτον δια χρηματικήν αποζημιώσεως {....}»²³⁷. Μάλιστα, η αναφορά δεν γίνεται σε τυχαία έθνη που ήδη εφαρμόζουν τέτοιες ιδέες, αλλά: «{....}εις έθνη πρωτοπορούντα εις τα ζητήματα της τιμής και της προόδου και του εθνικού μεγαλείου {....}»²³⁸.

Διεθνείς γυναικείες οργανώσεις, είχαν ήδη θέσει τις βάσεις του φεμινισμού από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, που γνώρισαν μεγάλη ανάπτυξη στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου}, δηλαδή την περίοδο που μας απασχολεί στην παρούσα εργασία, τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική.²³⁹ Οι διεκδικήσεις του φεμινισμού της Δύσης αποτελούσαν παράδειγμα και έναυσμα για τις Ελληνίδες φεμινίστριες για την διαμόρφωση των αιτημάτων τους και την επιλογή των μέσων για την επίτευξή τους. Εξάλλου, η Παρρέν είχε πάρει μέρος σε διεθνή γυναικεία συνέδρια και ταξίδεψε σε πολλές χώρες. Για παράδειγμα το 1893 αντιπροσώπευσε τις Ελληνίδες στο διεθνές φεμινιστικό συνέδριο στο Σικάγο και μετά ίδρυσε την «Ένωση υπέρ της Χειραφετήσεως των Γυναικών».²⁴⁰ Με την συμμετοχή σε διεθνή συνέδρια μεταφέρονταν στην Ελλάδα οι αποφάσεις σε διεθνές επίπεδο, ενώ παράλληλα οι Ελληνίδες φεμινίστριες ενδυνάμωναν τις σχέσεις τους και την ενότητα της κοινής δράσης τους, γνωρίζοντας εκπροσώπους άλλων χωρών με διαφορετική κουλτούρα, γεγονός που συντελούσε και στην καλλιέργεια της δικής τους αντίληψης για την θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία.²⁴¹

Ενδεικτική είναι η αναφορά στο αγγλικό δίκαιο που προέβλεπε πρόστιμο στον αθετούντα την υπόσχεσή μνηστήρα, φυλάκιση αυτού σε περίπτωση αδυναμίας εξόφλησης του προστίμου, αλλά και αποκλεισμό αυτού από τις υπόλοιπες υποψήφιες νύφες των εντίμων οικογενειών: «*Εν Αγγλία, ο νόμος {....} πλην της επιβαλλομένης αυτώ χρηματικής αποζημιώσεως, ην αδυνατών να πληρώση φυλακίζεται, πάσαι αι θύραι των έντιμων οικογενειών κλείονται αυτώ, ουδεμία δε νεανίς όσον πτωχή καν ή δέχεται τούτον ως σύζυγον*»²⁴².

Σε άλλο άρθρο η Παρρέν προχωράει ένα βήμα παραπέρα και ζητάει από τον τότε Πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο και το κόμμα του να μεταρρυθμίσει την

²³⁷«Τιμωρείται τους αθετούντας...», ό.π.

²³⁸«Οι βουλευταί και ...», ό.π.

²³⁹ Για παράδειγμα η Διεθνής Ένωση για τη Γυναικεία Ψήφο, το Διεθνές Συμβούλιο, η Διεθνής Γυναικεία Οργάνωση για την Ειρήνη και τον Αφοπλισμό. (Βλ. Αβδελά/Ψαρρά, «Εισαγωγή»,...ό.π., σ. 29)

²⁴⁰ Βλ. Μπακαλάκη/Ελεγκίτου *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» ...*, ό.π., σ. 27-29.

²⁴¹ Βλ. Αβδελά/Ψαρρά, «Εισαγωγή»,...ό.π., σ. 29-30.

²⁴²«Τιμωρείται τους αθετούντας...», ό.π.

ελληνική νομοθεσία και να συμπεριλάβει νόμο που δεν θα προβλέπει μόνο την αστική αποζημίωση της οικογένειας σε περίπτωση αθέτησης της μηστείας αλλά και την ποινική τιμωρία του «δράστη»: *«Ζητούμεν την ποινικήν καταδίωξιν και υλικήν αποζημίωσιν των πολυειδών και πολυαρίθμων εξ επαγγέλματος μηστήρων»*²⁴³.

2.4. Επιμέλεια τέκνων-κηδεμονία

Οι φεμινίστριες προσπαθούν να βελτιώσουν τη θέση των γυναικών στην οικογένεια, προβάλλοντας στην επιχειρηματολογία τους τα παραδοσιακά γυναικεία καθήκοντα και ιδίως την υπέρτατη σημασία του μητρικού ρόλου, ρόλος αποδεκτός από την ανδροκρατούμενη κοινωνία. Με τον τρόπο αυτό η διεκδίκηση γυναικείων δικαιωμάτων, από τη στιγμή που αυτά σχετίζονται με την μητρότητα, προβάλλεται ως λογικό αίτημα.²⁴⁴

Ένα από τα *«καταπατούμενα των γυναικών δικαιώματα»*²⁴⁵ που πρέπει να κατακτηθεί, είναι και εκείνο της κηδεμονίας των τέκνων από τη μητέρα, ζήτημα που αναδεικνύει την προβληματική νομοθεσία της εποχής²⁴⁶: *«{...}εσφαλμένης ταύτης νομοθεσίας{...}»*²⁴⁷, αλλά και την ασυμμετρία στις σχέσεις των φύλων. Παρόλο που είναι αποδεκτό από όλους ότι η μητέρα φροντίζει τα παιδιά: *«{...} αναγνωρίζεται τη μητρί το αίσθημα της φιλοστοργίας και αυτή ανατίθεται η ηθική και πνευματική των τέκνων μόρφωσις, {...}»*²⁴⁸ και θέτει τον εαυτό της σε δεύτερη μοίρα, δεν έχει από το

²⁴³«Οι φιλελεύθεροι...», ό.π.

²⁴⁴Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 291

²⁴⁵«Αι γυναίκες και ο κώδηξ», 51 (1888).

²⁴⁶«Παρά τις θεωρητικές νομικές αναφορές στην κοινή γονική 'εξουσία της ανατροφής', ο νόμος άφηνε ουσιαστικά απεριόριστη την πατρική εξουσία, η οποία ως εκ τούτου σε περίπτωση απώλειάς της εν ζωή ή λόγω θανάτου, δεν μπορούσε να αντιστοιχηθεί προς τα δικαιώματα που αποκτούσε η μητέρα πάνω στο παιδί, του οποίου την κηδεμονία δεν μπορούσε να έχει ούτε σε περίπτωση διαζυγίου. {...} Το ρωμαϊκό δίκαιο αναγνώριζε ότι σε περίπτωση απώλειας της πατρικής εξουσίας ή κυρίως μετά το θάνατο του πατέρα, η μητέρα μπορούσε να αναλάβει αυτή με την ιδιότητα του επιτρόπου, δηλαδή με περιορισμένα και αυστηρά ελεγχόμενα από το συγγενικό συμβούλιο δικαιώματα, υπό τον όρο ότι δεν θα ξαναπαντρευτεί και εφόσον ο πατέρας δεν είχε ορίσει κάτι διαφορετικό στη διαθήκη του. Σύμφωνα με την οριστική ρύθμιση του ζητήματος της επιτροπείας το 1861, αναγνωριζόταν υπό τις παραπάνω προϋποθέσεις, η προτεραιότητα της μητέρας έναντι των άλλων συγγενών στην άσκηση της επιτροπικής εξουσίας, συνεπώς και η συμμετοχή της στα συγγενικά συμβούλια, ωστόσο η εξουσία της ουσιαστικά εκμηδενιζόταν αφού για την επιτήρηση της μητέρας επιτρόπου, ο νόμος έδινε την ευχέρεια ύπαρξης ακόμα ενός οργάνου επιτηρήσεως, του συμβουλίου της μητρός, χωρίς τη συναίνεση του οποίου, καμία νομική πράξη της μητέρας δεν είχε ισχύ» (Βλ. Φουνραράκη, «Επί τίνι λόγω...», σ. 218-219).

²⁴⁷Στο ίδιο.

²⁴⁸Στο ίδιο.

νόμο το δικαίωμα της ανατροφής τους: « {....} οι νόμοι μας ουχ ήττον αποποιούνται αυτή το δικαίωμα της κηδεμονίας των τέκνων αυτής {....} »²⁴⁹.

Εξάλλου, βρισκόμαστε σε μια εποχή όπου το νέο γυναικείο ιδεώδες αποδίδει στη γυναίκα τον ύψιστο ρόλο της μητέρας. Η συγκυρία του εθνικισμού εξαιτίας της παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αρχίζει να τροφοδοτεί την Μεγάλη Ιδέα²⁵⁰ και να αναζωπυρώνει τις ελπίδες για την προσάρτηση στο ελληνικό κράτος των υποδουλωμένων πρώην ελληνικών εδαφών (Δωδεκάνησα, Κρήτη, Θεσσαλία, Μακεδονία, νησιά του Αιγαίου).²⁵¹ Σε αυτό το πλαίσιο η μητρική ανατροφή υποσχόταν να ετοιμάσει γενναίους άνδρες έτοιμους να αγωνιστούν για την πατρίδα τους. Με τον τρόπο αυτό η γυναίκα αποκτά έναν κοινωνικό και εθνικό ρόλο.²⁵² Σύμφωνα με την Pateman, το ζήτημα ότι οι γυναίκες είχαν την ικανότητα να γεννούν παιδιά αποτελεί μια ειδοποιός διαφορά μεταξύ των δύο φύλων.²⁵³ Η ιδιότητα της μητρότητας εκλαμβάνονταν ως μια δεδομένη κατάσταση και ένα επιβεβλημένο καθήκον των γυναικών απέναντι στο κράτος {....} η ευημερία της τε πατρίδος, κοινωνία και οικογενείας, παρ' ημών εξηρηται {...} δι' ημών οι άνδρες γίνονται γενναίοι, τολμηροί, ερασταί της πατρίδος {...}²⁵⁴.

Ωστόσο, ενώ το καθήκον να πεθαίνεις για το κράτος συζητιέται αναφορικά μόνο για τους άνδρες, το ύψιστο πολιτικό καθήκον των γυναικών είναι η μητρότητα, δηλαδή να γεννήσουν και αν η φύση το επιτρέψει να χαρίσουν ζωή σε νέους, «μεγάλους πολίτας»²⁵⁵.

Με το να αποκλείονται όμως οι γυναίκες από το δικαίωμα της κηδεμονίας των τέκνων, υποβιβάζεται ο ρόλος τους ως μητέρων, ρόλος που ανάγεται σε εθνική

²⁴⁹ Στο ίδιο.

²⁵⁰ Για την γέννηση και τη σημασία της Μεγάλης Ιδέας βλ. Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πόλυτυπο, Αθήνα 1988.

²⁵¹ Σε όλες τις εκδοχές, η Μεγάλη Ιδέα σήμαινε οπωσδήποτε επικράτηση του ελληνικού στοιχείου στην Ανατολή, είτε με επανάσταση, είτε με ειρηνικά μέσα (βλ. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και.....*, ό.π., σ. 325). Ο πολιτικός που την οραματίστηκε όσο κανένας άλλος ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος, στα χρόνια του οποίου υλοποιήθηκε το όραμά του για τη Μεγάλη Ιδέα, ωστόσο για σύντομο χρονικό διάστημα, με την υπογραφή από τον ίδιο στις 10 Αυγούστου 1920 της Συνθήκης των Σεβρών (βλ. Νικηφόρος Διαμαντούρος/Θάλεια Δραγώνα/Τσαλαρ Κευντερ, *Ελλάδα και Τουρκία. Εκσυγχρονιστικές γεωγραφίες και χωρικές αντιλήψεις του έθνους*. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ. 52-53).

²⁵² βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 127.

²⁵³ βλ. Carol Pateman, *The Sexual Contract.*, Stanford University Press, Stanford 1988.

²⁵⁴ « Εάν είναι ατύχημα να γεννηθήτις γυνή», 10 (1887).

²⁵⁵ « Η σημερινή γυνή και το εαυτής καθήκον», 4 (1887).

αποστολή. Συνεπώς, υπονοείται από την συγγραφέα το αδύνατο της πραγματοποίησης του «φυσικού» σκοπού τους, εξαιτίας της απόκλισής τους από βασικά αστικά δικαιώματα.

Οι φεμινίστριες μέσα από τη διεκδίκηση του εν λόγω δικαιώματος, διεκδικούν την αναβάθμιση του ρόλου της γυναίκας στην οικογένεια. Η ευφυΐα της γυναίκας και το αίσθημα της μητέρας την καθιστούν ικανή να φέρει εις πέρας καθετί: *«όταν η γυνή αποκτήσει την ίδιαν αυτονομίαν συν τη ισχύ των μητρικών αυτής αρετών έξει και δύναμιν κοινωνική. Η ευφυΐα και η αισθηματικότητα αυτής και τοι επεκτείνουν τας ακτίνας αυτών πέραν της οικογένειας δεν θα παύσωσιν ουχ ήττον εδραΐουσαι εν τω πνεύματι της συζύγου και εν τη καρδιά της μητρός»*²⁵⁶.

Μέσα από το παράδειγμα της χήρας, στην οποία ο νόμος: *«{...} αναγνωρίζει επισήμως την χειραφέτησιν {...}»*²⁵⁷, τίγεται το θέμα της επιμέλειας των τέκνων, καθώς ξαφνικά μετά τον θάνατο του συζύγου της αναλαμβάνει για πρώτη φορά πολλές οικογενειακές υποχρεώσεις: *«Η χθές έτι αφανής και απαράδεκτος εν πάση επισήμω πολιτική ή κοινωνική πράξει {...}, η ουδέν ελευθέρως δυναμένη να εξασκήση δικαίωμα επί της ανατροφής η του μέλλοντος των τέκνων αυτής, μεταβάλλεται δια του θανάτου του συζύγου της αυτοστιγμεί εις διαχειριστήν και κηδεμόνα ου μόνον εαυτής και της ιδίας περιουσίας, αλλά και της των τέκνων»*²⁵⁸.

Συνεπώς, πώς είναι δυνατό να αναλάβει τόσο σημαντικές ευθύνες, από τη στιγμή που τις στερείται κατά τη διάρκεια του έγγαμου βίου. Εδώ, η Παρρέν, χρησιμοποιώντας τη χηρεία, ως απρόβλεπτο και μη αναστρέψιμο γεγονός, που μπορεί να συμβεί στην οποιαδήποτε γυναίκα, προσπαθεί να πείσει ότι ένας ακόμη λόγος που δικαιολογεί την χορήγηση του δικαιώματος της κηδεμονίας και στις γυναίκες είναι η προστασία της χήρας.

Σε άλλο πάλι σημείο οι φεμινίστριες τονίζουν την θλιβερή πραγματικότητα για τη θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία: *«{...} ψευτοβασιλίσσαι, με τα ακάνθινα στέμματα {...}»*²⁵⁹, προσπαθώντας με τον τρόπο αυτό να δείξουν ότι οι αξίες που προβάλλει το οικιακό ιδεώδες πρέπει να κατοχυρωθούν, διαφορετικά θα μείνουν μόνο στο χώρο των ιδεών: *«Παρ ημίν ιδία η θέσις της γυναικός είναι απηλπιστική {...}. Ως μήτηρ δεν έχει ουδέν νόμιμον δικαίωμα επί της ανατροφής και*

²⁵⁶«Τις η θέσις της γυναικός εν τε τη διαχειρίσει των κοινών πραγμάτων και εν τη οικογενεία», 59 (1888).

²⁵⁷«Πρέπει η γυνή να έρχηται εις δεύτερον γάμον», 111 (1889).

²⁵⁸Στο ίδιο.

²⁵⁹«Αληθινά Βασιλίσσαι», 912 (1907).

του μέλλοντος του τέκνου της. Ως πολίτης δεν δύναται να είναι κηδεμών ορφανών, {....}»²⁶⁰

Σε άλλο άρθρο η Παρρέν, χτίζοντας την επιχειρηματολογία της για να διεκδικήσει αστικά δικαιώματα, στη συχνή τακτική της να μην προκαλέσει την δυσαρέσκεια των ανδρών και γενικότερα την κοινή γνώμη, καθησυχάζει εξ αρχής ότι: «Δεν πρόκειται λοιπόν σήμερα περί της πολιτικής της γυναικός ψήφου. Πρόκειται απλώς περί προστατευτικών μέτρων, τα οποία η πολιτεία οφείλει να λάβη υπέρ της αδικουμένης γυναικός εις αυτό το αδιαφιλονείκητον βασιλείον της, τον οίκον, προς υπεράσπιση των υλικών και ηθικών συμφερόντων και αυτής και των τέκνων της»²⁶¹. Και πάλι η εξιδανίκευση του οίκου καθιστά επιτακτική την ανάγκη να τροποποιηθεί η άδικη νομοθεσία για τη γυναίκα, η οποία εκτός των άλλων αποκλίσεων: «δεν θεωρείται κατά τον νόμον ο φυσικός κηδεμών των τέκνων της, αφού ο σύζυγος δια της διαθήκης δύναται να τη αφαιρέση το δικαίωμα τούτο»²⁶².

Η επιλογή της Παρρέν να καθησυχάσει ότι δεν διεκδικεί το δικαίωμα ψήφου δεν είναι τυχαία. Η Ψαρρά αναφέρει ότι στο πρώτο φεμινιστικό ρεύμα πολλές φεμινίστριες έκριναν ότι οι κοινωνικές συνθήκες δεν ήταν ακόμα έτοιμες για την πολιτική χειραφέτηση των γυναικών. Εξάλλου βρισκόμαστε σε μία εποχή που και η παραμικρή «έξοδος» των γυναικών στο δημόσιο χώρο ερμηνευόταν ως πολιτική διεκδίκηση. Το ανωτέρω αποδεικνύεται και από τον ίδιο το σκοπό της Ένωσης των Ελληνίδων, που άντλησε τη νομιμοποίησή της από τον πόλεμο του 1897, ο οποίος σχετιζόταν με την φιλανθρωπία, την ίδρυση επαγγελματικών και οικοκυρικών σχολών καθώς και με εθνοφελείς δραστηριότητες των γυναικών των μεσαίων και ανώτερων τάξεων σε πολεμικές επιχειρήσεις (μέσω εράνων, παροχής νοσοκομειακής φροντίδας κ.τ.λ.). Η ύπαρξη της οργάνωσης μέσα από: «την οικειοποίηση του εθνικιστικού λόγου και την ταύτιση της γυναικείας δράσης με την αναμόρφωση της ελληνικής οικογένειας και του ελληνικού έθνους, την καθιστούν την αρχέτυπη ελληνική γυναικεία οργάνωση»²⁶³. Μετά την Ένωση των Ελληνίδων δημιουργήθηκαν και άλλες γυναικείες οργανώσεις, όπως το Εθνικό Συμβούλιο, το Λύκειο των Ελληνίδων, ο Πατριωτικός Σύνδεσμος, οι οποίες ήταν αποδεκτές από την ελληνική κοινωνία, καθώς προωθούσαν το έργο των Ελληνίδων ως μητέρων που ενδιαφέρονταν για το

²⁶⁰«Πέμπτον Έτος», 204 (1891).

²⁶¹«Και άλλαι επείγουσαι υπερ των γυναικών μεταρρυθμίσεις», 407 (1895).

²⁶²Στο ίδιο.

²⁶³Ψαρρά, «Μητέρα ή πολίτης;...», ό.π., σ. 95.

μεγαλείο του έθνους. Έτσι, καθώς η μητρότητα αποκτούσε κοινωνική και εθνική αποστολή, μπορούσαν οι φεμινίστριες να μεταπηδήσουν και στο πολιτικό πεδίο, όμως η ιδιότητα του πολίτη δεν εμφανιζόταν για αυτές ως ένα ατομικό δικαίωμα, αλλά ως μία υποχρεωτική συμπεριφορά των γυναικών απέναντι στο κράτος, που πήγαζε από φυσικές «γυναικείες» αρετές του φύλου τους.²⁶⁴ Η ψήφος θα αποτελέσει κατεξοχήν φεμινιστική διεκδίκηση στον μεσοπολεμικό φεμινισμό, με κύριο αίτημα ότι το δικαίωμα ψήφου αποτελεί προαπαιτούμενο για την ισότιμη κοινωνική ένταξη των γυναικών.²⁶⁵ Όμως, παρόλο που οι συγγραφείς του περιοδικού δεν διεκδικούν την ψήφο, ωστόσο την βάζουν σαν θέμα με το να δηλώνουν την μετριοπάθεια των διεκδικήσεών τους. Από την άλλη, δημοσιεύουν κατακτήσεις γυναικών άλλων χωρών για το θέμα αυτό. Μάλιστα, η Παρρέν το 1895, επίσημα διατύπωσε αίτημα για δημοτική ψήφο, διστάζοντας να προχωρήσει όμως σε αντίστοιχο αίτημα για τις βουλευτικές εκλογές.²⁶⁶

Προς επίρρωση, των επιχειρημάτων τους και πάλι χρησιμοποιούν παραδείγματα από άλλες χώρες. Στη Γαλλία, οι γυναίκες ήδη επιδιώκουν: « *Την ισότητα της μητρικής και πατρικής εξουσίας επί των τέκνων*»²⁶⁷, ενώ σε ένα συνέδριο στο Παρίσι για τα δικαιώματα της γυναίκας, γίνεται λόγος για το πώς είναι η ιδεώδης οικογένεια: « *{...} με την μητέρα απέναντι των τέκνων της χαίρουσαν τα αυτά με τον πατέρα δικαιώματα, με τους δύο αυτούς ιδρυτάς του οίκου εξασκούντας το έργο των σύμφωνα με την λογικήν και με την συναίσθησιν των αμοιβαίων καθηκόντων*»²⁶⁸. Με τον τρόπο αυτό υπονοείται ότι η γυναίκα θα πρέπει να έχει το δικαίωμα της επιμέλειας των παιδιών της, όπως άλλωστε το έχει και ο πατέρας, καθώς τα οικογενειακά τους καθήκοντά πρέπει να είναι αμοιβαία. Απόσπασμα του λόγου της Pauline Kergomard, γνωστής Γαλλίδας παιδαγωγού και φεμινίστριας, σε συνέδριο στις Βρυξέλλες για την οικογενειακή ανατροφή, παρατίθεται σε άρθρο. Μεταξύ των αξιώσεών της είναι και: « *Νόμον καθιερώνοντα εις τον γάμον την ισότητα των συζύγων. Διότι η φαινομενικώς ελευθέρα γυναίκα {...} δεν έχει κανέν νόμιμον*

²⁶⁴ Βλ. Ψαρρά, «Μητέρα ή πολίτης.....», ό.π., σ. 93-98.

²⁶⁵ Βλ. Αβδελά/Ψαρρά, «Εισαγωγή», ...ό.π., σ. 55- 57.

²⁶⁶ Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των ...*, ό.π., σ. 335-340.

²⁶⁷ « Τα δικαιώματα των γυναικών εν τη Παρισινή Βουλή», 381 (1895).

²⁶⁸ «Ο ριζοσπάστης βουλευτής κ. Βιβιάνη περί της οικογενείας του μέλλοντος», 633 (1900).

δικαίωμα δια τα ζωτικώτατα ζητήματα της ανατροφής των παιδιών της, της εκλογής του επαγγέλματός των, αλλ ούτε του γάμου των»²⁶⁹.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η δημόσια διάλεξη γερμανού δικαστή, μεταφρασμένη από την Μαρία Πινέλλη, που συμπεριλαμβάνεται σε τεύχος του έτους 1905. Το ερώτημα που τίθεται σε αυτήν, αφού προηγουμένως έχουν προσδιοριστεί οι ευθύνες ενός κηδεμόνα είναι ποιο από τα δύο φύλα είναι πιο κατάλληλο για να αναλάβει την κηδεμονία ενός παιδιού, σε περίπτωση που αυτό είναι ορφανό και από τους δύο γονείς ή μόνο από πατέρα και η μητέρα του τελέσει δεύτερο γάμο ή είναι τέκνο εκτός γάμου²⁷⁰.

Την απάντηση την έδωσε η ίδια η μεταρρύθμιση του Αστικού Κώδικα στη Γερμανία, που από 1^η Ιανουαρίου 1900, συμπεριέλαβε και την γυναίκα σε αυτό το λειτούργημα: « {...} ενεκρίθη ως κατάλληλος, και επεκυρώθη ως έχουσα την απαιτούμενην ικανότητα δι όλας τας παρουσιαζόμενας υπό της κηδεμονίας αυτοφυείς δυσκολίας»²⁷¹. Μάλιστα αυτή η σπουδαία τροποποίηση αποδίδεται από τον δικαστή σε γυναικείες πρωτοβουλίες. Ο νόμος εδώ εμφανίζεται αντικειμενικός, αποδίδοντας ισότητα στα δύο φύλα, δίκαιος και λογικός: «αφού είναι αποδεδειγμένον, ότι αι ψυχικαί δυνάμεις των δύο φύλων είνε ίσαι κατ αρχήν και ισότιμοι προς χρησιμοποίησιν»²⁷². Κατά την άποψη του δικαστή πάντως: «{...} η γυνή όχι μόνον είνε ίση με τον άνδρα, όπως αναλάβη την ευθύνην κηδεμόνος, αλλά και προτιμότερα και καταλληλοτέρα»²⁷³. Παρόλο που το συγκεκριμένο άρθρο είναι απλώς μια μετάφραση από τη γερμανική γλώσσα, χωρίς να υπάρχουν πουθενά σχόλια της Μαρίας Πινέλλη, ωστόσο έμμεσα τονίζεται η διαφορετική νομική κατάσταση που ισχύει στην Ελλάδα για το ζήτημα της κηδεμονίας, η οποία είναι τόσο άδικη.

Σε αντίθεση με την παραπάνω νομική κατάσταση, σε άλλο άρθρο παρουσιάζεται ο νομικός αποκλεισμός της Ελληνίδας από την επιμέλεια των τέκνων της, να συνδέεται με το γεγονός ότι η πολιτεία την αντιμετωπίζει ως ανόητη και ηλίθια: «Ενήλικα την τάσσει εις την ιδίαν κατηγορίαν με τους μωρούς και ηλιθίους, αφού την θέτει υπό διαρκή κηδεμονίαν και της αρνείται το ελάχιστον δικαίωμα και επί αυτών ακόμη των ανηλίκων τέκνων της»²⁷⁴. Για άλλη μια φορά με καυστικό σχόλιο

²⁶⁹«Αι παρασημοφορημένοι της Γαλλίας του 1910», 996 (1910).

²⁷⁰«Αι γυναίκες ως κηδεμόνες», 825 (1905).

²⁷¹Στο ίδιο.

²⁷²Στο ίδιο.

²⁷³Στο ίδιο.

²⁷⁴«Αι γυναίκες εις την Βουλήν», 784 (1904).

σχολιάζεται η έλλειψη αντικειμενικότητας και ουδετερότητας του νόμου και υπονοείται το πώς το δίκαιο συμβάλλει στην υποδεέστερη θέση των γυναικών.²⁷⁵ Το ανωτέρω επιτείνεται ακόμη περισσότερο από το γεγονός ότι το συγκεκριμένο δικαίωμα είναι «ελάχιστον», δείχνοντας με τον τρόπο αυτό η συγγραφέας, το αυτονόητο της ύπαρξης αντίστοιχης νομοθετικής πρόβλεψης και για τις γυναίκες. Στην επιχειρηματολογία της η Παρρέν, για να καταστήσει πιο εύηχο τον ισχυρισμό της, ισχυρίζεται ότι μια νομοθετική τροπολογία για τη βελτίωση της θέσης των γυναικών δεν θα ωφελήσει μόνο τις ίδιες. Το σημαντικότερο είναι ότι θα ωφελήσει τους ίδιους τους άνδρες και την κοινωνία: «{...} τας αγαθάς των οποίων συνεπειάς οι άνδρες και πάλιν αυτοί πρώτοι θα καρπούνται, είτε ως πατέρες και σύζυγοι ή αδελφοί, είτε ως μέλη κοινωνίας δικαίως κατηρτισμένης»²⁷⁶

Για να θεμελιώσει το επιχειρήμά της η Παρρέν για τον άδικο νόμο που στερεί τη γυναίκα από το δικαίωμα να είναι κηδεμόνας τέκνων, χρησιμοποιεί παράδειγμα από τη γυναικεία εμπειρία.²⁷⁷ Μια γυναίκα για παράδειγμα που ανήκει σε υψηλή τάξη, της οποίας η αδελφή έχει πεθάνει, δεν μπορεί να είναι εκ του νόμου κηδεμόνας του ανιψιού της, παρόλο που ο σύζυγος της θανούσης έχει συνάψει δεύτερο γάμο και παραμελεί το παιδί του: «{...} δεν είμαι καν κηδεμών του και δεν ημπορώ να επέμβω εις τίποτε, είπεν η νεαρά κυρία στενάζουσα. {...} δεν έχω τοιούτο δικαίωμα από τον νόμον. Επειδή δε δεν έχω αδελφόν, κηδεμόνες του ορφανού είναι ο πατέρας του και οι εκ πατρός συγγενείς του»²⁷⁸. Μέσα σε αυτό το ανδροκρατούμενο δικαϊκό σύστημα, οι εμπειρίες των γυναικών μοιάζουν να είναι εντελώς ανύπαρκτες. Η εμπειρία της ανισότητας που βιώνουν κάποιες γυναίκες γίνεται ο καλύτερος σύμμαχος της άποψης ότι ο νόμος χρήζει άμεσης τροποποίησης. Η Παρρέν με το παράδειγμα αυτό προσπαθεί να καταστήσει την αδικία των γυναικών ορατή. Ο νομοθέτης πρέπει να τις ακούσει, να λάβει υπόψη τις εμπειρίες τους και τα βιώματά τους για να επέλθει η δικαιοσύνη.²⁷⁹ Το γεγονός μάλιστα ότι αυτή η συγκεκριμένη γυναίκα του παραδείγματος είναι πλούσια δεν είναι τυχαίο. Η Παρρέν με τον τρόπο αυτό συνδυάζοντας την επιμελημένη ανατροφή με την οικονομική ευρωστία,

²⁷⁵Βλ Γιώτα Κραβαρίτου, *Φύλο και Δίκαιο. Η προβληματική της βαρύτητας των νομικών ρυθμίσεων στις έμφυλες κοινωνικές σχέσεις*, Παπαζήση, Αθήνα 1996, σ. 74-75.

²⁷⁶«Αι γυναίκες εις ...», ό.π.

²⁷⁷Όπως παρατηρεί η Χατζαρούλα: «η εμπειρία αποτελούσε για το φεμινιστικό κίνημα το υπόβαθρο της γυναικείας ταυτότητας, τη βάση πάνω στην οποία εδραζόταν η συλλογικότητά τους. (Χατζαρούλα, «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις...», ό.π., σ. 138.

²⁷⁸«Αι Ελληνίδες και ο νόμος», 732 (1903).

²⁷⁹Βλ Κραβαρίτου., *Φύλο και Δίκαιο.....*, ό.π., σ. 192-196.

προσπαθεί να αφυπνίσει την κοινωνία για τα κενά του νόμου που αδικεί ακόμη και εκείνες τις γυναίκες που ανήκουν σε υψηλές τάξεις. Με άλλα λόγια αδικεί εκείνες τις γυναίκες που πληρούν όλες τις προϋποθέσεις, προκειμένου να αναλάβουν την κηδεμονία και ανατροφή παιδιών.

Το παράδειγμα της αδελφής που δεν μπορεί να είναι νόμιμος κηδεμόνας του ανιψιού της, δεν είναι το μοναδικό. Το νομοθετικό πλαίσιο της εποχής σε περίπτωση διάζευξης των συζύγων, δίδει την επιμέλεια στον πατέρα: *«Αλλά δεν έχετε το δικαίωμα ούτε αυτά τα παιδιά, τα οποία εγενήσατε, να βλέπετε, εάν εξ υπαιτιότητας του συζύγου σας ευρεθήτε εις την ανάγκην να ζητήσετε διαζύγιον. Ο νόμος σας αποσπά τα παιδιά σας από την αγκάλην σας και τα εμπιστεύεται εις τον σύζυγόν σας, ο οποίος ημπορεί να ήναι άσωτος, αισχρός, σκληρός και ότι άλλο θέλετε ακόμη»*²⁸⁰. Την αδικία του νόμου έρχεται να αποδείξει και πάλι ένα παράδειγμα. Σύζυγος πλούσια και πάλι, επιθυμεί να ζητήσει διαζύγιο, καθώς ο άνδρας της είναι: *«{...} φαύλος, κακός και εις επίμετρον εχρεωκόπησε»*²⁸¹. Δυστυχώς όμως επειδή αν χωρίσει θα πρέπει να αφήσει το μικρό παιδί της *«έρμαιον της αθλιότητος κακού πατρός»*²⁸², καθώς είναι ο νόμιμος κηδεμόνας του σε μια τέτοια περίπτωση, αναγκάζεται να μην πάρει διαζύγιο. Η γυναικεία εμπειρία γίνεται και πάλι το καλύτερο επιχείρημα που καταδεικνύει την έμφυλη ανισότητα που παράγει ο νόμος.

Η νομοθεσία της εποχής εκείνης μπαίνει συχνά στο στόχαστρο των φεμινιστριών: *«Οι νόμοι, προϊόντα των έξεων και πράξεων των ανθρώπων, έρχονται εις επισφράγισιν του σκληρού και αδίκου αυτού καθεστώτος. Οι νομοθέται άνδρες, φυσικά, άνδρες σοφοί όλων των λαών, αλλά και δια αυτό εγωισταί περισσότερον, αντιγράφουν ο εις τον άλλον»*²⁸³. Οι νόμοι φτιάχνονται από άνδρες και για τους άνδρες και φαίνεται ότι καθιστούν *«αντικειμενικό και ουδέτερο ό,τι είναι προς το συμφέρον των ανδρών»*²⁸⁴. Στον εγωισμό και πάλι αποδίδεται έμφυλη διάσταση, αλλά αυτή τη φορά προστίθεται και ένα νέο στοιχείο· οι σοφοί άνδρες παρουσιάζονται από τη φύση τους ακόμη πιο εγωιστές και υπερόπτες, προσπαθώντας με τον τρόπο αυτό οι φεμινίστριες να δείξουν πόσο άδικο είναι, αναπόφευκτα, αυτό το ανδρικό σύστημα δικαίου. Παρόμοια παρατήρηση τίθεται και σε άλλο άρθρο: *«Οι κοινωνικοί νόμοι είναι κατασκευάσμα ιδικόν του και δι' αυτό είναι τόσον γενναίοι και*

²⁸⁰«Αι Ελληνίδες...», ό.π.

²⁸¹«Αι Ελληνίδες...», ό.π.

²⁸²«Αι Ελληνίδες...», ό.π.

²⁸³«Τα αιώνια θύματα», ό.π.

²⁸⁴Βλ Κραβαρίτου., *Φύλο και Δίκαιο*....., ό.π., σ. 192.

τόσον θωπευτικοί και τόσον επιεικείς»²⁸⁵. Η Παρρέν ξεκάθαρα κατακρίνει ότι οι άνδρες απολαμβάνουν τόσα προνόμια, όχι γιατί είναι από τη φύση τους ανώτεροι, αλλά πολύ απλά γιατί η κοινωνία είναι δομημένη ανδροκεντρικά, με αποτέλεσμα να υπάρχει έμφυλη ανισότητα εις βάρος των γυναικών.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι γυναίκες οι οποίες: «{....} και εις τα σπήτια μας ακόμη δεν ημπορούμεν να έχωμεν γνώμην {....}»²⁸⁶, δεν ελκύουν το ενδιαφέρον του νομοθέτη, ως εργαζόμενες, ως σύζυγοι, αλλά και ως μητέρες: «{....} ως μητέρα αδικουμένη και εις αυτά ακόμη τα ευγενή της μητρός καθήκοντα {....}»²⁸⁷. Οι φεμινίστριες επικαλούμενες εδώ την μητρότητα ως εξιδανικευμένη αρετή προσπαθούν να αποδώσουν στο φύλο τους τη θέση που του αρμόζει.²⁸⁸ Άλλωστε, η γυναίκα είναι εκείνη που στηρίζει το σπίτι, το οποίο συνήθως καταστρέφει ο άνδρας μέσα από τα πάθη του. Η γυναίκα σώζει τα παιδιά από την κακή επιρροή του πατέρα, αποτρέποντας αυτά από το κακό παράδειγμά του, εξασφαλίζοντας το ευτυχισμένο και υγιές μέλλον τους.²⁸⁹ Πώς είναι λοιπόν δυνατό να στερείται την επιμέλεια των παιδιών της;

Πιο συγκεκριμένα: «Θέλουν και κηρύττουν και βροντοφωνούν, ότι η γυναίκα πρέπει να είναι προ παντός μητέρα. Αλλά τότε, διατί ο νόμος της πέρνει το παιδί της και το ρίπτει εις τα χέρια μητρικής, όταν ο σύζυγος την βαρυνθή και την εγκαταλείψη; {....} Διατί επί της τύχης, επί του μέλλοντος του παιδιού της η γνώμη της δεν βαρύνει ως η του ανδρός; {....} Διατί; Πόσα δια τ ί θα ημπορούσε κανείς να αραδειάση και εις τα οποία ο νόμος σιωπά!»²⁹⁰.

Η διεκδίκηση της κηδεμονίας βασίζεται στην αναγκαιότητα της μητρικής παρουσίας, ρόλος άμεσα συνδεδεμένος με τη «φύση» της μητέρας. Η μητρότητα καθίσταται κοινωνική αποστολή καθώς η γυναίκα γεννά και αναθρέφει υγιείς και ευσυνείδητους πολίτες του ελληνικού κράτους: «{....} και οι εκτός τούτου σύζυγοι και πατέρες και υιοί, όλοι αυτοί, διότι επιτέλους γυναίκες τους εγέννησαν, και τους εγαλούχησαν και τους ανέθρεψαν, και τους μεγάλωσαν και με γυναίκας έζησαν και ζούν και συγχρωτίζονται και εις τας αγκάλας γυναικών αποθνήσκουν»²⁹¹.

²⁸⁵«Η ανατροφή...», ό.π.

²⁸⁶«Αληθινάί...», ό.π.

²⁸⁷«Αι Ελληνίδες εις τα τηλέφωνα», 944 (1908).

²⁸⁸Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 249.

²⁸⁹«Η Νέα Γυναίκα», 967 (1909).

²⁹⁰«Οι παλαιοί νόμοι...», ό.π.

²⁹¹«Αι γυναίκες...», ό.π.

Η Παρρέν ασκεί δριμυία κριτική στον Έλληνα νομοθέτη, για τον οποίο: «{....} γυναίκες δεν υπάρχουν και ούτε παιδιά. Η μάλλον υπάρχουν δια να φυλακίζονται {....} να εξευτελίζονται και να ταπεινώνονται. Αλλά όχι {....} και να ζούν και να προστατεύονται, όπως προστατεύονται οι περιουσίες και οι ιδιοκτησίες και τα αροτριώντα κτήνη»²⁹². Τονίζοντας με το παραπάνω την ανισότητα ανάμεσα στα φύλα, εξαιτίας του νομοθέτη που δεν αντιμετωπίζει την γυναίκα ως όμοια με τον άνδρα, η Παρρέν καυστική όσο ποτέ, ισχυρίζεται ότι το νομοθετικό σύστημα είναι σαθρό. Χρειάζονται νέοι νόμοι, προσαρμοσμένοι στις νέες κοινωνικές απαιτήσεις: «{....} όπου οι κώδικες είναι παλαιοί, συμπληρώνονται με νέους νόμους, οι οποίοι φυσικά επιβάλλονται και υπαγορεύονται από τις ανάγκες του νέου κοινωνικού καθεστώτος»²⁹³. Το τραγικό της υπόθεσης είναι ότι: «*Ημείς δεν έχουμε καν κώδικα προς μεταρρύθμισιν. {....} Έχουμε λοιπόν φυλλάδες, σημειώματα, πράγματα ανακατωμένα, {....} αραχνοσκεπασμένα {....} και από όλην αυτήν την σαπίλαν κρεμνούμεν τι; την ευτυχίαν της οικογενείας {....}*»²⁹⁴.

Ύστερα από είκοσι περίπου έτη κυκλοφορίας της Εφημερίδας των Κυριών, η Παρρέν πια φαίνεται να μην «μασάει» τα λόγια της: «*Η δ' Ελληνική Βουλή ποια έως τώρα νομοθετικά μέτρα είχε υποβάλει προς υπεράσπισιν της Ελληνίδος, είτε ως κόρης, είτε ως μητέρας και σύζυγον; Και ο Ελληνικός κώδιξ ποίας κατά τα τελευταία είκοσιν έτη υπέστη μεταρρυθμίσεις υπέρ της γυναικός, όπως έγεινεν εις όλον τον άλλον κόσμον*»²⁹⁵. Τα ερωτήματα είναι ρητορικά, ωστόσο αποτελούν τροφή για σκέψη για τους εκάστοτε κυβερνώντες που εμφανίζονται να ξεχνούν τον μισό ελληνικό πληθυσμό.

2.5. Αναγνώριση πατρότητας- δικαίωμα διατροφής

Από το πρώτο κίολας τεύχος της έκδοσης της Εφημερίδας των Κυριών, θίγεται το θέμα των τέκνων που αποκτώνται εκτός γάμου, όχι όμως υπό μορφή αξίωσης για αναγνώριση της πατρότητας για τα τέκνα αυτά, αλλά παρουσιάζεται ως μια από τις αρνητικές συνέπειες της αγαμίας των ανδρών: «*Η απόλυτος εν τω*

²⁹² «Οι παλαιοί νόμοι ...», ό.π.

²⁹³ «Οι παλαιοί νόμοι ...», ό.π.

²⁹⁴ «Οι παλαιοί νόμοι ...», ό.π.

²⁹⁵ «Οι Έλληνες φεμινιστάι», 956 (1908).

κοινωνικό βίω ελευθερία, η ανεύθυνος γονιμοποίησις και η απαλλαγή πάσης πατρικής υποχρεώσεως είναι το προσφιλέ των αγάμων πρόγραμμα»²⁹⁶.

Με τον τρόπο αυτό, ο άγαμος εμφανίζεται ως κοινωνική πληγή που κάνει κακό στον εαυτό του, στην οικογένεια και στην κοινωνία: «*δια της αγαμίας και εαυτόν αδικεί και την οικογένειαν και την πολιτείαν*»²⁹⁷, καθώς προσφέρει σε αυτήν τίποτε άλλο παρά: «*αθλίας και δυστυχείς υπάρξεις, απωφανισμένας της κοινωνίας και υπό το βάρος της ατιμίας της γεννήσεώς των εσαεί κυπτούσας{...}*»²⁹⁸.

Σε άλλο σημείο πάλι απαριθμούνται μια σειρά από δύσκολες καταστάσεις που βιώνει η γυναίκα της εποχής εκείνης, μεταξύ των οποίων: «*Εις ποίον επιπίπτουσι τα βάρη των νόθων τέκνων; εις τας γυναίκας*»²⁹⁹, θίγοντας έμμεσα και πάλι η Παρρέν το ζήτημα της αναγνώρισης της πατρότητας των νόθων τέκνων.

Χρησιμοποιώντας την γυναικεία εμπειρία³⁰⁰ η Παρρέν προσπαθεί να αποδείξει πόσο σημαντικό είναι το ζήτημα των νόθων τέκνων που «εγκαταλείπονται» από τον πατέρα. Το παράδειγμα έρχεται από τις γυναικείες φυλακές, όπου μια νεαρά κρατούμενη φόνευσε το εκτός γάμου γεννηθέν παιδί της, ενώ ήταν βρέφος. Προσπαθώντας η συγγραφέας να κερδίσει τον οίκτο και την συμπόνια των αναγνωστών για την νέα αυτή κρατούμενη, η οποία: «*Μόλις δεκαπενταέτις, έρημος, ορφανή, απροστάτευτος, εγένετο μήτηρ*»³⁰¹, ρίχνει την ευθύνη της πράξης της στην: «*{...}κοινωνίαν και την πολιτείαν, αίτινες δια της αστοργίας και των παραλόγων νόμων των άγουσι την ανθρωπότητα εις το έγκλημα*»³⁰², αλλά και στον άνδρα: «*Ο ηθικός δε της πράξεώς της υπεύθυνος, ο ώριμος ήδη ανήρ, ο μη σεβασθείς ούτε την νεότητα, ούτε το κάλλος, ούτε την τιμήν της ατυχούς κόρης, είναι ελεύθερος και ευτυχής, θεωρείται τίμιος άνθρωπος και δικαιούται να καταστρέψη ηρωικότητα την ευτυχίαν όσων άλλων νεανίδων θελήση, χωρίς ουδείς να τω ζητήση λόγον δια τας απανθρώπους και επονειδίστους αυτάς πράξεις του*»³⁰³.

²⁹⁶ «Φόρος επί των αγάμων», 1 (1887).

²⁹⁷ Στο ίδιο.

²⁹⁸ Στο ίδιο.

²⁹⁹ «Πέμπτον...», ό.π.

³⁰⁰ Η εμπειρία των γυναικών για την καταπίεση και την κυριαρχία που υφίστανται, χρησιμοποιείται συχνά στον φεμινιστικό λόγο, καθώς μέσω αυτής οι γυναίκες μπορούν να αποκαλύψουν πραγματικότητες, που οι άλλοι, οι «καταπιέζοντες» δεν μπορούν να αντιληφθούν (Βλ Κραβαρίτου., *Φύλο και Δίκαιο*....., ό.π., σ. 59- 60)

³⁰¹ «Μία επίσκεψις εις τας γυναικείας φυλακάς», 382 (1895).

³⁰² Στο ίδιο.

³⁰³ Στο ίδιο.

Η αναπαράσταση εδώ σε περίπτωση γέννησης τέκνων εκτός γάμου είναι εκείνη του ώριμου άνδρα που εκμεταλλεύεται σεξουαλικά τη νέα, άπειρη, αθώα και απροστάτευτη χωρική και στη συνέχεια χωρίς δισταγμό και αίσθημα ευθύνης, την εγκαταλείπει αδιαφορώντας για το αν θα φέρει στον κόσμο το παιδί του.³⁰⁴ Για άλλη μια φορά οι φεμινίστριες χρησιμοποιούν την διχοτομία άνδρας/γυναίκα παρουσιάζοντας τον άνδρα από τη φύση του με ελαττώματα, σε αντίθεση με το γυναικείο ιδεώδες που θέλει τον ψυχισμό της γυναίκας να ταυτίζεται με την τρυφερότητα, την αγνότητα και την αγαθότητα.

Τα παραδείγματα από άλλες χώρες και πάλι είναι πλούσια. Στη Γαλλία υπάρχει ήδη ομάδα βουλευτών για την διεκδίκηση γυναικείων δικαιωμάτων, όπου μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται η: «{...} κατάργησιν των βαρβάρων αρχών, αίτινες βαρύνουν επί της τύχης των νόθων, και την πολιτικήν ισότητα των νόθων και νομίμων τέκνων»³⁰⁵. Το θέμα των εργασιών γυναικείου συνεδρίου στη Γαλλία το έτος 1900 βρίσκεται στο επίκεντρο, με το ζήτημα της αναγνώρισης της πατρότητας να απασχολεί: «Το ζήτημα της ευθύνης και των υποχρεώσεων του ανδρός απέναντι της γυναικός και των εξ αυτής αποκτωμένων τέκνων εκτός του γάμου, απησχόλησε την συνεδρίαν του β' τμήματος»³⁰⁶. Αποτέλεσμα του συνεδρίου, σύμφωνα με το άρθρο, υπήρξε η οπωσδήποτε πρωτοποριακή πρόταση για τα δεδομένα της τότε ελληνικής κοινωνίας, ο άνδρας να υποχρεούται δια νόμου να συντηρεί την μητέρα του εκτός γάμου τέκνου του για σαράντα ημέρες μετά τον τοκετό, το δε τέκνο να υποχρεώνεται να το συντηρεί μέχρι την ηλικία των δεκαέξι ετών.

Δώδεκα χρόνια αργότερα αναφέρεται ότι στη Γαλλία ψηφίστηκε νόμος που αναγνωρίζει το δικαίωμα της δικαστικής αναγνώρισης της πατρότητας για τα τέκνα εκτός γάμου, υπό κάποιες προϋποθέσεις: «Η εκτός του νομίμου γάμου πατρότης δύναται να αναγνωρισθή από δικαστηρίου»³⁰⁷. Αλλά και: «Η Ελβετία, η Γερμανία, η Ρωσσία και η Γαλλία {...} καθιερώσαντες και το σύστημα της αναζήτησεως της πατρότητος και της υποχρεώσεως του ανδρός προς διατροφήν και της γυναικός {...} και

³⁰⁴ Η ιστορία των γυναικών από την αρχή της ασχολήθηκε με τις αναπαραστάσεις και τους λόγους που διαμορφώθηκαν για το φύλο και τις γυναίκες κι αυτό γιατί τα στοιχεία αυτά δεν ήταν στατικά στο φάσμα της ιστορίας, αναδεικνύοντας με τον τρόπο αυτό την πρωταρχική θέση της φεμινιστικής θεωρίας, σύμφωνα με την οποία το φύλο είναι κατασκευή του πολιτισμού (Βλ. Εφη Αβδελά/ Αγγέλικα Ψαρρά, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν. Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών», στο Αβδελά/Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες...*, ό.π., σ. 48-49).

³⁰⁵ «Τα δικαιώματα των γυναικών», ό.π.

³⁰⁶ «Αι εργασίαι του γυναικείου συνεδρίου: Ημέρα Πέμπτη», 628 (1900).

³⁰⁷ «Η αναζήτησις της πατρότητος», 1027, (1912).

του παιδιού{...} »³⁰⁸. Επιπλέον, στη Φιλανδία χάρη στις γυναίκες βουλευτές που εκλέγονται τα τελευταία πέντε χρόνια, επετεύχθη η: «αφομοίωσις υπό αστικήν άποψιν των νόθων προς τα νόμιμα παιδιά {...}»³⁰⁹ Με όλες αυτές τις αναφορές στο δικαιοσύνη σύστημα των άλλων χωρών, οι φεμινίστριες προσπαθούν να αφυπνίσουν την ελληνική κοινωνία και τους Έλληνες βουλευτές, για την εισαγωγή αντίστοιχων νομοθετικών ρυθμίσεων και στην Ελλάδα.

Αλλά και στη Γερμανία: «η πολιτεία εθέσπισε νόμον προς αναζήτησιν της πατρότητος των νόθων τέκνων και προς υποχρεωτικήν συντήρησιν αυτών»³¹⁰, ενώ και στην Ιαπωνία: «παιδιά νόθα και εγκαταλειμμένα»³¹¹ δεν υπάρχουν, καθώς σε αυτή τη χώρα: «τα παιδιά δεν ατιμάζονται και διαφθείρονται και δεν πληρώνουν αυτά, ως γίνεται εις την Ευρώπην, δια τας αμαρτίας των γονέων»³¹².

Σε άλλο άρθρο πάλι, κατακρίνεται νομοσχέδιο κατά το οποίο οι στρατιώτες, που είναι τέκνα εκτός γάμου, δεν έχουν τα ίδια δικαιώματα με τα εντός και συγκεκριμένα δεν θεωρούνται προστάτες εκ του νόμου για την μητέρα τους. Η μητέρα αυτή: «{...}αφού προδίδεται εις το ευγενέστερον των αισθημάτων της, αφού δια παντός μέσου χάνει ό,τι έχει πολύτιμον εις τον κόσμον, αφού καταδικάζεται να φέρη αυτή και μόνη τας υποχρεώσεις της συντηρήσεως και τας ευθύνας του μέλλοντος των εκτός του γάμου γεννωμένων τέκνων της, καταδικάζεται δια του εν λόγω νομοσχεδίου να στερήται ακόμη και εις το γήρας της του στηρίγματος και της προστασίας του υιού, ην ο νόμος προβλέπει δια την νόμιμον μητέρα»³¹³. Βλέπουμε εδώ ότι και πάλι αναπαράγεται η ίδια εικόνα, αυτή της γυναίκας θύμα και ταυτόχρονα της γυναίκας ηρωίδας που με αυταπάρνηση μεγαλώνει το παιδί της, καθιστάμενη με τον τρόπο αυτό «ανώτερη» από την κοινωνική ομάδα των ανδρών, οι οποίοι την εκμεταλλεύονται και την εγκαταλείπουν.

Την ίδια στιγμή, οι βουλευτές, αν και θεωρούνται «πολιτισμένοι» παρομοιάζονται με τους «αγρίους» που καίνε τις γυναίκες,: «Οι καταδικάζοντες μίαν μεγάλην κατηγορίαν γυναικών, τας οποίας μεταχειρίζονται ως σκεύη ηδονής, εις την πλήρη από τα παιδιά των εγκατάλειψιν εις το γήρας των, βεβαίως δεν διαφέρουν πολύ

³⁰⁸«Η τιμή», ό.π.

³⁰⁹«Τι έκαμαν αι γυναίκες βουλευταί της Φιλανδίας εις πέντε έτη», 1027 (1912).

³¹⁰«Η λογοδοσία του ΧΙΧ αιώνο», 646 (1900).

³¹¹«Αι γυναίκες της Ιαπωνίας», 780 (1904).

³¹²Στο ίδιο.

³¹³«Τα αιώνια θύματα», 793 (1904).

από τους αγρίους, οι οποίοι τας καίουν»³¹⁴. Και μάλιστα συγκρινόμενοι μαζί τους συμπεριφέρονται ακόμη πιο απάνθρωπα, αφού εκτός από το κακό που προξενούν στις ίδιες τις γυναίκες: «*Αφαιρούν από τα παιδιά αυτά το δικαίωμα να έχουν έν όνομα και μίαν θέσιν εις την κοινωνικήν ιεραρχίαν. Αφαιρούν από αυτά την ηθικήν προστασίαν και την υλικήν μέριμνα του πατρός. Θέτουν επί του μετώπου των, μίαν ανεξίτηλων σφραγίδα ατιμίας και ονειδούς, χωρίς τα δυστυχή αυτά παιδιά να πταίουν ποσώς δια την δυστυχίαν, εις ήν κατεδικάσθη και η μητέρα των εις όλην της την ζώήν*»³¹⁵.

Η Παρρέν με το επιχείρημα αυτό, προσπαθεί να προκαλέσει την τροποποίηση αυτού του άδικου νομοσχεδίου, επικαλούμενη αυτή τη φορά το statusquotων βουλευτών, το οποίο δεν δικαιολογεί τέτοιες αντιλήψεις, που θα περίμενε κανείς σε πρωτόγονους και απαίδευτους λαούς.

2.6. Συμμετοχή σε οικογενειακά συμβούλια

Από το πρώτο έτος της έκδοσης της Εφημερίδας των Κυριών θίγεται το θέμα της στέρησης του δικαιώματος της γυναίκας να συμμετάσχει στα οικογενειακά συμβούλια: «*{...}οι νόμοι μας ουχ ήττον αποποιούνται αυτή το δικαίωμα παραστάσεως εις τα οικογενειακά συμβούλια*»³¹⁶. Χαρακτηριστικό είναι ότι στα συμβούλια αυτά έχει το δικαίωμα να συμμετέχει: «*ο απώτατος και εξ αγχιστείας ψυχρός και αδιάφορος συγγενής ανήρ*»³¹⁷

Το θέμα δηλαδή της συμμετοχής των μελών σε ένα οικογενειακό συμβούλιο παρουσιάζεται να κρίνεται από την κοινωνία με βάση το φύλο και όχι με βάση το πραγματικό ενδιαφέρον για το συμφέρον της οικογένειας.³¹⁸ Η γυναίκα θεωρείται κατώτερη και ανάξια να έχει λόγο, ακόμη και για θέματα που αφορούν την δική της οικογένεια, σε σχέση με έναν «*ψυχρό και αδιάφορο*» μακρινό συγγενή, ο οποίος μπορεί: «*δια της ψήφου του να καταστρέψη πολλάκις το μέλλον ολοκλήρου της*

³¹⁴ Στο ίδιο.

³¹⁵ Στο ίδιο.

³¹⁶ «Αι γυναίκες και...», ό.π.

³¹⁷ Στο ίδιο.

³¹⁸ Η Βασιλειάδου παρατηρεί ότι οι ελληνικές έρευνες για το φύλο και την οικογένεια παραμένουν λιγοστές, παρόλο που η οικογένεια είναι ένα πλούσιο πεδίο έρευνας για τους ιστορικούς. Οι φεμινίστριες ιστορικοί ανέδειξαν τις ιεραρχικά δομημένες έμφυλες σχέσεις, μέσα από τους τομείς της εκπαίδευσης, της μισθωτής εργασίας, χωρίς να δώσουν έμφαση στην οικογένεια ως ξεχωριστό πεδίο μελέτης. Βλ. Δήμητρα Βασιλειάδου, «Όταν η ιστορία της οικογένειας συνάντησε την ιστορία του φύλου», στο Γκότση, Διαλέτη, Φουρναράκη (επιμ.), *Το Φύλο στην..., ό.π.*, σ. 199-204).

οικογενείας αυτής»³¹⁹. Συνεπώς, η συγγραφέας υπονοεί ότι λογικό και αυτονόητο θα ήταν ο νόμος να χορηγεί το δικαίωμα αυτό στις γυναίκες, καθώς ο «φυσικός» προορισμός αυτής είναι η δημιουργία οικογένειας,³²⁰ όμως αντ' αυτού: «{...}οι πολιτικοί νόμοι ευρίσκονται ως προς το ζήτημα τούτο εις αντίφασιν προς το φυσικόν δίκαιον»³²¹.

Και πάλι στην επιχειρηματολογία της Παρρέν, το παράδειγμα των άλλων χωρών δεν λείπει: «*Εν Γαλλία, εν Νορβηγία, εν Γερμανία, εν Ελβετία σχετικά νομοσχέδια εισήχθησαν εν τοις κοινοβουλίοις και η τύχη των γυναικών εβελτιώθη επαισθητώς*»³²², για να ενισχύσει τον απώτερο στόχο της που είναι η νομοθετική μεταρρύθμιση με την οποία θα επιτραπεί στη γυναίκα η συμμετοχή της στα οικογενειακά συμβούλια: «*Εις τους νομικούς{...} εναπόκειται η εγκαινίασις νέας νομοθετικής περιόδου, μελλούσης να εξαφανίση την εν τω κώδηκι ανωμαλίαν ταύτην, δι' ης νομιμοποιείται η μεταξύ ανδρός και γυναικός άδικος ανισότης*»³²³.

Το δίκαιο εδώ δεν είναι για την Παρρέν αντικειμενικό και ουδέτερο ανάμεσα στα δύο φύλα, παράγει έμφυλες ανισότητες με τέτοιο τρόπο που τις κάνει να φαίνονται «φυσικές», αφού τις νομιμοποιεί, και για τον λόγο αυτό οι ρυθμίσεις που περιέχουν διακρίσεις κατά των γυναικών, καθιστώντας αυτές μια υποδεέστερη έμφυλη κοινωνική ομάδα, πρέπει να τροποποιηθούν. Αίτημα είναι η αναγνώριση του ίδιου νομοθετικού καθεστώτος, τόσο για τον άνδρα όσο και για την γυναίκα³²⁴.

Το θέμα της συμμετοχής στα οικογενειακά συμβούλια επανέρχεται από την Παρρέν λίγα χρόνια αργότερα σε άρθρο της, όταν εκείνη ζητάει επείγουσες μεταρρυθμίσεις υπέρ των γυναικών. Ένα από τα θέματα αφορά ότι: «*εις τα οικογενειακά συμβούλια η γυνή, ο πρώτος της οικογενείας στυλοβάτης, δεν δύναται να λάβη μέρος*»³²⁵. Η Παρρέν ακολουθεί το οικιακό ιδεώδες της εποχής εκείνης και επικαλείται την νοσηματοδότηση της γυναίκας ως «ηθικό στυλοβάτη» του σπιτιού, η οποία αδικείται αφού στερείται αυτού του δικαιώματος. Η ίδια επικαλείται την ανθρώπινη υπόσταση αυτής, για να ζητήσει την αλλαγή της άδικης νομοθεσίας που

³¹⁹ Στο ίδιο.

³²⁰ Όπως παρατηρεί η Βαρίκα τους δύο τελευταίους αιώνες το φυσικό δίκαιο έχει μετατραπεί σε δίκαιο που ταιριάζει στη φύση του κάθε φύλου και έτσι οι γυναίκες μπορούν να διεκδικήσουν δικαιώματα μόνο με τρόπο που ταιριάζει στη φύση τους (Βλ. Ελένη Βαρίκα, «Γυναικείο ζήτημα ή ζήτημα της δημοκρατίας;», στο Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, *Το φύλο των...*, ό.π., σ. 514).

³²¹ Στο ίδιο.

³²² Στο ίδιο.

³²³ Στο ίδιο.

³²⁴ Βλ. Κραβαρίτου., *Φύλο και Δίκαιο.....*, ό.π., σ. 22-27.

³²⁵ «Και άλλα...», ό.π.

θα φέρει την ισότητα στα δύο φύλα: «{...} αλλ' είναι ον λογικόν, με συνείδησιν, με ευφυΐαν {...}»³²⁶. Συνεπώς από τη στιγμή που είναι «ομοούσια με τον άνδρα τίποτε δεν δικαιολογεί μια μεταχείριση διαφορετική»³²⁷.

Σε άλλο σημείο πάλι η Παρρέν με ειρωνικό τρόπο σχολιάζει ότι: «*Ημείς εδώ, αι, κατά το πολύ, ψευτοβασιλίσσαι, με τα ακάνθινα στέμματα*»³²⁸ είμαστε εκείνες οι οποίες: «*και εις τα σπίτια μας ακόμη δεν ημπορούμεν να έχωμεν γνώμην*»³²⁹. Έμμεσα θίγεται και εδώ το θέμα της συμμετοχής στα οικογενειακά συμβούλια, τονίζοντας η συγγραφέας την μεγάλη αντίθεση που υπάρχει ανάμεσα στο γυναικείο ιδεώδες της εποχής, που φαντάζεται την γυναίκα «*βασιλίσσα*» στο σπίτι της και στην σκληρή πραγματικότητα που αποκλείει τη γυναίκα ακόμη και από το ελάχιστο δικαίωμα να έχει γνώμη σε οικογενειακά ζητήματα.

2.7. Αδυναμία παράστασης ως μάρτυρας στα δικαστήρια

Στην Εφημερίδα των Κυριών, ο νόμος εμφανίζεται να κατατάσσει την γυναίκα: «*Μεταξύ των ανηλίκων, των ηλιθίων, των αναπήρων και των παραφρόνων*»³³⁰. Παρόμοιες εκφράσεις άλλωστε αναφέρονται σε όλα τα χρόνια έκδοσης του περιοδικού. Αυτό συμβαίνει γιατί η γυναίκα στερείται αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων σε σχέση με τον άνδρα.³³¹ Παρόλο που δεν υπάρχει εδώ ρητή αναφορά στον τρόπο με τον οποίο η ανδροκρατούμενη κοινωνία «*κατασκευάζει*» τη γυναίκα, ωστόσο έχουμε μια έμμεση αναφορά στο κοινωνικό φύλο.³³²

Ένα σημαντικό αστικό δικαίωμα από το οποίο αποκλείεται η γυναίκα είναι αυτό της αδυναμίας παράστασής της ως μάρτυρας στα δικαστήρια και σε νομικές πράξεις. Μέσα από αυτή τη νομική πρόβλεψη της εποχής, επιβεβαιώνεται η άποψη της Σκουτέρη ότι η σχέση ανάμεσα στο αρσενικό και το θηλυκό αποτελεί σχέση αντίθεσης/διαφοράς/ασυμμετρίας υπό την έννοια της ανισότητας σε βάρος των

³²⁶«Και άλλαι...», ό.π.

³²⁷ Βλ. Κραβαρίτου, *Φύλο και Δίκαιο*....., ό.π., σ. 22- 27.

³²⁸«Αληθιναί ...», ό.π.

³²⁹ Στο ίδιο.

³³⁰«Η σύζυγος οφείλει να είναι...», ό.π.

³³¹Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*...., ό.π., σ. 314.

³³² Όπως αναφέρει η Godelier: «*Οι γυναίκες είναι κοινωνικό φύλο επειδή έχουν βιολογικό φύλο. Ό,τι ονομάζουμε κοινωνικό φύλο, ανδρικό ή γυναικείο, είναι το σύνολο των γνωρισμάτων που αποδίδονται από μία κοινωνία στα άτομα ανάλογα με το αν γεννήθηκαν άνδρες ή γυναίκες*» (Γκοντελιέ, «*Γυναίκες, κοινωνικό...*», ό.π., σ. 25).

γυναικών σε συγκεκριμένο κοινωνικοπολιτιστικό πλαίσιο και κατ' επέκταση πρόκειται για σχέση εξουσίας, αφού ο άνδρας υπερέχει της γυναίκας.³³³ Το θέμα θίγεται ήδη από το έτος 1888: *«Αναγνωρίζει μεν τη γυναίκα το δικαίωμα του να συντελέσει δια της μαρτυρίας αυτής εις θανατικήν καταδίκην ενός ανθρώπου, ουχί όμως και να χρησιμεύσει ως μάρτυς – όσο ανεπτυγμένη, ενάρητος και σοφή καν η αυτή – οίας δήποτε ενώπιον συμβολαιογράφου τελουμένης πολιτικής ή νομικής πράξεως {....}»*³³⁴. Εδώ η Παρρέν επισημαίνει την αδικία και την αντίφαση του νόμου, ο οποίος ενώ της δίνει το δικαίωμα να εισακουσθεί ως μάρτυρας σε περίπτωση θανατικής ποινής, εντούτοις δεν της επιτρέπει να χρησιμεύσει ως μάρτυρας σε συμβολαιογραφικές πράξεις, ακόμη και αν είναι μορφωμένη και ικανή. Για άλλη μια φορά ο νόμος παράγει και αναπαράγει έμφυλες ανισότητες, και αποκλείει τις γυναίκες από δικαιώματα μόνο και μόνο επειδή έτσι απλά θεωρούνται από την ανδροκρατούμενη κοινωνία κατώτερες.

Χαρακτηριστική είναι η δυσαρέσκεια και η ειρωνεία με την οποία η Παρρέν, αντιμετωπίζει αυτή την αδικία: *«ενώ αντ' αυτής δέχεται τον πρώτον τυχόντα άγνωστον διαβάτην, τον ρακένδυτον πολλάκις τυχοδιώκτην, ίνα πιστοποιήση την ταυτότητα προσώπου τινός ή χρησιμεύσει ως μάρτυς μεταξύ δύο συμβαλλομένων»*³³⁵. Η γυναίκα δεν συγκρίνεται από την συγγραφέα έτσι απλά με τον άνδρα, αλλά με τον «ρακένδυτο τυχοδιώκτη», δηλαδή με χαμηλότερη κοινωνική τάξη. Η τάξη φαίνεται να έχει διαφορετικό νόημα για τους άνδρες και διαφορετικό για τις γυναίκες, καθώς το να ανήκει ένας άνδρας (εν προκειμένω ο αχθοφόρος) στην κατώτερη κοινωνική τάξη δεν τον αποκλείει από θεμελιώδη δικαιώματα, σε αντίθεση με τη γυναίκα που ακόμη κι αν ανήκει στην ανώτερη κοινωνική τάξη, στερείται αυτών.

Από τη διαπλοκή αυτή του φύλου και της τάξης πάλι η γυναίκα βγαίνει ηττημένη. Η σύγκριση αυτή είναι τόσο έντονη, ακριβώς για να δείξει το παράλογο του νόμου. Η διαπλοκή του φύλου και της τάξης, το πώς συγκροτούνται αυτές οι έννοιες, αλλά και το πώς κατασκευάζονται κοινωνικά η έμφυλη και η ταξική ταυτότητα έχει αποτελέσει αντικείμενο διερεύνησης των ιστορικών φεμινιστριών.³³⁶

Σε παρόμοιο πλαίσιο κινείται και η αναφορά λίγα χρόνια αργότερα: *«Απέναντι οίας δήποτε αστικής πράξεως ο πρώτος αχθοφόρος του δρόμου έχει*

³³³(Βλ. Σκουτέρη-Διδασκάλου, *Ανθρωπολογικά για...*, ό.π., σ.124-125).

³³⁴«Αι γυναίκες και ...», ό.π.

³³⁵«Αι γυναίκες και ...», ό.π.

³³⁶Αβδελά/ Ψαρρά, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν...», ό.π., σ. 49.

μεγαλείτερα δικαιώματα από τη γυναίκα και η μαρτυρία του πρώτου ηλιθίου και μεθύσου εις πάσαν συμβολαιογραφικήν πράξιν έχει το κύρος, το οποίον δεν έχει η μαρτυρία της πλέον εντίμου, ανεπτυγμένης και οικονομικώς ανεξαρτήτου γυναικός»³³⁷.

Αλλά και σε άλλο σημείο: «Ισοβίως θεωρείται υπό του νόμου ανήλιξ και ανίκανος»³³⁸. Η επεξήγηση αυτής της καυστικής παρατήρησης έρχεται αμέσως παρακάτω, όπου εκτός από την στέρηση άλλων αστικών δικαιωμάτων, στερείται και το ακόλουθο δικαίωμα: «Ως πολίτης δεν δύναται {...} να παρουσιασθή ως μάρτυς εις οιανδήποτε νόμιμον πράξιν»³³⁹.

Σε άλλο άρθρο πάλι, η θέση της γυναίκας σχολιάζεται ξανά ότι είναι νομικά ίδια με τους ανήλικους, τους ηλίθιους και τους εγκληματίες: «Η γυνή κατά τους τέως νομοθέτας είναι πάντοτε ύπαρξις ανίκανος, τάσσεται δε προκειμένου περί προνομίων εις την αυτήν κατηγορίαν με τους ανηλικούς, τους ηλιθίους και τους εγκληματίας»³⁴⁰. Η αδικία του νόμου εμφανίζεται για άλλη μια φορά και στο ό,τι: «Εις πάσαν συμβολαιογραφικήν πράξιν η γυνή δεν δύναται να χρησιμεύση ως μάρτυς, ενώ ο τυχόν διαβατικός αχθοφόρος έχει πλήρες το δικαίωμα τούτο»³⁴¹. Και σε αυτή την περίπτωση έχουμε μια ταξική προσέγγιση του θέματος.³⁴² Η γυναίκα και πάλι συγκρίνεται με «κατώτερη» κοινωνική τάξη, την οποία αναπαριστά ο αχθοφόρος στο συγκεκριμένο απόσπασμα, και βγαίνει τελευταία. Οι γυναίκες εδώ εμφανίζονται ως μια κοινωνική ομάδα με συλλογική ταυτότητα. Θα τολμούσαμε να πούμε ότι εμφανίζονται ακόμα και ως μια αυτοτελής κοινωνική τάξη, η οποία συγκρινόμενη με την τάξη στην οποία ανήκει ένας αχθοφόρος, βρίσκεται σε κατώτερη βαθμίδα. Συνεπώς, το ζήτημα της διαφορετικής νομικής αντιμετώπισης των δύο φύλων, βασίζεται καθαρά πάνω στην έμφυλη αδικία που υπάρχει στην κοινωνία. Ο νόμος αποτυπώνει την έμφυλη ανισότητα που υπάρχει αλλά την αναπαράγει κιόλας.³⁴³

³³⁷«Αι γυναίκες εις ...», ό.π.

³³⁸«Πέμπτον...», ό.π.

³³⁹«Πέμπτον...», ό.π.

³⁴⁰«Και άλλαι επείγουσαι ...», ό.π.

³⁴¹«Και άλλαι επείγουσαι ...», ό.π.

³⁴² Για το πώς οι έμφυλες διαφορές επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο σχηματίζονται οι τάξεις βλ. Leonore Davidoff /CathrineHall, *Family fortunes: men and women of the English middle class, 1780-1850*, Routledge, London 2002.

³⁴³ Για τον ρόλο του δικαίου στην κοινωνική συγκρότηση των φύλων η Πομάτα ισχυρίζεται ότι ο νομικός λόγος είναι ένας τομέας μέσω του οποίου μπορεί να μελετηθεί η ιστορία των φύλων, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: «Αρκεί να ανοίξουμε τα αρχεία νομολογίας των αρχών των Νέων Χρόνων στους τίτλους *Masculus* ή *Foemina* για να βρούμε εκεί μακροσκελείς διατριβές πάνω στις διαφορές μεταξύ των φύλων μπροστά στο δίκαιο» (Βλ. Τζάνα Πομάτα, «Η ιστορία των γυναικών, ιστορία του

Στη Μεγάλη Βρετανία η διασύνδεση του φεμινιστικού και σοσιαλιστικού κινήματος κατέστησε το θέμα της διαμόρφωσης της ταξικής συνείδησης κομβικό για την ιστορία των γυναικών.³⁴⁴ Η Steedman παρατηρεί ότι ο τρόπος με τον οποίο εκφράζεται η αμφισβήτηση από τις φεμινίστριες για τις τάξεις, δείχνει ότι οι γυναίκες αυτές υπονοούν, εκτός των άλλων, ότι η ταξική ταυτότητα είναι κυρίως ανδρική και ότι μέσα στην οργάνωση των τάξεων εκλείπουν οι γυναίκες.³⁴⁵

Χαρακτηριστικό είναι και πάλι το παράδοξο του νόμου ότι ενώ σε περίπτωση ποινικής δίωξης, η γυναίκα υφίσταται τις ίδιες ποινικές συνέπειες με τον άνδρα και αντιμετωπίζεται σαν να είναι ο λογικότερος ανήρ, στη δε περίπτωση του δικαιώματος παράστασης ως μάρτυρας στα δικαστήρια ή σε συμβολαιογραφικές πράξεις, δεν έχει το δικαίωμα αυτό, παρόλο που κύριος αυτού είναι ακόμα και ο αχθοφόρος:

«Προκειμένου όμως να δώσει αυτή λόγον παρανόμου τινός πράξεώς της, προκειμένου να καταδιωχθή ποινικώς, η γυνή υφίσταται τας αυτάς ποινάς τας αναγραφομένας εις τον ποινικόν κώδικα, ας και ο λογικώτερος αυτής και εν πάσι προνομιούχος ανήρ. {...} Η η γυνή είναι πραγματικώς ανίκανος και ομοία κατά την διανοητικήν κατάστασιν προς τους ανηλίκους και ηλιθίους, ότε ο δια τον άνδρα ισχύων ποινικός νόμος δεν δύναται να εφαρμοσθή επ αυτής εγκληματούσης, ή είναι λογική και ισοδύναμος ηθικώς και πνευματικώς, προς τον άνδρα, ότε και των προνομίων, άτινα η πολιτεία υπέρ αυτού διαθέτει, οφείλει να είναι και αυτή κοινωνός, ως και των ποινών και καταδιώξεων»³⁴⁶.

Εδώ η Παρρέν επικαλείται έμμεσα την ανθρώπινη υπόσταση της γυναίκας καθώς και ότι τα δύο φύλα έχουν κοινά ανθρώπινα χαρακτηριστικά, για να ζητήσει την νομική ισότητα της με τον άνδρα. Αφού ο νόμος την αντιμετωπίζει ως ανθρώπινο όν σε περίπτωση ποινικής τιμωρίας, γιατί να μην έχει την ίδια νομική αντιμετώπιση και στην περίπτωση των αστικών αυτή τη φορά δικαιωμάτων; Η ανθρώπινη υπόσταση την οποία επικαλούνται, άλλοτε εντονότερα και άλλοτε όχι, οι φεμινίστριες

γένους», στο George Duby- Michelle Perrot (επιμ.), *Γυναίκες και Ιστορία: πρακτικά συμποσίου Σορβόνη 13-14 Νοεμβρίου 1992* (μτφρ. Κατερίνα Καρλαύτη), Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995, σ. 36-37.

³⁴⁴Βλ. Cathrine Hall, *White, Male and Middle Class: Explorations in feminism and History*, Oxford 1992.

³⁴⁵Βλ. Carolyn Steedman, "The price of experience: Women and the making of the English working class", *Radical History Review* 59 (1994), σ. 108-119.

³⁴⁶«Και άλλα επείγουσα ...», ό.π.

κατά τη διάρκεια των χρόνων έκδοσης του περιοδικού, έρχεται σε αντίθεση με την προβολή της γυναικείας φύσης και των γυναικείων αρετών, στοιχεία που επίσης συχνά επιστρατεύουν οι ίδιες, προσπαθώντας με τον τρόπο αυτό να πείσουν για την ανωτερότητα των γυναικών.³⁴⁷

Στη συχνή τακτική τους να πείσουν οι φεμινίστριες για την θεμελίωση ενός αστικού δικαιώματος, και πάλι επικαλούνται γυναικείες κατακτήσεις σε άλλες δυτικές προοδευτικές χώρες.³⁴⁸ Στη Γαλλία οι γυναίκες απαιτούν από τη Βουλή να έχουν το δικαίωμα να παρίστανται ως μάρτυρες σε πολιτικές υποθέσεις: *«Το δικαίωμα του να παρίσταται και η γυνή μάρτυς εις πάσαν πολιτικήν υπόθεσιν»*³⁴⁹. Σε άλλο σημείο πάλι αναφέρεται; *«Η Γαλλική νομοθετική ιστορία μας δίδει και άλλο παράδειγμα της δικαίας αυτής ελευθεριότητας, {... } οι ενήλικες και των δύο φύλων δύνανται να χρησιμεύουν ως μάρτυρες εις πολιτικάς υποθέσεις {... } η Ιταλία, έπειτα δε η Ισπανία και η Αυστρία εδέχθησαν το δικαίωμα της γυναικός ως μάρτυρος, όταν η γαλλική Βουλή απεφάσισε να ψηφίση παρομοίαν πρότασιν, η οποία επί τέλους και έγινε αποδεκτή»*³⁵⁰

Σε άλλο πάλι άρθρο, οι φεμινίστριες χρησιμοποιούν τη γυναικεία εμπειρία για να δείξουν και πάλι το παράδοξο του νόμου. Μια κυρία της «υψηλής κοινωνίας» έχασε μια σημαντική δίκη, γιατί ελήφθη υπόψη η μαρτυρία δύο μαρτύρων-πρώην υπηρετών της, τους οποίους μάλιστα είχε εκδιώξει από την υπηρεσία της, καθώς ήταν κλέφτες. Παρόλο που υπήρχαν διαθέσιμες μάρτυρες να καταθέσουν στο δικαστήριο, ανήκουσες στην ίδια κοινωνική τάξη με την ίδια, η μαρτυρία τους δεν έγινε δεκτή από τον δικαστή³⁵¹: *«οι μόνοι μάρτυρες, των οποίων η μαρτυρία ελήφθη υπ όψιν ήσαν δύο παλαιοί υπηρέται της, τους οποίους είχε διώξει από την υπηρεσίαν της, διότι ήσαν κλέπται. Άλλοι μάρτυρες ήσαν μόνον κυρίαί και αν και εντελώς ανεπτυγμέναί και της*

³⁴⁷ Η Χατζαρούλα παρατηρεί ότι το ζήτημα της ισότητας και της διαφοράς είναι κεντρικό στο φεμινιστικό κίνημα αλλά και στην ιστοριογραφία. (Βλ. Χατζαρούλα, «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις...», ό.π., σ. 135-136).

³⁴⁸ Για τις φεμινιστικές διεκδικήσεις στην Ευρώπη τους δύο τελευταίους αιώνες βλ. Karen Offen, *European Feminisms, 1700-1950. A Political History*, Stanford University Press, 2000.

³⁴⁹ «Τα δικαιώματα των γυναικών...», ό.π.

³⁵⁰ «Γυναικεία Κίνησις», 730 (1902).

³⁵¹ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Αβδελά/Ψαρρά: *«Αν η ταυτότητα είναι έμφυλη, τότε και η τάξη είναι έμφυλη. Ακόμη περισσότερο, η έμφυλη ταυτότητα είναι κεντρική στην ανάδυση της ταξικής συνείδησης, καθώς ο ανδρισμός και η θηλυκότητα δεν συνιστούν σταθερές κατηγορίες {...}, αλλά κατηγορίες που τίθενται συνεχώς υπό έλεγχο, πρόκληση και ανάπλαση τόσο στη φαντασία όσο και στην καθημερινή ζωή».* (Βλ Αβδελά/ Ψαρρά, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν...», ό.π., σ. 49-50).

ιδίας με αυτήν τάξεως και υψηλής καταγωγής, όμως δεν είχαν κανέν δικαίωμα να παρουσιασθούν πρό των δικαστών και να καταθέσουν ό,τι εγνώριζαν»³⁵².

Διαφαίνεται εδώ ότι ο τρόπος με τον οποίο κατασκευάζονται οι ταξικές και έμφυλες ταυτότητες είναι αποτέλεσμα και πάλι της ίδιας της κοινωνίας. Στο ανωτέρω παράδειγμα, οι γυναίκες, οι ανήκουσες στην ανώτερη τάξη, συγκρίνονται με κλέφτες υπηρέτες. Ούτε το στοιχείο της τάξης καθίσταται ικανό για να χορηγήσει στη γυναίκα το δικαίωμα αυτό, όπως έχουμε δει παραπάνω, αλλά ούτε και το νέο στοιχείο που μπαίνει εδώ και σχετίζεται με την ηθική του ατόμου που καταθέτει μάρτυρας. Οι άνδρες αυτοί δεν είναι απλά υπηρέτες ανήκοντες σε χαμηλά στρώματα, είναι ταυτοχρόνως και κλέφτες, στοιχείο που δεν ασκεί καμία επιρροή στην κρίση του δικαστή.

Στο άρθρο αυτό η μεταρρύθμιση του νόμου καθίσταται επιτακτική ανάγκη: «Οι νόμοι των οποίων η μεταρρύθμισις επιβάλλεται άμεσος και άνευ αναβολής ανάγονται εις την αστικήν και εις την ποινικήν νομοθεσίαν. Και εις μεν την αστικήν νομοθεσίαν πρώτος έρχεται ο νόμος της μαρτυρίας της γυναικός εις πάσαν αστικήν υπόθεσιν ως και εις πάσαν συμβολαιογραφικήν πράξιν»³⁵³. Το δικαίωμα της κατάθεσης ως μάρτυρας της γυναίκας κατονομάζεται ως η πιο σημαντική μεταρρύθμιση στην οποία έχουν προχωρήσει όχι μόνο τα προοδευτικά έθνη της Ευρώπης, Αμερικής και Αυστραλίας, αλλά και η ίδια η Τουρκία: «Ουδέν έθνος, ούτε αυτής της Τουρκίας εξαιρουμένης, διατηρεί σήμεραν το 37^{ον} άρθρον του Γαλλικού κώδικος, καθ'ον η μαρτυρία της γυναικός εις αστικάς και συμβολαιογραφικάς πράξεις δεν λαμβάνεται υπ όψιν»³⁵⁴.

Η αναφορά στην Τουρκία δεν είναι τυχαία. Σε μια εποχή που κυριαρχεί ο εθνικισμός, που υπάρχουν ακόμα περιοχές του ελληνισμού που στην συνείδηση των Ελλήνων πρέπει να ελευθερωθούν από τον τουρκικό ζυγό, που οι μνήμες από τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 είναι νοπές και οι Οθωμανοί θεωρούνται ο χειρότερος εχθρός του Έλληνα, η Ελλάδα, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία της Παρρέν, που γέννησε τον πολιτισμό, εξακολουθεί να διατηρεί τέτοιες απαρχαιωμένες ρυθμίσεις, οι οποίες δίνουν το δικαίωμα : «ο πρώτος τυχόν τυχοδιώκτης ή χειρώναξ ή

³⁵²«Αι Ελληνίδες και ...», ό.π.

³⁵³«Αι Ελληνίδες και ...», ό.π.

³⁵⁴«Αι Ελληνίδες και ...», ό.π.

αγράμματος διαβάτης να θέση αντί της υπογραφής του ένα σταυρόν, ενώ μία κυρία έστω και βασιλικής καταγωγής να μη θεωρήται αξία της τιμής ταύτης»³⁵⁵.

Οι φεμινίστριες και πάλι επικαλούνται τις ταξικές διακρίσεις της κοινωνίας για να δείξουν την έμφυλη ανισότητα που υπάρχει σε αυτή. Η αναφορά εδώ στις γυναίκες της ανώτερης τάξης είναι στοχευμένη. Η Παρρέν προσπαθεί να ελκύσει το ενδιαφέρον της μεγαλοαστικής τάξης, σε μια κοινωνία που ενδιαφέρεται για όσους έχουν οικονομική επιφάνεια, με απώτερο στόχο την κατοχύρωση του δικαιώματος προφανώς για όλες τις γυναίκες.

Λίγα χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα το 1911, αναφερόμενη σε νομοσχέδια που έφερε στην ελληνική Βουλή ο τότε υπουργός Δικαιοσύνης της Κυβέρνησης Βενιζέλου Δημητρακόπουλος, η Παρρέν εκφράζει την απόλυτη πεποίθηση ότι σύντομα θα κατοχυρωθεί: « {... } το στοιχειώδες αστικόν δικαίωμα της γυναικός να παρίσταται ως μάρτυς εις συμβολαιογραφικάς πράξεις{... }»³⁵⁶. Πρέπει να σημειωθεί ότι η άνοδος του Ελευθερίου Βενιζέλου στην πρωθυπουργία της χώρας και ο Βενιζελισμός ως κίνημα συνδεδεμένο με τον αστικό εκσυγχρονισμό της χώρας, δηλαδή, όπως υποστηρίζει ο Μαυρογορδάτος, με τον ευρωπαϊκό φιλελευθερισμό³⁵⁷, δημιουργούσε πιο ευνοϊκές συνθήκες για τις φεμινίστριες να διεκδικήσουν δικαιώματα και περισσότερες πιθανότητες να εισακουστούν από την πολιτεία. Για τον λόγο αυτό παρατηρούμε ότι από το 1910 και μετά ο φεμινιστικός λόγος τους γίνεται πιο επικριτικός, πιο ευθύς και τα αιτήματάγια αλλαγές στο νομοθετικό πλαίσιο περισσότερο ακριβή και ξεκάθαρα.

2.8. Διαχείριση περιουσίας

Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα για το οποίο γίνεται εκτενής λόγος στην Εφημερίδα των Κυριών είναι η οικονομική εκμετάλλευση της γυναίκας από τον άνδρα εντός της οικογένειας³⁵⁸. Η οικονομική εξάρτηση, η οποία πηγάζει σε μεγάλο βαθμό όχι μόνο από τον αποκλεισμό της γυναίκας από την αγορά εργασίας, αλλά και από τον καθιερωμένο θεσμό της προίκας: «*Η προίξ είνε σφραγίς και απόδειξις της γυναικείας εξαρτήσεως από τον άνδρα*»³⁵⁹, καθώς και από την έλλειψη της δυνατότητας της γυναίκας να διαχειριστεί την περιουσία της, συνδέεται με αρνητικές

³⁵⁵ «Αι Ελληνίδες και ...», ό.π.

³⁵⁶ «Νόμοι δια ...», ό.π.

³⁵⁷ Βλ. Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και ...», ό.π., σ. 9.

³⁵⁸ Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 297.

³⁵⁹ «Η αποκατάστασις της γυναικός», 1024 (1912).

συνέπειες για την ίδια³⁶⁰ και για αυτόν τον λόγο το θέμα της διαχείρισης της περιουσίας της γυναίκας από την ίδια τίθεται συχνά στην αρθρογραφία της Εφημερίδας των Κυριών.

Την εποχή εκείνη, με τον γάμο δεν επέρχεται κάποια μεταβολή στην περιουσιακή αυτοτέλεια των συζύγων, ωστόσο δεν επιτρεπόταν στη γυναίκα να διαχειρίζεται την περιουσία της με την ευρύτερη έννοια της ιδιοκτησίας (χωράφια, σπίτια, χρήματα που κερδίζει από τυχόν εργασία της κ.α).³⁶¹ Στις αγροτικές κοινωνίες, η προίκα παρέμενε στην κυριότητα της νύφης³⁶², την οποία στην περίπτωση ανδροπατροτοπικής εγκατάστασης διαχειρίζονταν ο πεθερός της νύφης, ενώ σε διαφορετική περίπτωση την αποκλειστική διαχείριση την είχε ο γαμπρός.³⁶³ Αλλά και στα μεσαία και ανώτερα αστικά στρώματα, οι γυναίκες δεν είχαν το δικαίωμα να διαχειρίζονται την περιουσία τους, με αποτέλεσμα να είναι αναγκασμένες να απαιτούν από τον σύζυγό τους να τους δώσει χρήματα, για οποιοδήποτε τυχόν έξοδο προέκυπτε.³⁶⁴ Επίσης, οι γυναίκες δεν είχαν το δικαίωμα να διαχειριστούν τον οικογενειακό προϋπολογισμό, αλλά έπρεπε για το παραμικρό έξοδο να δίνουν αναφορά.

Η οικονομική εξάρτηση της γυναίκας από τον άνδρα, σύμφωνα με την Εφημερίδα των Κυριών, και κατ' επέκταση η έλλειψη του δικαιώματος διαχείρισης της περιουσίας της, υποβαθμίζει τα γυναικεία καθήκοντα τα οποία οι γυναίκες συνδέουν με την «γυναικεία φύση» και τα διαχωρίζουν από τη δημόσια σφαίρα: «*προωρισμένη από την φύσιν εις το έργον της μητρότητος*»³⁶⁵ αλλά και «*η οικογένεια, ιδού το σπουδαιότερον αντικείμενον των της γυναικός καθηκόντων, ο οίκος, ιδού η*

³⁶⁰Σε άρθρο της Εφημερίδας των Κυριών χαρακτηριστικά αναφέρεται: «*Η υπερβολική ανομοιότης είναι αποτέλεσμα της οικονομικής εξαρτήσεως της γυναικός από τον άνδρα*». (Βλ «*Η αποκατάστασις ...*», ό.π.)

³⁶¹Η Fuller, αμερικανίδα φεμινίστρια, σε άρθρο της για τη γυναίκα τον 19^ο αιώνα παρατηρεί ότι η γυναίκα δεν έχει τα ίδια ιδιοκτησιακά δικαιώματα με τον άνδρα, με αποτέλεσμα αν ένας σύζυγος αποβιώσει αδιάθετος, η γυναίκα του να εισέρχεται στην κληρονομική διαδοχή, μόνο σε ένα τμήμα της περιουσίας του. (Βλ. Μάργκαρετ Φούλερ, «*Η γυναίκα στο δέκατο ένατο αιώνα*», στο Βαρίκα/Σκλαβενίτη (επιμ.), *Η εξέγερση αρχίζει από παλιά*, Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, Αθήνα, 1981, σ. 164). Στην Αγγλία πάλι, οι γυναίκες δεν είχαν κανένα ιδιοκτησιακό δικαίωμα και γι' αυτό το αίτημα των γυναικών για τα ιδιοκτησιακά τους δικαιώματα μετά το γάμο, ήταν από τα πρώτα που διατύπωσαν οι φεμινίστριες εκεί από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. (Βλ. Davidoff/Hall, *Familyfortune...*, ό.π., σ.200)

³⁶² Η συνήθεια να «γράφεται» η προίκα στο όνομα του άνδρα αποτέλεσε μεταγενέστερη νομοθετική πρόβλεψη.

³⁶³ Βλ. Δημήτρης Ψυχογιός, *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί: οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1987, σ. 131.

³⁶⁴ Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 297-299.

³⁶⁵ «*Τα αιώνα...*», ό.π.

χώρα της ενεργείας αυτής. Η φύσις αυτή απωθεί την γυναίκα εκ του θορύβου του δημοσίου βίου, εκ της τύρβης των αστικών και πολιτικών σχέσεων, και εγκαθιστά τον θρόνον αυτής υπό την στέγην της οικίας»³⁶⁶. Εδώ διακρίνεται μια διαφορετική γυναικεία υπόσταση, που προέρχεται από την δυνατότητα της γυναίκας να τεκνοποιεί, με κύριο χαρακτηριστικό την μητρότητα.³⁶⁷ Από την άλλη, η οικονομική εξάρτηση προσδίδει στη γυναίκα χαρακτηριστικά αντικειμένου: «άψυχον, ανόητον, μωρόν, κενόν τι πλάσμα, μη ανταποκρινόμενος εις τας περί συζύγου ιδέας και προσδοκίας του»³⁶⁸, το οποίο απλά μετά το γάμο περνάει από την κυριότητα του πατέρα στην κυριότητα του άνδρα.

Εξαιτίας των συνεπειών αυτών, το ζήτημα της διαχείρισης της περιουσίας της γυναίκας αλλά και των οικονομικών του σπιτιού της από την ίδια, σχολιάζεται κάποιες φορές με επικριτικό ύφος και άλλοτε υπό μορφή επιτακτικής διεκδίκησης: «η ημετέρα δε αποστολή περιορίζεται {...} .ελευθέραν αναγνώρισιν αυτής ως καταλλήλου δια πάσαν διαχείρησιν αναγόμενην εις τον ιδίον αυτής κύκλον»³⁶⁹. Μέσα από άρθρο το οποίο πραγματεύεται το θέμα του κατά πόσο είναι «κοινωνικά επιτρεπτό» να προβαίνει η γυναίκα σε δεύτερο γάμο, η Παρρέν χρησιμοποιεί το παράδειγμα της χήρας, και αναπτύσσει φεμινιστικό λόγο για την έμμεση διεκδίκηση του αστικού δικαιώματος της διαχείρισης της περιουσίας.

Πιο συγκεκριμένα: «Ο νόμος σήμερον {...} αναγνωρίζει επισήμως την χειραφέτησιν της χήρας γυναικός»³⁷⁰, για να σχολιάσει στη συνέχεια επικριτικά το παράδοξο του νόμου, αφού: «Η χθες έτι αφανής {...}, η μη έχουσα δικαίωμα διαχειρίσεως ούτε της ίδιας αυτής περιουσίας»³⁷¹, ξαφνικά και μέσα σε μια στιγμή μετά το θάνατο του συζύγου της, γίνεται διαχειρίστρια της περιουσίας της. Το γεγονός ότι η έγγαμη γυναίκα δεν έχει το δικαίωμα να διαχειριστεί ούτε την ίδια της την περιουσία, αποτελεί λόγο που συνηγορεί στην «αφάνεια» της γυναίκας και υπονοεί με τον τρόπο αυτό ότι το ζήτημα αυτό αποτελεί «αυτονόητο» δικαίωμα, του οποίου την κτήση στερούνται οι γυναίκες.

³⁶⁶«Η σημερινή γυνή...», ό.π.

³⁶⁷Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 290.

³⁶⁸ «Εάν ηθέλαμεν», 295 (1893).

³⁶⁹«Τις η θέσις της γυναικός...», ό.π.

³⁷⁰«Πρέπει η γυνή να ...», ό.π.

³⁷¹«Πρέπει η γυνή να ...», ό.π.

Συνεπώς, πώς είναι δυνατόν, εκείνη που μέχρι: «*χθες έτι δεν ηδύνατο να διαθέση το ευτελέστερον του οίκου σκεύος*»³⁷², να μπορέσει να ανταποκριθεί στις νέες απαιτήσεις του οίκου της, τις οποίες για πρώτη φορά θα κληθεί να αναλάβει.

Σε άλλο άρθρο της Εφημερίδας των Κυριών, «*αηλιπιστική*»³⁷³ εμφανίζεται η θέση της γυναίκας. Μεταξύ των άλλων απελπιστικών καταστάσεων, αναφέρεται: «*Η γυνή, ως σύζυγος, δεν είναι κυρία της ίδιας περιουσίας, δεν δικαιούται να διαθέση ούτε οβολόν εξ αυτής. Ισοβίως θεωρείται υπό του νόμου ανήλιξ και ανίκανος.*»³⁷⁴, αλλά και: «*Ως σύζυγος εγκαταλειπομένη ή αδυνατούσα να υπερασπισθή την ιδίαν της περιουσίαν {...}*»³⁷⁵ Ο ένας εκ των δύο πρωταρχικών ρόλων της γυναίκας, αυτός της συζύγου, υποβιβάζεται εξαιτίας του νομοθετικού αποκλεισμού από το δικαίωμα να διαχειρίζεται την περιουσία της. Η συγγραφέας εδώ αμφισβητεί την αντικειμενικότητα του νόμου. Οι σχέσεις των ανδρών με το δίκαιο δεν μοιάζουν με τις αντίστοιχες των γυναικών. Ο νόμος φαίνεται να δημιουργεί έμφυλη ανισότητα, μεταχειρίζεται τις γυναίκας σαν να είναι κατώτερες και δεν λαμβάνει υπόψη ότι είναι και αυτές υποκείμενα-φορείς όχι μόνο υποχρεώσεων αλλά και δικαιωμάτων.³⁷⁶ Από την άλλη, η συγγραφέας, υπονοώντας τη διχοτομία γυναικεία φύση/ανδρική φύση που θέλει τη γυναίκα ταυτισμένη με τον ρόλο της συζύγου, ρόλο πιστό στη «φύση» της, προσπαθεί να πείσει ότι μια τέτοια κατάσταση απομυθοποιεί τον ιερό ρόλο της συζύγου, που είναι άλλωστε αποδεκτός από όλη την κοινωνία.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1895, η Καλλιρόη Παρρέν σε άρθρο της ζητάει ευθέως από την Νέα Κυβέρνηση επείγουσες μεταρρυθμίσεις υπέρ των γυναικών, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και η νομοθεσία, η οποία: «*κανονίζει την διαχείρισιν είτε της περιουσίας της γυναικός, είτε του εκ της εργασίας της προσποριζομένου κέρδους*»³⁷⁷, καθώς η γυναίκα ακόμα και αν είναι πλούσια: «*στερήται του δικαιώματος να διαθέσει πέντε ή δέκα δραχμάς δι ιδίας ανάγκας, χωρίς να δώση λόγον περί τούτου εις τον αυθέντην και κύριόν της*»³⁷⁸.

Παρόλο που η νομοθεσία της εποχής επέτρεπε στους γονείς της νέας να θέτουν όρο στο προικοσύμφωνο συμβόλαιο για το δικαίωμα της κόρης να

³⁷²«Πρέπει η γυνή να ...», ό.π.

³⁷³«Πέμπτον...», ό.π.

³⁷⁴«Πέμπτον...», ό.π.

³⁷⁵«Αι Ελληνίδες εις ...», ό.π.

³⁷⁶Βλ Κραβαρίτου., *Φύλο και Δίκαιο.....*, ό.π., σ. 14.

³⁷⁷«Και άλλαι επείγουσαι ...», ό.π.

³⁷⁸«Και άλλαι επείγουσαι ...», ό.π.

διαχειρίζεται την περιουσία της, ωστόσο στην πράξη, σύμφωνα με την Παρρέν, δεν συνέβαινε κάτι τέτοιο, καθώς εκλαμβάνονταν ακόμα και από την ίδια την μέλλουσα νύφη, ως κάτι υποτιμητικό: «*Αλλά ποία κόρη κατά τας παραμονάς του γάμου, {...}θα επέτρεπεν εις τον πατέρα να κατέλθη εις τας ταπεινάς αυτής συμφεροντολογικάς συζητήσεις;*»³⁷⁹. Από τη στιγμή που υπάρχουν τέτοια περιστατικά αποξένωσης της γυναίκας από την ίδια της την περιουσία, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία της συγγραφέως, οι οικογένειες θα καταστρέφονται καθώς: «*ο ανήρ είτε εις επιχειρήσεις ατυχείς διεκινδύνευσε την της γυναικός περιουσίαν, είτε εις εξυπηρέτησιν ιδίων παθών και ελαττωμάτων κατεσπατάλησεν αυτήν*»³⁸⁰, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση χαρτοπαίχτη συζύγου, στον οποίο υπάρχει περίπτωση η γυναίκα να αναγκαστεί: «*να δίδη μέχρι του τελευταίου οβολού της*»³⁸¹. Για άλλη μια φορά, ο άνδρας παρουσιάζεται από τη φύση του με ελαττώματα και πάθη, ανίκανος να διαχειριστεί τα οικονομικά του σπιτιού. Για τον λόγο αυτό ο νομοθέτης θα πρέπει να επέμβει και να τροποποιήσει τον άδικο νόμο, που «*την αφήνει απροστάτευτον από την ασωτίαν εκφύλου ανδρός, ο οποίος σπαταλά ως θέλει το εισόδημά της περιουσίας της, συχνά δε και όλην την προίκα της, ενώ τα παιδιά της πεινούν*»³⁸².

Η περιουσία λοιπόν της γυναίκας κινδυνεύει να γίνει φύλλο και φτερό εξαιτίας ελαττωμάτων που οι γυναίκες συνδέουν με την ανδρική φύση. Ως εκ τούτου, ο νομοθέτης είναι αυτός που θα πρέπει να επέμβει και να αφαιρέσει «*δια νόμου ειδικού*»³⁸³ το δικαίωμα του πατέρα να αναθέτει την διαχείριση της περιουσίας της κόρης του μόνο στον σύζυγό της, ενώ στο ίδιο πλαίσιο και σε άλλο άρθρο αναφέρεται ότι: «*είναι ανάγκη η πολιτεία να επιληφθή τροποποιήσεως της νομοθεσίας, παρέχουσα μείζονα προστασίαν είτε εις την σύζυγον εν τη εξασφαλίσει και διαχειρίσει της ιδίας της περιουσίας*»³⁸⁴. Η πολιτεία δηλαδή είναι αυτή που θα πρέπει να προστατεύσει τις γυναίκες, γιατί μόνο εκείνη μπορεί να το κάνει πραγματικά και αποτελεσματικά: «*Ημείς ζητούμεν απλούστατα νόμους θεμελιωδώς προστατευτικούς δια την γυναίκα {...} Ζητούμεν την εξασφάλισιν της περιουσίας της γυναικός εις τον γάμον, όχι προαιρετικήν, αλλ υποχρεωτικήν*»³⁸⁵. Οι νόμοι αυτοί εμφανίζονται «*ακίνδυνοι*». Σε

³⁷⁹«Και άλλα επείγουσαι ...», ό.π.

³⁸⁰ «Και άλλα επείγουσαι ...», ό.π.

³⁸¹ «Πρέπει η γυνή να πληρώνη τα χρέη του ανδρός», 110 (1889).

³⁸²«Οι παλαιοί νόμοι ...», ό.π.

³⁸³« Η γυναίκα και ...», ό.π.

³⁸⁴«Αι γυναίκες και η πολιτική», 563 (1899).

³⁸⁵«Οι Φιλελεύθεροι ...», ό.π.

τίποτα δεν έχουν οι άνδρες να φοβούνται για μία τέτοια νομοπαρασκευαστική εξέλιξη. Εξάλλου, η Παρρέν λίγο πιο πάνω στο ίδιο άρθρο, για να περιορίσει τις όποιες αντιδράσεις, φρόντισε να διευκρινίσει: «*Ημείς δεν ζητούμεν από τον επαναστάτην Πρωθυπουργόν να υψώση την σημαίαν της πολιτικής μας χειραφετήσεως {...}*»³⁸⁶

Τα παραδείγματα από άλλες χώρες και πάλι είναι πλούσια, στοχεύοντας να ενισχύσουν το επιχείρημα για το δικαίωμα της διαχείρισης της περιουσίας από τις γυναίκες. Η Ιταλία,³⁸⁷ παρόλο που: «*δεν τάσσεται βεβαίως εις την πρώτην βαθμίδα του πολιτισμού*»³⁸⁸ έχει προβεί σε τέτοιου είδους μεταρρυθμίσεις: «*από δεκάδων ήδη ετών*»³⁸⁹. Η δε Δανία σε άλλο άρθρο, έχει προβεί και εκείνη σε μεταρρυθμίσεις για τα γυναικεία δικαιώματα, τα οποία στερούνται γυναίκες σε άλλες χώρες, με την ενηλικίωση της κόρης από το εικοστό πρώτο έτος της ηλικίας της, από το οποίο και μετά μπορεί, όπως και ο υιός «*να κάμη οιανδήποτε χρήσιν θέλει της περιουσίας της*»³⁹⁰.

Σε άλλο άρθρο, το οποίο ενημερώνει για τα διαδραματιζόμενα σε διεθνές συνέδριο στο Παρίσι για τα δικαιώματα της γυναίκας, η Διευθύντρια της Εφημερίδας των Κυριών, παραθέτει απόσπασμα από ομιλία φανατικού οπαδού της γυναικείας χειραφέτησης, ο οποίος μεταξύ άλλων ισχυρίζεται ότι οι γυναίκες οι οποίες συνεισφέρουν και οικονομικά στον οίκο τους, είτε με την εργασία τους έξω από αυτόν είτε μέσα σε αυτόν, καθώς εξοικονομούνται δαπάνες από την πρόσληψη υπηρέτριας, είτε προσφέροντας προίκα, θα πρέπει να: «*έχουν το δικαίωμα εντός του γάμου να εξεύρουν πώς διατίθενται τα χρήματά των και εάν η γινομένη χρήσις αυτών είναι καλή*»³⁹¹. Στον λόγο αυτό οι γυναίκες παρομοιάζονται με δούλες,³⁹² δηλαδή με την κατώτερη κοινωνική τάξη, οι οποίες πρέπει να ελευθερωθούν ακριβώς όπως

³⁸⁶ «Οι Φιλελεύθεροι ...», ό.π.

³⁸⁷ Η Σολντάρι αναφέρει ότι το Αστικό Δίκαιο ψηφίστηκε στην Ιταλία το 1856 και παρείχε στις γυναίκες κάποια προνόμια σε ιδιοκτησιακά θέματα, αλλά τις καθιστούσε κατώτερες ως μητέρες και συζύγους, αφού όταν μία γυναίκα παντρευόταν πολλά δικαιώματα περνούσαν στον άνδρα. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα υπήρξαν οργανωμένες γυναικείες ομάδες στην Ιταλία, που απέφευγαν ωστόσο το πεδίο της πολιτικής και έμοιαζαν να ενδιαφέρονται για τα προβλήματα της καθημερινής ζωής των γυναικών με βαρύτητα στο ρόλο της συζύγου και της μητέρας. (Βλ. Σιμονέτα Σολντάνι, «Το φύλο της ιδιότητας του πολίτη στην προφασιστική Ιταλία: πρόβλημα μόνο γυναικείων δικαιωμάτων;», στο Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, *Το φύλο των...*, ό.π., σ. 46-47, 50-51).

³⁸⁸ «Αι γυναίκες και...», ό.π.

³⁸⁹ «Αι γυναίκες και...», ό.π.

³⁹⁰ «Η γυναικεία νομοθεσία...», ό.π.

³⁹¹ «Ο ριζοσπάστης βουλευτής ...», ό.π.

³⁹² Κάτι ανάλογο αναφέρει και η Ροούμποθαμ αναφερόμενη σε έργο του Τόμσον, ο οποίος συνέκρινε την γυναικεία καταπίεση με τη δουλεία. (Βλ. Ροούμποθαμ, *Στο περιθώριο της ιστορίας...*, ό.π., σ. 63).

διεκδικήθηκε η ισότητα για όλους τους άνδρες και ελευθερώθηκαν οι δούλοι: «Οι πατέρες μας ελευθέρωσαν με το αίμα των τους δούλους. Ημείς θα ελευθερώσωμεν τας δούλας {...}»³⁹³. Η ταξική ή φυλετική ισότητα που επήλθε στις κοινωνίες, εμφανίζεται εδώ να αποκτά έμφυλες διαστάσεις, αφού δεν συμπεριέλαβε την μισή ανθρωπότητα, δηλαδή τις γυναίκες, οι οποίες συνεχίζουν να χαρακτηρίζονται ως δούλες.³⁹⁴

2.8.A. Περίπτωση προίκας

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η γυναίκα είχε μόνο δικαίωμα κυριότητας στα προικώα ακίνητα, χωρίς να δικαιούται την διαχείρισή τους, αλλιώς, όπως θα λέγαμε με σημερινή νομική ορολογία, ήταν ψιλή κυρία της ιδιοκτησίας της, αλλά όχι επικαρπώτρια.³⁹⁵ Πάντως, αυτό που ίσχυε κατά κανόνα είναι ότι η προίκα της γυναίκας, η οποία είχε ιδιαίτερη σημασία στην ελληνική κοινωνία των 19^ο αιώνα, δεν μπορούσε να εκποιηθεί χωρίς την συγκατάθεσή της και χωρίς να υπάρχει κάποιος σπουδαίος λόγος.³⁹⁶

Επίσης, στα πλαίσια αυτού του «προστατευτικού» καθεστώτος για την προίκα, ο νόμος παραχωρούσε στη σύζυγο το δικαίωμα να εγγράψει υποθήκη για την ασφάλεια της προίκας της, ακόμη και να κινηθεί εναντίον του συζύγου της σε περίπτωση που η προίκα κινδύνευε. Ακόμα και σε διαθήκες αστών του Πειραιά την περίοδο εκείνη, παρατηρείται η προίκα να επιστρέφεται στις συζύγους είτε αυτούσια,

³⁹³ «Ο ριζοσπάστης βουλευτής», ό.π.

³⁹⁴ Ο αγώνας των γυναικών εδώ για ισότητα με τους άνδρες παρομοιάζεται με τον αγώνα μιας άλλης αδύναμης κοινωνικής ομάδας, αυτής των δούλων. Φαίνεται ότι εκείνοι που αγωνίσθηκαν δήθεν για την ισότητα μεταξύ όλων των ανθρώπων, αναφέρθηκαν στην πραγματικότητα, σύμφωνα με τον λόγο του ομιλητή του συνεδρίου, μόνο στην ομάδα στην οποία ανήκουν, η οποία εδώ οριοθετείται μόνο από το φύλο τους, δηλαδή τους άνδρες, μη συμπεριλαμβάνοντας τις γυναίκες. (Βλ. Κραβαρίτου., *Φύλο και Δίκαιο.....*, ό.π., σ. 15)

³⁹⁵ Η προίκα δινόταν στο γαμπρό, ο οποίος καθίστατο διαχειριστής αυτής. Σύμφωνα με το Μεταβυζαντινό Δίκαιο ο σύζυγος ήταν ο διαχειριστής των οικονομικών του σπιτιού. Έτσι η γυναίκα διατηρούσε την ψιλή κυριότητα των προικώων, ενώ δεν μπορούσε να τα δωρίσει χωρίς την συγκατάθεση του συζύγου. (Βλ. Πλουμίδης, *Γυναίκες και γάμος.....* ό.π., σ. 46-47).

³⁹⁶ Κάτι παρόμοιο αναφέρει και ο Αλεξάκης για την προίκα, ότι σύμφωνα με το νόμο και την πρακτική θεωρούνταν αναπαλλοτρίωτη και ότι σε περίπτωση εκποίησης της, που γίνεται με την συγκατάθεση και των δύο συζύγων, ο σύζυγος οφείλει να την αντικαταστήσει. (Βλ. Ελευθέριος Αλεξάκης, *Τα παιδιά της σιωπής. Οικογένεια, συγγένεια και γάμος στους Αρβανίτες της ΝΑ. Αττικής-Λαυρεωτικής (1850-1940)*, Παρουσία, Αθήνα 1996, σ. 49). Αλλά και ο Πλουμίδης αναφέρει ότι τα προικώα ακίνητα δεν μπορούσαν να πουληθούν ή να χρησιμοποιούν για υποθήκη από κανέναν από τους δύο συζύγους, ενώ σε περίπτωση χρεοκοπίας του άνδρα, η σύζυγος μπορούσε να απαιτήσει την αποκατάσταση της προίκας της. (Βλ. Πλουμίδης, *Γυναίκες και γάμος.....* ό.π., σ. 47). Ο Γιαννιτσιώτης παρατηρεί πώς όταν η προίκα ήταν αδιαίτητη, ο σύζυγος δεν είχε το δικαίωμα να την εκποιήσει ή να την υποθηκεύσει, ακόμα και αν η σύζυγος έδινε συναίνεση, ενώ όταν ήταν διατιμημένη, ο σύζυγος αποκτούσε κυριότητα μόνο στα κινητά και όχι στα ακίνητα, εκτός εάν γραφόταν στο συμβόλαιο ότι η διατίμηση γινόταν λόγω πώλησης. (Βλ. Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία.....*, ό.π., σ. 173-174).

είτε με ανάλογο σε αξία αντιστάθμισμα.³⁹⁷ Σημαντική τομή σε αυτό το καθεστώς αποτέλεσε ο ν. 1340/1918 «περί εκποίησης των προικίων ακινήτων, εξαλείψεως της προς ασφάλειαν της προικός υποθήκης και διαχειρίσεως υπό του πατρός της περιουσίας των υπό την εξουσίαν αυτού ανηλίκων», αφού τα προικία ήταν αναπαλλοτρίωτα με αποτέλεσμα να δημιουργείται πρόβλημα στην οικογένεια, σε περίπτωση ανάγκης που δεν μπορούσε να καλυφθεί αλλιώς. Ωστόσο η εφαρμογή του δεν ήταν ικανοποιητική, καθώς τα δικαστήρια εύκολα επέτρεπαν την εκποίηση με βλάβη της γυναίκας και της οικογένειας.³⁹⁸

Αξιοσημείωτο είναι, ότι η συγκατάθεση της συζύγου ως απαραίτητη προϋπόθεση για να ολοκληρωθεί η νομική πράξη της εκποίησης, αποτελεί «προοδευτική» συνθήκη της εποχής που δεν συμβαδίζει με την γενικότερη κατώτερη θέση της γυναίκας στην οικογένεια, φαινόμενο που ήταν πιο έντονο στην ηπειρωτική Ελλάδα.³⁹⁹

Σε ό,τι αφορά όμως την καθημερινή αξιοποίηση των ακινήτων, αυτή που σχετίζεται με την συντήρηση και την κάλυψη των αναγκών του οίκου, δεν είχε το δικαίωμα νομικά, οποιασδήποτε επέμβασης, καθώς η συγκατάθεση του συζύγου ήταν απαραίτητη προϋπόθεση εφόσον τα προικία παραχωρούνταν για εκμετάλλευση σε τρίτους. Επίσης, το χρηματικό ποσό που συνήθως συνόδευε την προίκα έχρηζε μεταχείρισης μόνο από τον σύζυγο. Η γυναίκα δεν έχει δικαίωμα διαχείρισής του σε κάθε περίπτωση.⁴⁰⁰

Μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της υποτελούς θέσης της γυναίκας, ο θεσμός της προίκας, που εμφανίζεται στην Εφημερίδα των Κυριών ως «επιβεβλημένος»⁴⁰¹ από την ελληνική κοινωνία, αποτελεί συχνά αντικείμενο συζητήσεων για τις συγγραφείς των άρθρων και οι απόψεις τους για την κατάργηση ή μη αυτού δίστανται.

Το κληρονομικό δίκαιο της εποχής εκείνης παραχωρεί κληρονομικά δικαιώματα στις γυναίκες, ωστόσο αν η κόρη έχει προικισθεί δεν δικαιούται μερίδιο

³⁹⁷ Βλ. Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία.....*, ό.π., σ. 174, 198-199.

³⁹⁸ Βλ. Γαζής, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και...», ό.π., σ. 55.

³⁹⁹ Στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία και ιδιαίτερα στον ηπειρωτικό χώρο, η γυναίκα αντιμετωπίζεται ως κατώτερη, με καθήκοντα να γεννάει παιδιά, να υπακούει και εργάζεται στα χωράφια. (Βλ. Ψυχογιός, *Προίκες, φόροι...*, ό.π., σ. 157.

⁴⁰⁰ Βλ. Ψυχογιός, *Προίκες, φόροι...*, ό.π., σ. 168.

⁴⁰¹ Ο πατέρας όφειλε να προικίσει τις κόρες του και η προικοδότηση ήταν ένας αναγκαίος όρος για τη σύναψη του γάμου. (Βλ. Πλουμίδης, *Γυναίκες και γάμος.....* ό.π., σ. 45-49)

από την κληρονομιά.⁴⁰² Παρόμοια παρατήρηση κάνει και ο Γιαννιτσιώτης μελετώντας την κοινωνική ιστορία του Πειραιά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, όπου σε γυναικείες διαθήκες, συχνά οι κόρες αποκλείονται από την κληρονομιά, για το λόγο ότι έλαβαν προίκα, η οποία αποτελούσε στο παρελθόν την προίκα της μητέρας. Οι διαθήκες της εποχής που μελέτησε αναδεικνύουν ότι η προίκα είχε ύψιστη σημασία στη διανομή της περιουσίας, με αποτέλεσμα κάποιες φορές να «αδικούνται» οι άνδρες κληρονόμοι, ενώ άνδρες και γυναίκες διαθέτες μεριμνούσαν ιδιαίτερα για την προστασία των προικίων κινητών και ακινήτων.⁴⁰³ Ωστόσο, άλλες φορές η προίκα⁴⁰⁴ μπορούσε να είναι μικρότερη από την νόμιμη κληρονομική μερίδα που δικαιούνταν η κόρη σε περίπτωση κατ' ισομοιρίαν κληρονομικής διαδοχής. Αυτό γιατί η μεταβίβαση του προικίου ήταν κάτι άμεσο, ως απόρροια του επερχόμενου γάμου.⁴⁰⁵ Η προίκα με άλλα λόγια έρχεται σε αντίθεση με την αρχή της ισομοιρίας, που ισχύει στην περίπτωση της εξ' αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής των τέκνων σε περίπτωση θανάτου του γονέα. Από την άλλη, οι γιοί της οικογένειας περιμένουν από τον δικό τους πατέρα να τους επιλέξει την «κατάλληλη» νύφη, η οποία θα προσφέρει ικανοποιητική προίκα.

Κατ' αυτόν τον τρόπο όμως μπορεί ένας πατέρας, να αδικήσει την μια κόρη του σε σχέση με την άλλη, δίνοντας στην πρώτη μικρότερη προίκα. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο μπορεί να αδικήσει και ένα γιό σε σχέση με έναν άλλον βρίσκοντάς του νύφη με λιγότερη προίκα. Με τον τρόπο αυτό, ο θεσμός της προίκας παράγει και

⁴⁰² Βλ. Ψυχογιός, *Προίκες, φόροι, ..., ό.π.*, σ. 155. Σημαντικός νόμος για ζητήματα κληρονομιάς αποτελεί ο 2310/1920 «περί της εξ' αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής», ο οποίος ευνοεί το κληρονομικό δικαίωμα των νεότερων, καταργεί τις διακρίσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών, καθιερώνει το εξ' αδιαθέτου κληρονομικό δικαίωμα του επιζώντος συζύγου, αφού το Βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο της εποχής επέτρεπε να κληρονομήσει μόνο η άπρoικη και η άπορη χήρα, ενώ ο χήρος και η χήρα δεν λάμβαναν τίποτα από την κληρονομιά. (Βλ. Γαζής, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και...», ό.π., σ. 56-57). Ο Γιαννιτσιώτης πάλι στην κοινωνική ιστορία του Πειραιά την περίοδο εκείνη, παρατηρεί ότι οι χήρες δικαιούνταν το ¼ της περιουσίας, σε περίπτωση που είχαν τρία παιδιά και ήταν άπορες, ενώ αν η γυναίκα είχε προικισθεί τότε δεν είχε δικαίωμα στην κληρονομιά. Οι αστοί διαθέτες στις διαθήκες της εποχής που μελέτησε καθιστούσαν τη σύζυγο συνήθως επικαρπώτρια της περιουσίας μέχρι να ενηλικιωθούν τα τέκνα. Υπήρχαν όμως και περιπτώσεις που οι διαθέτες όριζαν εκτελεστές της διαθήκης ή επιτρόπους για τη διαχείριση της περιουσίας. (Βλ. Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία...*, ό.π., σ. 186-187)

⁴⁰³ Βλ. Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία...*, ό.π., σ. 173, 199. Αλλά και στη Λέσβο την περίοδο εκείνη, ευνοούνται ιδιαίτερα οι κόρες μέσω της προικοδότησης, συνήθως δε η πρώτη ευνοείται περισσότερο από την δεύτερη, και οι υιοί συχνά αποξενώνονται από την οικογενειακή περιουσία. (Βλ. Σταματογιαννοπούλου, «Μακράν κοίτης και...», ό.π., σ. 109).

⁴⁰⁴ Η προίκα διαφέρει από το έθιμο της «εξαγοράς της νύφης» το οποίο ήτανε διαδεδομένο κυρίως στην Κεντρική και Βόρεια Ελλάδα και σχετιζόταν με το χρηματικό ποσό που καταβαλλόταν από την οικογένεια του γαμπρού στον πατέρα της νύφης πριν από τον γάμο (Βλ. Ελευθέριος Αλεξάκης, *Η εξαγορά της νύφης. Συμβολή στη μελέτη των γαμήλιων θεσμών στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 1984, σ.19-24).

⁴⁰⁵ Βλ. Ψυχογιός, *Προίκες, φόροι...*, ό.π., 132

αναπαράγει έμφυλες ανισότητες μέσα στην οικογένεια αφού διαφοροποιεί την κόρη από τον γιό, αλλά διαφοροποιεί επίσης και τους γιούς μεταξύ τους.⁴⁰⁶

Η παραχώρηση της προίκας δημιουργεί ακόμα και εντάσεις μέσα στην οικογένεια. Περιστατικό αδελφοκτονίας με απώτερο στόχο την οικειοποίηση της προίκας της αδελφής, που παρουσίασε ο Τύπος της εποχής, παρουσιάζεται σε άρθρο της Εφημερίδας των Κυριών: «*«και χειρότερος και από τον Ιούδαν ακόμη, αφού απέκλεισε ότι θα φονεύσει αυτός, διεκδικών υπέρ αυτού την προίκα της κόρης, και είδεν ότι η απειλή του έμεινε χωρίς αποτέλεσμα, επροτίμησε δήθεν εν στιγμή να δολοφονήσει ανάνδρως την ατυχή κόρην, επί της ζωής της οποίας ενόμιζε, κατά το μωρός δημιουργηθέν καθεστώς, ότι είχε δικαίωμα»*⁴⁰⁷.

Εδώ η προίκα παράγει οικογενειακή βία, ενώ καταγγέλλεται το γεγονός ότι η κοινωνία θα βρει ελαφρυντικά: «*Και η κοινωνία{...}, αντί να εξεγερθή κατά του απαισίου αδελφοκτόνου, εύρεν ως πρόχειρον δικαιολογίαν την δήθεν παραφροσύνην αυτού, την οποίαν φυσικά θα επικαλεσθούν, εις παρομοίας και χειροτέρας περιστάσεις όλοι οι αδελφοκτόνοι του μέλλοντος»*⁴⁰⁸, στοχοποιώντας την έτσι η συγγραφέας, καθώς με την στάση της «προωθεί» τέτοιου είδους περιστατικά, με το να θεωρεί ότι ο πατέρας ή ο αδελφός έχει δικαίωμα κυριότητας πάνω στην ίδια την κόρη-αδελφή.

Σε κάθε περίπτωση, ο θεσμός της προίκας είναι μια ιδιαίτερη περίπτωση που φαίνεται ότι διχάζει τις φεμινίστριες. Από τη μια βλέπουμε ότι συχνά κατακρίνεται, καθώς συμβάλλει στην εμπορευματοποίηση των συζυγικών σχέσεων και πραγματοποιεί τις γυναίκες: «*Ό,τι σας ζητεί η κοινωνία, {...}είναι το ύψος του συναλλάγματος και το βάρος του χρυσίου, το οποίον θα συνοδεύη την επίγαμον κόρην {...} Είναι συναλλάγματα, κυρία μου, τα κορίτσια, μας έλεγε προχθές ακόμη σεβαστός γέρων, καθορίζων με την εμπορικωτάτην αυτήν λέξιν το εφόδιον, το οποίον θεωρείται μοναδικόν και απαραίτητον δια την σύναψιν του γάμου»*⁴⁰⁹, επιχειρηματολογία που χρησιμοποιούν οι συγγραφείς για να «προκαλέσουν» την κατάργηση του θεσμού. Πράγματι, εξαιτίας της προικοδότησης ο γάμος συχνά μετατρέποταν σε μέσο πλουτισμού των ανδρών ιδίως στην ανώτερη αστική τάξη, συνήθεια που υπήρχε κατά τον 19^ο αιώνα.⁴¹⁰

⁴⁰⁶Βλ. Ψυχογιός, *Προίκες, φόροι...*, ό.π., 159.

⁴⁰⁷ «Οι αδερφοί», 767 (1903).

⁴⁰⁸Στο ίδιο.

⁴⁰⁹«Τα διαζύγια», ό.π.

⁴¹⁰Βλ. Πλουμίδης, *Γυναίκες και γάμος.....* ό.π., σ. 59. {...}

Σε άλλη περίπτωση, μέσα από άρθρο που παρουσιάζει τη θέση της γυναίκας στην ιαπωνική κοινωνία, ο θεσμός της προίκας κατακρίνεται έντονα και χαρακτηρίζεται ως: *ανήθικον έθιμον*⁴¹¹. Στη χώρα αυτή, η Γιαπωνέζα, σε αντίθεση με την Ελληνίδα, δεν χρειάζεται να διαθέτει προίκα για να νυμφευθεί: *«Ως προς την προίκα οι Ιάπωνες φαίνονται να αγνοούν το ανήθικον τούτο έθιμον»*⁴¹².

Επιπλέον, το δικαίωμα της διαχείρισης της περιουσίας της γυναίκας από τον σύζυγό της, που συνοδεύει τον θεσμό της προίκας, υπονοείται στην επιχειρηματολογία των συγγραφέων, ως μια «προβληματική» κατάσταση, που θα μπορούσε να πει κάποιος ότι συνηγορεί στην κατάργηση του θεσμού. Σε άρθρο παρουσιάζεται μια γυναίκα με προίκα να επιθυμεί να πάρει διαζύγιο, ωστόσο να της αρνείται το δικαίωμα αυτό ο σύζυγός της: *«{...} από στοργήν προς τα εισοδήματα της προίκος, τα οποία είχε το δικαίωμα να νέμεται αυτός, εφ όσον δεν εδίδετο το διαζύγιον»*⁴¹³, αφού η ελληνική νομοθεσία της εποχής προέβλεπε την επιστροφή της προίκας στον πατέρα της κόρης σε περίπτωση διάζευξης των συζύγων. Η μητέρα για να μην χάσει την επιμέλεια του παιδιού της σε περίπτωση διαζυγίου, όπως εξετάσαμε παραπάνω, αλλά και για να το προστατέψει από τον κακό πατέρα, επέλεξε να δεχτεί την πρόταση του συζύγου, δηλαδή να μην της δώσει το διαζύγιο, με την προϋπόθεση να μην επιστρέψει ο ίδιος την προίκα και να συνεχίσει να την διαχειρίζεται, παραμένοντας το παιδί υπό την κηδεμονία της, αλλά μακριά από την οικογενειακή εστία.

Σε άλλο πάλι άρθρο, η συγγραφέας Αύρα Σποράς, χτίζοντας την επιχειρηματολογία της για να αποδείξει ότι η προίκα είναι τελικά θεσμός: *«επιβλαβής τη οικογενεία και τη κοινωνία»*⁴¹⁴, αναφέρει μεταξύ άλλων ότι: *«Κόρη τοιαύτη νομίζει ότι η προίξ της είναι πηγή ακένωτος, εξ ης δύναται να αντλή άνευ φόβου, θέλει μάγειρον, {...}, οικονόμον, τροφόν, παιδαγωγούς, {...}. Δεν δύναται να ενοχληθή υπό της οικογενειακής ευθύνης, {...} έχουσα φροντίδας σοβαρωτέρας, τας φροντίδας των ενδυμάτων της {...}, των διασκεδάσεων, των ερωτικών συνεντεύξεων και λοιπών»*⁴¹⁵. Η προίκα εδώ παρουσιάζεται ως κατάσταση που στην πραγματικότητα αποπροσανατολίζει την γυναίκα από τον στόχο της και το καθήκον της που

⁴¹¹«Η γυνή εν Ιαπωνία...», ό.π.

⁴¹² «Η γυνή εν Ιαπωνία...», ό.π.

⁴¹³«Αι Ελληνίδες και ο νόμος», ό.π.

⁴¹⁴«Η προίκις της γυναικός είναι θεσμός ωφέλιμος ή επιβλαβής;», 204 (1891).

⁴¹⁵Στο ίδιο.

προέρχεται από την φύση της, αφού αντί να ασχοληθεί με την ανατροφή των παιδιών της, σπαταλάει χρήματα σε ανούσιες πολυτέλειες.

Η προίκα άλλοτε εμφανίζεται να καταστρέφει τον θεσμό του γάμου, καθώς η κόρη: «Θέλει επιστήμονα, τον οποίον άλλως δύναται δια της προικός της και να αγοράση»⁴¹⁶, ανάγοντας τον έτσι σε: «επιχείρησις κερδοσκοπική»⁴¹⁷ με αποτέλεσμα οι άπροικες: «δεν δύναται να χρησιμεύσωσιν ως προσοδοφόρον εμπόρευμα»⁴¹⁸ Σε αυτό το άρθρο την λύση θα την δώσει η εργασία: «Και θεωρούσι την εργασίαν τον παρήγορον τούτον της γυναικός σύντροφον εν τιαύταις ατυχίας {...}»⁴¹⁹. Μέσω της εργασίας λοιπόν θα καταργηθεί ο θεσμός της προίκας, για να σταματήσουν οι γάμοι να θεωρούνται εμπορικές συναλλαγές.

Στην επιχειρηματολογία τους οι φεμινίστριες για να θεμελιώσουν το δικαίωμα της εργασίας των γυναικών, συχνά την παρουσιάζουν ως το μέσο για την κατάργηση του θεσμού της προίκας: « Η Αμερική και η Αγγλία κατήργησαν την προίκα, διότι παρεχώρησαν εις το ωραίον φύλον το ελεύθερον της εργασίας στάδιον.»⁴²⁰ Άλλοτε πάλι, οι αναφορές είναι έμμεσες, αφήνοντας να εννοηθεί ότι αν η γυναίκα είναι εργαζόμενη, η προίκα περιττεύει: «Και διατί παρά τω λαώ, ένθα ανήρ και γυνή εργάζονται εξ ίσου ή αποκατάστασις είναι τόσον εύκολος{...};»⁴²¹.

Αντιθέτως, σε άλλες περιπτώσεις, η εργασία παρουσιάζεται ως το μέσο που θα εξασφαλίσει την διατήρηση του θεσμού: « απέκλεισε τας γυναίκας, πάσης άλλης (ως αυτός νομίζει) εργασίας εντίμου, στερεί αυτάς και της οφειλομένης δια τα μόνα έργα των δικαιοσύνης, επομένως και της προικός, ην θα προσεπορίζοντο δια την αποκατάστασιν των»⁴²². Ο αποκλεισμός της γυναίκας από τον εργασιακό χώρο, της στερεί πολλές φορές την δυνατότητα να αποκτήσει προίκα, την οποία θα «έφτιαχνε» για την αποκατάστασή της: «δέον να αποκτήσωσι δια της εργασίας προίκα, άνευ της οποίας δυσκολωτάτη η αποκατάστασι.»⁴²³.

Αλλά και σε άλλο σημείο, η Παρρέν χρησιμοποιεί την προίκα, η οποία οδηγεί τις άπροικες στην αγαμία, όχι για να προωθήσει την κατάργηση του θεσμού,

⁴¹⁶«Πταίουν και αι γυναίκες», 2 (1887).

⁴¹⁷«Γάμος και», ό.π.

⁴¹⁸«Γάμος και», ό.π.

⁴¹⁹«Γάμος και», ό.π.

⁴²⁰ «Η προίκισις της γυναικός είναι θεσμός ωφέλιμος ή επιβλαβής;», 203 (1891).

⁴²¹ «Εξασφαλίζει ο γάμος το μέλλον της γυναικός;», 32 (1887).

⁴²²« Η προίκισις της γυναικός...», ό.π.

⁴²³ «Αι Ελληνίδες φωτογράφοι εν Αθήναις», 120 (1889).

αλλά για να δείξει ότι η έλλειψη εργασίας είναι αυτή που φταίει και οδηγεί στην αγαμία: «*Εάν η ανατροφή της γυναικός και αι κοινωνικά ημών προλήψεις τη επέτρεπον να αναπτύξη και εκμεταλλευθή τον πλούτον της τούτον δι' επιδόσεως εις ανάλογον προς την ιδιοφυίαν και κλίσιν της παραγωγόν εργασίαν, το ζήτημα της αποκαταστάσεως της κόρης ελύετο {...} έκαστος τούτων θα έφερε την ιδίαν προίκα εις εργασίαν*»⁴²⁴. Επίσης, σε επιστολή-απάντηση του Αλέξανδρου Δουμά σε νεανίδα, διάσημου ακαδημαϊκού της εποχής στο Παρίσι, αναφέρεται: «*Μη ασχολήσθε λοιπόν εις αύξησιν της προικός σας, {...} αλλ εργασθήτε {...}*»⁴²⁵.

Η οικιακή εργασία από την άλλη, την οποία συχνά οι φεμινίστριες εξυψώνουν και σταδιακά την «μεταφράζουν» σε χρήματα, για να αποδείξουν την αξία της,⁴²⁶ χρησιμοποιείται ως το αντίβαρο της έλλειψης προίκας: «*{...}αντί να στενοχωρούνται, διότι δεν δύνανται να προικίσουν τα κορίτσια των, να φροντίζουν να δίδουν εις αυτά ανατροφήν πρακτικήν {...}. Μία κόρη, η οποία έρχεται προς τον γάμον, αποφασισμένη να εργασθή εντός του σπιτιού της {...}φέρει εισόδημα {...}, το οποίον αντιπροσωπεύει κεφάλαιον προικός {...}*»⁴²⁷.

Στον αντίποδα της παραπάνω άποψης, που σε γενικές γραμμές διαφωνεί με τον θεσμό, βρίσκεται η επιχειρηματολογία που θέλει την προίκα τελικά να έχει ωφελήσει την γυναίκα αλλά και να μην ευθύνεται για την αγαμία της: «*Εάν αι νεανίδες δεν νυμφεύονται δεν πταίει ούτε ο πολιτισμός, ούτε η προίξ {...}, αλλ όχι ότι η προίξ είναι ο κακός δαίμων και η μάστιξ των κοινωνιών*»⁴²⁸. Χρησιμοποιώντας παραδείγματα από άλλους παλαιότερους πολιτισμούς, στους οποίους απαντάται ο θεσμός, η Παρρέν προσπαθεί να πείσει ότι μέσω αυτής, η γυναίκα κατέστη: «*σεβαστήν προσωπικότητα, εζ ίσου μετά του ανδρός {...}*»⁴²⁹, καθώς και ότι ο θεσμός αυτός δεν επιφέρει την «*αποσύνθεσιν και κατάπτωσιν της οικογενείας. Η προίξ χειραφέτησε την γυναίκα {...}*»⁴³⁰, αφού εκείνη λόγω της ιδιοκτησίας που κατέχει αποκτά αναγνώριση μέσα στο γάμο και κερδίζει τον σεβασμό του συζύγου της.

⁴²⁴« Η προίκις της γυναικός...», ό.π.

⁴²⁵«Αι υποψήφιοι νύμφαι των χρόνων μας», 292 (1893).

⁴²⁶Όπως αναφέρει η Βαρίκα οι συγγραφείς της Εφημερίδας των Κυριών, τονίζουν την σημασία της αθέατης οικιακής εργασίας, με το να υπολογίζουν την αξία της σε χρήμα, για να μπορέσει να γίνει αντιληπτή η σπουδαιότητά της, καθώς βρισκόμαστε σε μία εποχή που κυριαρχούν οι εμπορευματικές σχέσεις (Βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 300-301).

⁴²⁷«Και πάλιν αι προίκες», 815 (1904).

⁴²⁸« Η προίκις της γυναικός...», ό.π.

⁴²⁹ « Η προίκις της γυναικός...», ό.π.

⁴³⁰« Η προίκις της γυναικός...», ό.π.

Η άποψη αυτή προκαλεί εντύπωση, καθώς δεν μπορεί να χαρακτηριστεί «φεμινιστική», ωστόσο στόχος της Παρρέν είναι να πείσει ότι δεν φταίει η έλλειψη της προίκας που οδηγεί στην αγαμία, αλλά η έλλειψη εργασίας των γυναικών, όπως είδαμε παραπάνω.

Σε άλλο πάλι άρθρο, η Μαριάνθη Ηλιοπούλου χρησιμοποιώντας το παράδειγμα των Ρωμαίων, υποστηρίζει ότι η γυναίκα στη Ρώμη ευεργετήθηκε από την προίκα, καθώς η οικογενειακή και κοινωνική της θέση αναβαθμίστηκε αισθητά, λόγω της κυριότητας περιουσίας. Και πάλι η απόκτηση ιδιοκτησίας συνδέεται με την αναβάθμιση της κοινωνικής θέσης: «*Η γυνή είναι επίσης κτήτωρ, εντεύθεν κυρία εαυτής, πρόσωπον αναγνωριζόμενον και προστατευόμενον υπό του νόμου*»⁴³¹.

Περαιτέρω, η προίκα εμφανίζεται ως «*κακόν αναγκαίον*»⁴³², καθώς δίνει τη δυνατότητα σε μία μερίδα γυναικών που είναι καταναλώτριες να ξοδεύουν χρήματα, χωρίς να επιβαρύνουν τον σύζυγο. Με τον τρόπο αυτό και στην συντήρηση της οικογένειας συμβάλλουν οι ίδιες, αλλά και δεν περιφρονούνται από τον σύζυγο: «*{...} απολαμβάνωμεν τα εκ της προικός απορρέοντα πλεονεκτήματα, ήτοι το δικαίωμα να είμεθα κυρίαι και όχι δούλαι του ανδρός, να ζώμεν ανέτως, να έχωμεν μίαν θέσιν κοινωνικήν {...}*»⁴³³.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο η προίκα εμφανίζεται να είναι επιβλαβής όχι μόνο για την γυναίκα αλλά και για τον άνδρα ο οποίος: «*δια των κρυπτομένων όπισθεν των διόπτρων ομμάτων του προσπαθεί ν ανακαλύψη την περσσοτέραν προίκα {...}*»⁴³⁴. Οι άνδρες, στην πλειοψηφία τους, παρουσιάζονται από την Παρρέν να προσπαθούν να εξασφαλίσουν τον πλουτισμό τους μέσω της απόκτησης προίκας: «*μόνον δε πολύφερνος γυνή δύναται να τους εξαγάγη της αφανείας και της προχειείας*»⁴³⁵, για αυτό η ίδια τους παροτρύνει να σταματήσουν να

⁴³¹«Εάν αι Μεγάλαι Προίκες Συνετέλεσαν εις Ταπεινώσιν ή Χειραφέτησιν της Γυναίκος», 220 (1891). Αλλά και στον Πειραιά την περίοδο εκείνη, η προίκα της γυναίκας έπαιξε ρόλο στις οικογενειακές στρατηγικές, αφού η προικισμένη γυναίκα παρατηρείται να έχει λόγο στη διαχείριση της οικογενειακής περιουσίας, ως μητέρα, ενώ η προίκα της συχνά μεταβιβάζεται στη κόρη της, ως νέα προίκα, ενώ εκείνες που είχαν μεγάλη περιουσία φαίνεται να ελέγχουν απόλυτα την κατάσταση στην οικογένεια Άλλες πάλι μετείχαν σε επιχειρήσεις με το να δανείζουν κεφάλαια και να επενδύουν σε κινητές αξίες. (Βλ. Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία...*, ό.π., σ. 199-201)

⁴³²«Αι προίκες», 814 (1904).

⁴³³Στο ίδιο.

⁴³⁴«Η προίξ...», ό.π.

⁴³⁵«Εις ποίαν ηλικίαν πρέπει να νυμφεύηται η γυνή», 83 (1888).

έχουν ως αυτοσκοπό την εύρεση πλούσιας νύφης αλλά: «κόρην μορφωθείσαν πνευματικώς και ηθικώς»⁴³⁶.

Ο άνδρας που αναζητά προίκα στερείται: «ανδρικής αξιοπρέπειας, δεν φέρουσι τον τύπον της ευγενούς υπερηφανείας του συναισθανόμενου ότι στηρίζεται εις τον βίον επί των ιδίων δυνάμεων {...}»⁴³⁷. Στην προσπάθειά της η συγγραφέας να πείσει τελικά ότι ο θεσμός της προίκας πρέπει να καταργηθεί, αποδίδει κάποιες αρετές στην ανδρική φύση. «*Η ειλικρίνεια, το μεγαλείον της ψυχής, η αυτοπεποίθησις*»⁴³⁸, αποκτάν έμφυλες διαστάσεις και χάνονται μέσα από τη διαδικασία της αναζήτησης προίκας.

Πέρα όμως από τις «ανδρικές» αρετές, οι οποίες δεν ταιριάζουν με την προικοθηρία, οι άνδρες στην προσπάθειά τους να προσελκύσουν πολύφερνες υποψήφιες νύφες, εκφυλίζονται, κι αυτό γιατί: «*προσπαθούσι ν αποκτήσωσιν ουχ ό,τι ισχυροποιεί, αλλ ό,τι τέρπει, αντί να ανδρίζονται εκθηλούνται {...} και γίνονται ανδρείκελα, αλλ όχι άνδρες!*»⁴³⁹ Εδώ ο θεσμός της προίκας παρουσιάζεται να μειώνει την ανδροπρέπεια, όπως φαίνεται να είναι αποτυπωμένη στην κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής. Η συγγραφέας κάνει επίκληση στην ανδρική αξιοπρέπεια και την ανδρική φύση για να πείσει τους άνδρες ότι προκειμένου να μην χάσουν την αρσενικότητά τους, πρέπει να σταματήσουν να αναζητάνε προίκα.

Οι άνδρες που δεν σκέφτονται την εργασία και την δημιουργία, αλλά στοχεύουν στην πλούσια νύφη, κατακρίνονται και σε άλλο σημείο. Η Παρρέν προσδίδει και πάλι έμφυλες ιδιότητες σε κάποιες αρετές, εν προκειμένω στην εργατικότητα και δημιουργικότητα: «*Αλλοίμονον εις τον νέον άνδρα, ο οποίος δεν αισθάνεται μέσα εις την ψυχήν του τον πόθον και την φιλοδοξίαν να δημιουργήση {...} και ο οποίος δεν εμόχθησε και δεν έτρεξε {...} δια την πραγματοποίησιν τοιούτου ονείρου.*»⁴⁴⁰ Σε αντίθεση με τον εργατικό άνδρα, ένας προικοθήρας θα είναι «*πάντοτε ο σύζυγος μιας πλούσιας γυναικός*»⁴⁴¹.

Σε αντίθεση με την ισότητα που διεκδικούν συχνά οι φεμινίστριες στηριζόμενες στην ανθρώπινη υπόσταση της γυναίκας, εδώ φαίνεται ότι υποστηρίζουν μια αρσενική φυσική ανωτερότητα, την οποία ως επί το πλείστον

⁴³⁶ Στο ίδιο.

⁴³⁷ «Ωφέλησεν άραγε τον άνδρα ο θεσμός της προικός;», 246 (1892).

⁴³⁸ Στο ίδιο.

⁴³⁹ Στο ίδιο.

⁴⁴⁰ «Και πάλιν...», ό.π.

⁴⁴¹ «Και πάλιν...», ό.π.

κατακρίνουν ως κοινωνική κατασκευή. Αυτή η ανωτερότητα κινδυνεύει να χαθεί εξαιτίας της αναζήτησης προίκας, που δίνει στην γυναίκα τον πρώτο ρόλο και στον άνδρα τον δεύτερο. «Άνθρωπος» εκείνη, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, «ανθρωπάριο» ο άνδρας, διαταράσσοντας έτσι τις έμφυλες σχέσεις και κατ' επέκταση τις κοινωνικές ισορροπίες που φαίνεται ότι εξασφαλίζονται χάρη στην ανισότητα των φύλων εις βάρος της γυναίκας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Μέσα από τον φεμινιστικό λόγο για τα αστικά δικαιώματα, όπως αυτός αναπτύσσεται στην Εφημερίδα των Κυριών, φαίνεται ότι οι γυναίκες εκείνης της περιόδου αναζητούσαν μια δική τους συλλογική ταυτότητα.

Εγκλωβισμένες στο δίπολο δημόσιο/ιδιωτικό, από τη μια προτάσσουν την ισότητα των ανθρώπων διεκδικώντας την είσοδο στη δημόσια σφαίρα, από την άλλη όμως επικαλούνται την έμφυλη διαφορά, πιστές στο γνωστό δόγμα της εποχής «ισότητα στη διαφορά» και παραμένουν στο ιδιωτικό πεδίο. Αυτή η αντίφαση μεταξύ της γυναικείας και της ανθρώπινης υπόστασης διατρέχει όλο τον φεμινιστικό λόγο στα χρόνια κυκλοφορίας του περιοδικού. Σε αρκετές περιπτώσεις δείχνουν να πιστεύουν ότι τα φύλα είναι διαφορετικά με κατανεμημένους ρόλους και προσπαθούν να συγκροτήσουν έτσι μια δική τους κοινωνική γυναικεία ομάδα με ιδιαίτερη κουλτούρα. Άλλες πάλι φορές ψάχνουν να βρουν την ισότητα, που είναι και ο απώτερος στόχος, καθώς σε αυτή δεν χωράνε έμφυλες διαφορές.

Ο φεμινιστικός λόγος για τα αστικά δικαιώματα επιχειρεί να δείξει ότι ο οικιακός χώρος κάθε άλλο παρά γυναικείος είναι, διότι οι γυναίκες στερούνται βασικών και θεμελιωδών δικαιωμάτων εξαιτίας της ανδροκρατούμενης κυριαρχίας στο νόμο και την κοινωνία γενικότερα. Διεκδικούν με τον τρόπο αυτό την ισότητα στην ιδιωτική σφαίρα. Βέβαια, ο λόγος αυτός, όταν συνδυαστεί και με άλλες διεκδικήσεις για τα υπόλοιπα δικαιώματα(εργασία, εκπαίδευση),μετατρέπεται σε λόγο διεκδίκησης της παρουσίας τους στο δημόσιο βίο και την κοινωνική ζωή.

Μέσα από τον λόγο τους φτιάχνουν μια ιδιαίτερη γυναικεία ιδιότητα, εκείνης της πολιτίδας του έθνους, με επίκεντρο το ρόλο της μητέρας. Ουσιαστικά όμως αποκλείονται από πολιτικούς θεσμούς, παρόλο που νομίζουν ότι έμμεσα συμμετέχουν

και εκείνες στα κοινά και στην ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας, με το να ανατρέφουν τους αυριανούς πολίτες του έθνους που θα αγωνιστούν για το καλό της πατρίδας. Αυτή η νέα εκδοχή της γυναίκας πολίτιδας επικεντρώνεται στα αστικά και κοινωνικά δικαιώματα,⁴⁴² που θα κατακτηθούν στο όνομα των γυναικείων αρετών, και με τον τρόπο αυτό το βάρος μετατίθεται και πάλι στα καθήκοντα των γυναικών στην αστική κοινωνία και το έθνος. Η γυναίκα πολίτης που τοποθετείται στον οίκο και όχι στη δημόσια σφαίρα και στην πολιτική μοιάζει να είναι μια επικοινωνιακή στρατηγική, αν αναλογιστούμε το γενικότερο κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο της εποχής και την τότε θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία, γεγονός που ίσως να καθιστούσε «μονόδρομο» μια τέτοιου είδους επιλογή, αφού ο οίκος ήταν το μοναδικό νοητικό πεδίο στο οποίο οι γυναίκες μπορούσαν σε πρώτη φάση να είναι ορατές, σημαντικές και ισότιμες με τους άνδρες.

Οι φεμινίστριες βέβαια κατακρίνουν το ό,τι οι γυναίκες είναι μια αποκλεισμένη κατηγορία, ωστόσο επικαλούμενες τη διαφορά με τους άνδρες και τη φύση διεκδικούν ισότητα, αποδεικνύοντας έτσι την πολυπλοκότητα του όρου ισότητα στη διαφορά,⁴⁴³ που τελικά αναιρεί την ίδια την έννοια της ισότητας.

Από την άλλη, παρατηρείται ότι προκρίνουν την κατάκτηση των αστικών δικαιωμάτων ως προϋπόθεση για την άσκηση των πολιτικών, άσκηση την οποία τοποθετούν σε μεταγενέστερο στάδιο⁴⁴⁴ όπως άλλωστε αναφέρουν ρητά. Όμως με το να αναλαμβάνουν ευθύνες μέσα στον οίκο και να διεκδικούν την ισότητα με τον άνδρα μέσα σε αυτόν, δίνοντας βαρύτητα στην ιδιωτική σφαίρα και προσπαθώντας να την καταστήσουν ισάξια με τη δημόσια ανδρική, έχοντας την πεποίθηση ότι η αλλαγή της αστικής νομοθεσίας είναι αυτή που θα επιφέρει την ισότητα με τους άνδρες, έμεναν ουσιαστικά έξω από τη δημόσια δράση και ανακύκλωναν και πάλι την πολιτισμική παραγωγή της διαφοράς των δύο φύλων.

⁴⁴² Φουρναράκη, «Επί τίνι λόγω...», ό.π., σ. 187.

⁴⁴³ Φουρναράκη, «Επί τίνι λόγω...», ό.π., σ. 225-226.

⁴⁴⁴ Φουρναράκη, «Επί τίνι λόγω...», ό.π., σ. 195.

ΠΗΓΕΣ

Άρθρα της «Εφημερίδας των Κυριών» που χρησιμοποιήθηκαν ταξινομημένα κατά έτος.

➤ 1887

«Φόρος επί των αγάμων», 1.

«Πταίουν και αι γυναίκες», 2.

« Η σημερινή γυνή και το εαυτής καθήκον», 4.

« Εάν είναι ατύχημα να γεννηθή τις γυνή», 10.

«Τις πταίει;», 11.

«Γάμοι ήτοι συναλλαγαί εμπορικάι», 21.

«Αναπτύξωμεν το αίσθημα της αξιοπρέπειας παρά τη γυναικί», 23.

«Εξασφαλίζει ο γάμος το μέλλον της γυναικός;», 32

« Γάμος και εργασία, στοιχεία απαραίτητα δια την ευδαιμονίαν της γυναικός», 35.

➤ 1888

«Διατί αι γυναίκες παρεκτρέπονται;», 48.

«Οι γυναίκες και ο κώδηξ», 51.

«Τις η θέσις της γυναικός εν τε τη διαχειρίσει των κοινών πραγμάτων και εν τη οικογενεία», 59.

«Τιμωρείται τους αθετούντας τας περί του γάμου υποσχέσεις των», 71.

«Εις ποιάν ηλικίαν πρέπει να νυμφεύεται η γυνή;», 83.

«Όπου αι γυναίκες εκλέγουσι τους άνδρας», 86.

➤ 1889

«Η γυνή και ο κακός σύζυγος», 104.

«Πρέπει η γυνή να πληρώνει τα χρέη του ανδρός», 110.

«Πρέπει η γυνή να έρχηται εις δεύτερον γάμον», 111.

«Αι Ελληνίδες φωτογράφοι εν Αθήναις», 120.

- **1890**
«Η σύζυγος οφείλει να είναι τρυφερά ή επιφυλακτική μετά του συζύγου;», 186.

- **1891**
«Η προίκις της γυναίκος είναι θεσμός ωφέλιμος ή επιβλαβής», 203.
«Πέμπτον έτος», 204.
«Η προίκις της γυναίκος είναι θεσμός ωφέλιμος ή επιβλαβής;», 204.
«Εάν αι Μεγάλαι Προίκες Συνετέλεσαν εις Ταπείνωσιν ή Χειραφέτησιν της Γυναίκος», 220.
«Επιστολή φίλης προς νέαν μητέρα», 231.
«Η προίξ και ο γάμος», 234.

- **1892**
«Ωφέλησεν άραγε τον άνδρα ο θεσμός της προικός;», 246.

- **1893**
«Αι υπογήφιοι νύμφαι των χρόνων μας», 292.
«Εάν ηθέλαμεν», 295.

- **1894**
«Τα καθήκοντα της γυναίκος προς την πατρίδα», 365.
«Η γυνή εν Ιαπωνία: τελετή γάμου», 369.

- **1895**
«Τα δικαιώματα των γυναικών εν τη Παρισινή Βουλή», 381.
«Μία επίσκεψις εις τας γυναικείας φυλακάς», 382.
«Τι εννοούμεν γυναικείαν χειραφέτησιν», 387.
«Και άλλαι επείγουσαι υπερ των γυναικών μεταρρυθμίσεις», 407.

- **1898**
«Αι αδικούσαι και αι αδικούμεναι», 550.

- **1899**

«Αι γυναίκες και η πολιτική», 563.

➤ **1900**

«Το γυναικείον ζήτημα εις την Βουλήν», 615.

«Αι εργασίαι του γυναικείου συνεδρίου: Ημέρα Πέμπτη», 628.

«Ο ριζοσπάστης βουλευτής κ. Βιβιάνη περί της οικογενείας του μέλλοντος», 633.

«Ο συμβατικός γάμος», 635.

«Μία γυναικεία εορτή», 641.

«Το γυναικείον ζήτημα», 642.

«Η λογοδοσία του XIX αιώνας», 646.

➤ **1901**

«Και δευτέρα παράβασις του συμβολαίου», 685.

➤ **1902**

«Οι βουλευταί και αι γυναίκες», 694.

«Αι γυναίκες και η Βουλή», 695.

«Τα Διαζύγια», 717.

«Γυναικεία Κίνησις», 730.

➤ **1903**

«Αι Ελληνίδες και ο νόμος», 732.

«Αι Ελληνίδες και ο νόμος», 733.

«Οι αδερφοί», 767.

➤ **1904**

«Η ανατροφή των ανδρών», 780.

«Αι γυναίκες της Ιαπωνίας», 780.

«Αι γυναίκες εις την Βουλήν», 784.

«Τα αιώνια θύματα», 793.

«Τα αιώνια θύματα», 794.

«Η γυναικεία νομοθεσία εν Δανία», 807.

«Αι προίκες», 814.

«Και πάλιν αι προίκες», 815.

➤ **1905**

«Αι γυναίκες ως κηδεμόνες», 825.

➤ **1906**

«Τα μεγάλα θύματα», 890.

➤ **1907 Έτος 1907**

«Αληθινά Βασίλισσαι», 912.

➤ **1908**

«Αι Ελληνίδες εις τα τηλέφωνα», 944.

«Οι Έλληνες φεμινισταί», 956.

➤ **1909**

«Η Νέα Γυναίκα», 967.

«Αποδοκίμασιες της υφηγήτριας ιατρού Αγγελικής Παναγιώτατου από μερίδα ανδρών φοιτητών στο ΕΚΠΑ.», 967.

«Η αγρότισσα», 971.

«Η Ρουμελιώτισσα χωρική», 973.

«Νόμον κατά του εμπορίου των λευκών», 977.

➤ **1910**

«Αι παλαιοί νόμοι και αι γυναίκες», 994.

«Η τιμή, 994.

«Οι φιλελεύθεροι και αι γυναίκες», 995.

«Εις τα δεκα έξ' έτη», 996.

«Αι παρασημοφορημένοι της Γαλλίας του 1910», 996.

➤ **1911**

«Νόμοι δια τας γυναίκας», 998.

➤ **1912**

«Η αποκατάστασις της γυναικός», 1024.

«Η αναζήτησις της πατρότητος», 1027.

«Τι έκαμαν αι γυναίκες βουλευταί της Φιλανδίας εις πέντε έτη», 1027.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση:

Αβδελά Έφη / Ψαρρά Αγγέλικα, Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία, Γνώση, Αθήνα 1985.

Αβδελά Έφη, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990.

Αβδελά Έφη / Ψαρρά Αγγέλικα, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν. Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών», στο Έφη Αβδελά/Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 15-119.

Αβδελά Έφη, «Το φύλο στην ιστορία: Ελληνικές αναπαραστάσεις», *Μνήμων* 19 (1997), σ. 225-232.

Αβδελά Έφη, «Το 'δημόσιο' και το 'ιδιωτικό' στη νέα πολιτική ιστορία ή τα μεταβαλλόμενα όρια του πολιτικού», *Μνήμων* 21 (1999), σ. 211-220.

Αβδελά Έφη, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο Χρήστος Χατζηιωσηφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος*, τόμ.Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 337-359.

Αβδελά Έφη, «Φεμινιστικές κριτικές της ιδιότητας του πολίτη: Από την ψευδή οικουμενικότητα, στη διεκδίκηση της πολιτικής», στο Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 551-558.

Αβδελά Έφη, «Διά λόγους τιμής»- Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα., Νεφέλη, Αθήνα 2006.

Αβδελά Έφη, «Το φύλο στην (σε) κρίση• ή τι συμβαίνει στις «γυναίκες» σε χαλεπούς καιρούς», *Σύγχρονα θέματα: τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας* 115 (2011), σ. 17-25.

Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, ΙΑΕΤΕ, Αθήνα 1986.

Αλεξάκης Ελευθέριος, *Η εξαγορά της νύφης. Συμβολή στη μελέτη των γαμήλιων θεσμών στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 1984.

Αλεξάκης Ελευθέριος, *Τα παιδιά της σιωπής. Οικογένεια, συγγένεια και γάμος στους Αρβανίτες της ΝΑ. Αττικής-Λαυρεωτικής (1850-1940)*, Παρουσία, Αθήνα 1996.

Αλεξάντερ Σάλι, «Γυναίκες, τάξη και έμφυλη διαφορά στις δεκαετίες 1830 και 1840. Ορισμένες σκέψεις για τη συγγραφή μιας φεμινιστικής ιστορίας», στο ΈφηΑβδελά/Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 231-277.

Αλιβιζάτος Νίκος, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Συνταγματικός Εκσυγχρονισμός της χώρας», στο Γιώργος Μαυρογορδάτος,/Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 33-43.

Αναστασοπούλου Μαρία, *Καλλιρόη Παρρέν. Η συνετή απόστολος της γυναικείας χειραφεσίας. Η ζωή και το έργο*, Ηλιοδρόμιον, Αθήνα χ.χ.

Βαβούσκος Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον Αστικού Δικαίου*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1995.

Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907*, ΙΕΠΕΤΕ, Αθήνα 1996.

Βαρίκα Ελένη, «Μία δημοσιογραφία στην υπηρεσία της ‘γυναικείας φυλής’: Γυναικεία περιοδικά στον 19^ο αιώνα», *Διαβάζω* 98 (1988), σ. 6-12.

Βαρίκα Ελένη, «Γυναικείο ζήτημα ή ζήτημα της δημοκρατίας;», στο Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 508-526.

Βαρίκα Ελένη, «Φυσικοποίηση της κυριαρχίας και νόμιμη εξουσία στην κλασική πολιτική θεωρία», στο Αθηνά Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Νήσος, Αθήνα 2006, σ. 511-542.

Βασιλειάδου Δήμητρα, «Όταν η ιστορία της οικογένειας συνάντησε την ιστορία του φύλου», στο Γλαύκη Γκότση, Νίκη Διαλέτη και Ελένη Φουρναράκη (επιμ.), *Το Φύλο στην Ιστορία: Αποτιμήσεις & Παραδείγματα*, Ασίνη, Αθήνα 2015, σ. 189-208.

Βολντιμάν Ντ./Κρ. Κλαπής-Ζιμπέρ/Ρ. Μ. Λαγκράβ κ.ά., «Πολιτισμός και εξουσία των γυναικών: δοκίμιο ιστοριογραφίας», στο Έφη Αβδελά/Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 329-370.

Γαζής Ανδρέας, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το Ιδιωτικό Δίκαιο», στο Γιώργος Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 45-66.

Γιανακόπουλος Κώστας/Γιαννιτσιώτης Γιάννης, *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010.

Γιαννακόπουλο Κώστας, *Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και Πολιτικές της Ανθρωπολογίας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

Γιαννιτσιώτης Γιάννης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η διαμόρφωση της αστικής τάξης, 1860-1910*, Νεφέλη, Αθήνα 2006.

Γιαννιτσιώτης Γιάννης, «Η ιστορία της σεξουαλικότητας και η αναλυτική κατηγορία του χώρου», στο Γλαύκη Γκότση, Νίκη Διαλέτη και Ελένη Φουρναράκη (επιμ.), *Το Φύλο στην Ιστορία: Αποτιμήσεις & Παραδείγματα*, Ασίνη, Αθήνα 2015, σ. 235-272.

Γκοντελιέ Μόρις, «Γυναίκες, κοινωνικό ή βιολογικό φύλο;» στο Μάργκαρετ Μαρόνι (επιμ.), *Γυναίκες Φύλο Κοινωνίες. Τι γνωρίζουμε σήμερα* (μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου), Μεταίχμιο, 2008, σ. 25-32.

Δαλακούρα Κατερίνα, «Ιστορία της εκπαίδευσης και φύλο στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία», στο Γλαύκη Γκότση, Νίκη Διαλέτη και Ελένη Φουρναράκη (επιμ.), *Το Φύλο στην Ιστορία: Αποτιμήσεις & Παραδείγματα*, Ασίνη, Αθήνα 2015, σ. 53-77.

Δημαράς Αλέξης, «Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Βενιζέλου», στο Γιώργος Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 21-32.

Δημητρίου Σωτήρης, «Καταγωγή και διαπραγμάτευση της ασυμμετρίας των φύλων», στο Σωτήρης Δημητρίου (επιμ.), *Ανθρωπολογία των Φύλων*, Σαββάλας, Αθήνα 2001, σ. 41-70.

Διαμαντούρος Νικηφόρος/Δραγωνα Θάλεια/Κευντερ Τσαλαρ, Ελλάδα και Τουρκία. Εκσυγχρονιστικές γεωγραφίες και χωρικές αντιλήψεις του έθνους. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012.

Εξερτζόγλου Χάρης, *Οι «χαμένες πατρίδες» πέρα από τη νοσταλγία. Μια κοινωνική-πολιτισμική ιστορία των Ρωμιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (μέσα 19^{ου}- αρχές 20^{ου} αιώνα)*, Νεφέλη, Αθήνα 2010.

Κοτσαμπάση Αθηνά, «Το “ιδιωτικό και δημόσιο” ενδιαφέρον για το γάμο και την οικογένεια”, στο *Όρια και σχέσεις δημόσιου και ιδιωτικού: 5ο Επιστημονικό Συνέδριο*, (του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα) Πάντειον Πανεπιστήμιο, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994, σ. 79-87.

Κορασίδου Μαρία, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, ΙΑΕΝ/ Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1995.

Κραβαρίτου Γιώτα, *Φύλο και Δίκαιο. Η προβληματική της βαρύτητας των νομικών ρυθμίσεων στις έμφυλες κοινωνικές σχέσεις*, Παπαζήση, Αθήνα 1996.

Λαδάς Παναγιώτης, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007.

Λακέρ Τόμας, *Κατασκευάζοντας το φύλο. Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόντ* (μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου), Πολύτροπον, Αθήνα 2003.

Ληξουριώτης Γιάννης, «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα: Η περίπτωση της παιδικής εργασίας», στο Γιώργος Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 205-223.

Μαυρογορδάτος Γιώργος, «Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός», στο Γιώργος Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 9-19.

Μόσχου-Σακορράφου Σάσα, *Ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος*, Αθήνα 1990.

Μουδόπουλος Σταύρος, «Ο νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο Γιώργος Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 225-253.

Μπακαλάκη Αλεξάνδρα/ Ελεγκίτου Ελένη, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, ΙΑΕΝ/ Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987.

Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, «Εισαγωγή: Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία του φύλου», στο Αλεξάνδρα Μπακαλάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 13-74.

Μπουρνάζος Στρατής, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. 1900-1922, οι απαρχές*, τόμ.Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 189-281.

Μποχώτης Θανάσης, «Εσωτερική πολιτική», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. 1900-1922, οι απαρχές*, τόμ.Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 37-105.

Όρτνερ Σέρι, «Είναι το θηλυκό για το αρσενικό ό,τι η φύση για τον πολιτισμό;», στο Αλεξάνδρα Μπακαλάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 75-108.

Παπαστεφανάκη Λήδα, «Ανάμεσα στην ιστορία της βιομηχανίας και την ιστορία της εργασίας: Η οπτική του φύλου στην ελληνική ιστοριογραφία», στο Γλαύκη Γκότση, Νίκη Διαλέτη και Ελένη Φουρναράκη (επιμ.), *Το Φύλο στην Ιστορία: Αποτιμήσεις & Παραδείγματα*, Ασίνη, Αθήνα 2015, σ. 79-106.

Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Εισαγωγή: Από τη σκοπιά του φύλου. Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης και Θόδωρος Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992, σ. 11-98

Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Περί πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας» στο *Περί κατασκευής, Τοπικά Β΄*, ΕΜΕΑ-νήσος, Αθήνα 1996, σ.197-216.

Πλουμίδης Σπυρίδιον, *Γυναίκες και γάμος στην Κέρκυρα (1600-1864). Έμφυλες σχέσεις και οικονομικές δραστηριότητες*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2008.

Πομάτα Τζάνα, «Η ιστορία των γυναικών, ιστορία του γένους», στο GeorgeDuby-MichellePerrot (επιμ.), *Γυναίκες και Ιστορία: πρακτικά συμποσίου Σορβόννη 13-14*

Νοεμβρίου 1992 (μτφρ. Κατερίνα Καρλαύτη), *Ελληνικά Γράμματα*, Αθήνα 1995, σ. 26-40.

Πομάτα Τζάνα, «Η ιστορία των γυναικών: ένα ζήτημα ορίων», στο Έφη Αβδελά/Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 149-229.

Ρένταλ Τζέιν, «Διεκδικώντας την ιδιότητα του πολίτη: Γυναίκες και δικαίωμα ψήφου στη Βρετανία, π. 1860-1890», στο Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 73-89.

Ρεπούση Μαρία, «Ο λόγος για τα δικαιώματα», στο Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 21-27.

Ριζάκη Ειρήνη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες. Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοισύνη του 19ου αιώνα*, Κατάρτι, Αθήνα 2007.

Ροζάλντο Μισελ, «Χρήση και κατάχρηση της ανθρωπολογίας: Σκέψεις για τον φεμινισμό και τη διαπολιτισμική κατανόηση», στο Αλεξάνδρα Μπακαλάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 185-233.

Ρουμποθαμ Σίλα, *Στο περιθώριο της ιστορίας: 300 χρόνια γυναικείας καταπίεσης και αγώνων* (μτφρ Ελένη Βαρίκα, επιμ. Εκδοτική Ομάδα Γυναικών), Γνώση, Αθήνα, 1984.

Σαμίου Δήμητρα, «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952)», *Μνήμων* 12 (1989), σ. 161-172.

Σαμίου Δήμητρα, «Οι Ελληνίδες 1922-1940. Κοινωνικά ζητήματα και φεμινιστικές διεκδικήσεις», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σ. 65-76.

Σαμίου Δήμητρα, «Η ψήφος των γυναικών», στο Θάνος Βερέμης/Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 298-299.

Σαμίου Δήμητρα, «Όψεις της έμφυλης ιδιότητας του πολίτη στην Ελλάδα: γυναίκες, κράτος και πολιτικά δικαιώματα τον 19^ο και 20^ο αιώνα», στο Γλαύκη Γκότση, Νίκη Διαλέτη και Ελένη Φουρναράκη (επιμ.), *Το Φύλο στην Ιστορία: Αποτιμήσεις & Παραδείγματα*, Ασίνη, Αθήνα 2015, σ. 139-162.

Σβορώνος Νίκος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, (μτφρ. Αικατερίνη Ασδραχά), Ιστορική Βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, Αθήνα 1990.

Σκοπετέα Έλλη, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.

Σκοτ Τζόουν, «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης», στο Έφη Αβδελά/Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 285-327.

Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα.*, Ο Πολίτης, Αθήνα: 1984.

Σολντάνι Σιμονέτα, «Το φύλο της ιδιότητας του πολίτη στην προφασιστική Ιταλία: πρόβλημα μόνο γυναικείων δικαιωμάτων;», στο Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 44-63.

Σταματογιαννοπούλου Μαρία, «Μακράν κοίτης και τραπέζης. Οι συζυγικές συγκρούσεις στη Λέσβο του 1900», *Μνήμων* 16 (1994), σ. 107-138.

Στιβενσον Ντεμπορα, *Πόλεις και αστικοί πολιτισμοί*, (μτφρ. Ιουλία Πεντάζου, πρόλογος-επιμέλεια Γιάννης Γιαννιτσιώτης), Κριτική, Αθήνα 2007.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977.

Φούλερ Μάργκαρετ, «Η γυναίκα στο δέκατο ένατο αιώνα», στο Ελένη Βαρίκα/Κωστούλα Σκλαβενίτη (επιμ.), *Η εξέγερση αρχίζει από παλιά*, Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, Αθήνα, 1981, σ. 153-182.

Φουντανόπουλος Κώστας, «Μισθωτή εργασία», στο Χρήστος Χατζηιωσηφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. 1900-1922, οι απαρχές*, τόμ.Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 87-121.

Φουρναράκη Ελένη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί, 1830-1910*. Ένα ανθολόγιο, ΙΑΕΝ, Αθήνα: 1987.

Φουρναράκη Ελένη, «Επί τίνι λόγω αποστειρεύ αυτήν ψήφου; Καθολική ανδρική ψηφοφορία και αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 176-226.

Χαντζαρούλα Ποθητή, «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του φύλου», στο Βενετία Καντζά, Βασιλική Μουτάφη, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης(επιμ.), *Μελέτες για το φύλο στην ανθρωπολογία και την ιστορία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ. 129-226.

Χάφτον Όλοουεν, *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*, μτφρ Ειρήνη Χρυσοχόου, επιμ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, Αθήνα 2003.

Ψαρρά Αγγέλικα, «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: γυναίκες και πολιτική στο Μεσοπόλεμο», στο Γιώργος Μαυρογορδάτος,/Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 67-82.

Ψαρρά Αγγέλικα, «Μητέρα ή πολίτης; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)», στο Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 90-107.

Ψυχογιός Δημήτρης, *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί: οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1987.

Ξενόγλωσση:

AvdelaEfi/AngelikaPsarra, “Engendering "Greekness": Women’s emancipation and irredentist politics in nineteenth-century Greece”, *Mediterranean Historical Review* 20/1 (2005), σ. 67-79.

Benjamin Jessica, *The Bonds of Love*, Pantheon Books, New York 1988.

Bennett Judith, “ ‘History that stands still’: Women’s work in the European past”, *Feminist Studies* 14/2 (1988), σ. 269-283.

Berger Peter /Luckmann Thomas, *The social construction of reality: a treatise in the sociology of knowledge*, Allen Lane, London 1967.

Cott Nancy, *The Bonds of Womanhood: ‘Women’s Sphere’ in New England, 1780-1835*, Yale University Press, New Haven 1977.

Davidoff Leonore/Hall Cathrine, *Family fortunes: men and women of the English middle class, 1780-1850*, Routledge, London 2002[1987].

Hall Cathrine, *White, Male and Middle Class: Explorations in feminism and History*, Oxford 1992.

Hall Stuart, *Representation: Cultural representations and signifying practices*, Open University, London 1997.

Haraway Donna, ‘Gender’ for a Marxist Dictionary: The Sexual Politics of a Word”, στο Donna Haraway (επιμ.), *Simians, cyborgs, and women: The reinvention of nature*, Free Association Books, London 1991, σ. 127-148.

Mumford Lewis, “The City in History: Its Origins, its Transformations and its Prospects”, Secker and Warburg, London 1961.

Oakley Ann, “*Sex, Gender and Society (Towards a New Society)*”, Harper and Row, New York 1972.

Offen Karen, *European Feminisms, 1700-1950. A Political History*, Stanford University Press, 2000.

Pateman Carol, *The Sexual Contract.*, Stanford University Press, Stanford 1988.

Pateman Carol, “Equality, difference, subordination: The politics of motherhood and women’s citizenship”, στο Gisela Bock Susan James (επιμ.), *Beyond equality and difference*, Routledge, London 1992, σ. 17-31.

Pedersen Susan, *Family, Dependence, and the Origins of the Welfare State: Britain and France, 1914-1945*, Cambridge University Press, New York.

Riley Denise, “A Short History of Some Preoccupations”, στο Judith Butler/Joan Scott (επιμ.), *Feminists Theorize the Political*, Routledge, London και New York 1992, σ. 121-129.

Schiebinger Londa, “The history of philosophy of women in science: A review essay”, *Journal of women in culture and society*, 12/2 (1987), σ. 305-332.

Steedman Carolyn, “The price of experience: Women and the making of the English working class”, *Radical History Review* 59 (1994), σ. 108-119.

